School of Theology at Claremont
1001 1388035

Ա. Ահարոնեան

Ազատութեան Ճանապարհին

Երրորդ հրատարակութիւն

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

From the library of

HAIG STEPANIAN

PK
8548
A33
A9
1926

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ՛Ն

(Երրորդ Տպագրութիւն)

1926

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

Հրատարակութեան եւ թարգմանութեան ամէն իրաւունք վե-
րապահուած է բացառապէս հեղինակին բոլոր երկրներում:

Hairenik Press, Boston, Mass., U. S. A.

ՆՐԱՆՑ՝

ՈՐՈՆՔ ԽԻԶԱԽ ԿԵԱՆՔՈՎ ԴԱԺԱՆ ՄԱՀԸ ՀԵԳՆԵՑԻՆ ԵՒ ՀՊԱՐՏ ՄԱՀՈՎ ՄԵՐ ՍԵՒ ԿԵԱՆՔԻՆ ՓԱՅԼ ՏՈՒԻՆ

Դուք էիք՝ որ Ազատութեան տատասկոտ ճանապարհին ցաւոտ ու բոսոր մշուշի մէջ ամենից մեր գեղեցիկ, ամենից խիզախ երազները հիւսեցիք:

Դուք էիք՝ որ ըմբոստութեան ժայռերի բարձրութիւնից գահավէժ՝ նետուեցիք ժողովրդի մեծ տառապանքի ծովը, որ ուռած ու մրրկածուփ եռում էր Ձեր ոտների տակ:

Դուք էիք՝ որ բռնութեան ու արհաւիրքի խեղդող խաւարի մէջ Ձեր բոցավառ աչքերի փայլով մոլորուած ու լքուած հոգիների ուղիները լուսաւորեցիք:

Փա՛ռք Ձեզ:

Հոյակապ բաղխումների ու հսկայական պայքարի մէջ Ձեր բաց ու զուլալ ճակատներին կախուած մնացին բոլոր զրկուածների, բոլոր դժբաղդների յուսացող հայեացքները:

Ձեր երկար բազուկների զօռ հարուածները չարիքի խօլ կամարները դղրդեցին եւ տանջուած հոգիների մէջ ազատութեան յոյզերը փոթորկեցին:

Եւ այժմ՝ ո՛վ հոյակապ, ուխտուած հսկաներ. Ազատութեան խորանի առաջ ծնրադիր՝ Ձեզ եմ նուիրում Ձեր արիւնով ցօղուած այս կարմիր երազները:

Եւ Ձեզ, ո՛վ անանուն ու կորած մարտիկներ, լուռ անտառներում եւ մռայլ ձորերում ընկած հերոսներ, որոնց վերջին հառաչանքները մրրիկների հետ են տարւում, որոնց ոսկորները հողմերն են լիզում հեծեծալով:

Ձեզ քոլորիդ, պաշտամունքի եւ հիացմունքի արցունքով եւ Ձեզնով այն վսեմ, այն արիւնաներկ Գաղափարին, որին այնքան սերունդներ փարել են խանդաղատանքով եւ որ ահա Ձեր շնորհիւ փայլփլում է մեր մռայլ հորիզոնի վրայ:

Փա՛ռք Ձեզ:

«ԽԱՅԸ»

ՆԱԽՕՅԻ Յիշատակին

Ցուրտ էր, ձմեռ, բուք–բորան. գիշերն էլ այնպէս սեւ, այնպէս սարսափելի: Լեռնային Օ... գիւղում մարդիկ այդ ժամին էլ չէին յիշում, թէ երբ եւ իցէ օր ու արեւ, լոյս ու ջերմութիւն, պարզ երկինք տեսե՞լ են, թէ ոչ: Դրսում քամին փչում էր կատաղօրէն եւ նրա վրգվրգոցի մէջ ինչ որ սարսուռ ազդող, չարագուշակ բան կար: Եւ մենակ մարդիկ չէին, որ մրսում էին, այլ ամբողջ գիւղը իր խրճիթներով, իր խոտի դէզերով, դողում, սրթսրթում էր այդ թանձր խաւարի մէջ, այդ դժոխային քամու առաջ:

Վո՜ւ, վո՜ւ, վո՜ւ,— ոռնում էր քամին եւ ամէն անգամ այդ զարհուրելի կաղկանձոցի հետ Մէլիք-Շահէնի սաքուի երկու կողմի բազմականները դադարում էին խօսելուց, ցած էին առնում բերաններից չիբուխները, իրար երես էին նայում ու մի ներքին պահանջով իրար սղմւում, աւելի կուչ գալիս: Տէ՜ր Աստուած, ձիւնը լա՜ւ, ցուրտն էլ իր տեղի՜ն, բայց այն քամին, ի՞նչ էր ուզում այդ սարսափելի քամին, այն ի՞նչ էր ասում: Ոչ ոք չէր համարձակւում բարձրաձայն բացատրել այդ ահաւոր տարերքի լեզուն, բայց քամու որոտը իւրաքան-

չիւրի համար մի զարհուրելի համերգ էր, որի մէջ կար ե՛ւ մեռելների հառաչ, ե՛ւ քաղցած գայլի ոռնոց. չէ՞ որանք ամէնքն էլ սիրում են բուք-բորանին դուրս թափուել իրանց ապաստարաններից՝ բնութիւնն աւելի սարսափելի դարձնելու համար իրենց այլանդակ աղաղակներով: Ի՜նչ աղաղակներ, մազեր էին դիզանում, լեզու էր չորանում, շունչ էր բռնւում:

Վո՜ւ, վը՜ը, վո՜ւ, ը՜զզ... Քամին է՛լ աւելի սաստկացաւ, սաքուի կտուրն այժմ ճռճռում էր, երբեմն էլ ասես թէ մէկը ոտքով էր թակում:

—Ա՜հ, դժոխք է դուրսը, ասաց նստողներից մէկը ճնշող լռութիւնը խզելու համար. դուշմանս հիմա սարում չըլինի:

—Սարո՜ւմ, պատասխանեց մի ուրիշը հեգնօրէն, իբր թէ դու ջան կ'անես հիմա մինչեւ մեր այգիները գնալ, որ սարերից ես խօսում. չե՞ս լսում ձայները... երկինք-գետինք իրար են դիպել էէ՜...

Կրկին լռութիւն տիրեց. խօսել չէր լինում, մտածելու շատ բան կար:

Գոմի դուռը հանդարտ ճռռաց. ամէնքը դէպի այն կողմը նայեցին. կիսախաւարի մէջ գծագրուեց մի մարդու հասակ, որ եափունչու մէջ կոլոլուած ներկայացնում էր մի ձիւնակոյտ. պարզ էր, որ նա երկար ժամանակ բքի տակ էր մնացել:

—Բարի՛ երեկոյ, ասաց Նորեկը, թափ տալով եափունչու վրայից ձեան հաստ շերտը:

—Աստուծոյ բարին, վա՜յ խեղճ Խայ, արի՛, արի՛, առաջ անցիր, տնաշէն, փէտացար— ձայն

տուին այս ու այն կողմից նստողները սրտացաւ եղանակով— Խային տեղ տուէք թող նստի:

—Հա՛, վալլահ փէտացայ, ասաց Նորեկն առաջանալով, էլ դուրսը մնալու ճար չկայ, երկինքը փուլ է գալիս, գիւղի մէջ էլ մարդ խեղդւում է. ի՜նչ բուք է, ի՜նչ բուք. ասացի մտնեմ սաքուն տաքանամ, դուրս ելնեմ:

Մարդը նստեց:

Բուխարու վերեւ, փոքրիկ, մրոտ ակնատի մէջ՝ հանդարտ պլպլում էր ձէթի ճրագը. Նրա աղօտ բոցն օրօրւում, դողդողում էր դանդաղութեամբ, կարծես թէ նա էլ էր վախենում քամու վըզվըզոցից, բայց էլի մի խղճուկ լոյս կար, այնքան որ թանձր փափախների ստուերների տակ նստողների դէմքերը գծագրւում էին. Նորեկի վրայ էլ ընկան մի քանի դողդոջուն, դեղնագոյն շողեր: Գեղջուկ մի դէմք էր այն, ուր չարքաշ կեանքը դրել էր իր կոշտ կնիքը. երիտասարդ մարդ էր, բայց ըստ երեւոյթին շատ ապրած. Թանձր բեխերի տակ իրար վրայ սղմած շրթունքները տալիս էին նրա դէմքին յամառ արտայայտութիւն. աչքերը մանր էին, բայց շարժուն, կրակոտ:

Գիւղի պահապանն էր նա, վարձուած գիշերապահը: Խայ-եր շատ կային այս գիւղում, գնացին. այս մէկը մնաց ուշացած կռունկի պէս. մուրալ չուզեց, պահապան եղաւ. տեղացիք անունը լաւ չը գիտէին, Նախօ կանչելու տեղ՝ ոմանք Մխօ կանչեցին, ոմանք էլ Մկօ ասեցին, բայց վերջիվերջոյ՝ խօսքերը կարծես մէկ արած՝ սկսեցին պարզապէս Խայ կանչել: Այսպէս լաւ էր, հեշտ էր, համ էլ՝

իրաւ որ նա խայ էր, որովհետեւ Հայաստանցի էր, Ոզմ գիւղացի: Ահա այս Խայն էր, որ մի անկիւնում պատի տակ տեղ գրաւեց, կծկուեց, տաղ արեց. սա-քուն տաք էր:

Բուքը շարունակւում էր. կատաղի քամին վի-րաւոր գազանի պէս մռնչում, ոռնում էր:

—Էսպիսի գիշերուայ է ռաստ եկել խեղճ ողոր-մելին հա՛— ասաց ռէս Գէվօն— էլ ի՞նչ հողը տար գլխին:

Խօսքը մի գիւղացու մասին էր, որ մի քանի օր առաջ լեռներում բքի բռնուելով՝ խեղդուել էր:

—Քանի՛ ասինք, մի՛ գնա, էս ձիւն ու ձմրանը չօլերը մի՛ ընկիր, կնիկ, երեխայի տէր ես,—վրայ բերեց միւսը:

—Է՛, ի՞նչ ես անգէտ անգէտ խօսում, մարդի ճակատին էն էր գրուած, ասաց Մէլիքը. նա պէտք է գնար, պէտք է խեղդուէր. ճակատագրից ո՞վ կարող է փախչել:

—Իրա՛ւ է, իրա՛ւ, Մէլի՛ք, ասացին մի քանի հոգի, ճակատի գրածը չի ջնջուի:

Ճակատագի՛ր, ամենազօր ճակատագի՛ր... Գիշերուայ այս պարհուրելի ժամին, կիսախաւար, գետնափոր սաքւում, քամու այս անձոռնի գոռոցի տակ, որ սարսափելի բաներ էր պատմում այդ կոյր զօրութեան մասին, դժուար էր խօսակցութեան աւելի պատշաճ նիւթ գտնել: Իւրաքանչիւրն իր դի-տողութիւնն արեց այդ մասին. ամէնքն էլ հասան այն եզրակացութեան, որ մարդը խաղալիք է ճա-կատագրի քմահաճոյքին, որ նրա առաջ անզօր են

մարդկային բոլոր հնարքները, նրա բոլոր խելքը, եռանդը, աշխատանքը։

—Ես ճակատագրին չեմ հաւատում, ասաց մի ձայն տաքուի մի անկիւնից։

Ամէնքի հայեացքները դարձան դէպի այն կողմը...

Զարմանքն ընդհանուր էր։

—Ո՞վ է այդ աժդահան, ասաց Մէլիքը հեգնութեամբ։

—Ծառա՛դ եմ, ե՛ս եմ, Մէլիք. ես ճակատագրին չե՛մ հաւատում, կրկնեց նոյն ձայնը յամառութեամբ։

Մարդիկ չգիտէին ծիծաղե՞ն, թէ զայրանան. ճակատագրի ամենակարող ուժին չհաւատացողը ողորմելի Խայն էր։

—«Էծերի քոսոտը կը կատաղի», սուտ չէ ասած, մրմռաց Մէլիքը կէս հեգնութեամբ, կէս չարացած։

Իսկապէս այս խղճալի Խայի համարձակութիւնը ամէնքին դժկամակեց։ Մէլիքը, հարուստ, զօրեղ Մէլիքը՝ հաւատում էր ճակատագրին, վախենում էր նրանից. ռէս Գէվօն, որի ճիպոտի առաջ բոլորը դողում էին ինչպէս ուռի տերեւներ, սարսափում էր ճակատագրից. տէրտէրը հօ՝ ի՛նչ քարոզէր, վերջը ճակատագիրն էր. ամէնքն էլ ընկճուած էին այդ աներեւոյթ զօրութեան առաջ, ամէնքն էլ սոսկում էին նրանից, մէ՛կ այս ողորմելի Խայը ճակատագրին չէր հաւատում, չէր վախենում նրանից։

—Այո՛, ես չեմ հաւատում այդ ձեր ճակատա-

զրին, կրկնեց Խայն— այս անգամ աւելի յանդուգն ձայնով, երբ տեսաւ իր վրայ ուղղուած արհամարհական հայեացքները: Եւ ես ձեզ հէնց այս րոպէիս կարող էի ցոյց տալ, որ իրաւունք ունիմ, բայց ափսո՛ս, որ պիտի դուրս գամ գիւղը չրջելու: Եւ նա վեր կացաւ, պատրաստուելով դուրս երթալ:

—Մնա՛, մնա՛, Խա՛յ, կոչեցին մի քանի ձայներ հետաքրքրուած. ուէ՛ս, սաա թո՛ղ մնայ. հիմա գիւղը չթալանեցին:

Ուէսի հաճութեամբ Խայը կրկին նստեց իր տեղը: Ամէնքի հայեացքները դէպի նա դարձան, ամէնքը սպասում էին, թէ ի՞նչ պիտի պատմի այս մարդը, որ այդպէս յանդուգն յամառութեամբ արհամարհում է ճակատագիրը:

—Էն տարին— այսպէս սկսեց Խայը— տաս հոգի էինք, տասը գժեր: Ամիսներ էր, ինչ թափառում էինք չօլից՝ չօլ, սարից՝ սար, ձորից՝ ձոր. օձերի հետ էինք ջուր խմում, քարէ անկողնի մէջ հանգիստ առնում: Դէ ի՞նչ անէինք. շատ երկար կուլ տուինք մեր անարգանքը. համբերութիւններս ահագին էր, բայց մեր դուշմանի անաստուածութիւնը, նրա անսիրտ անամօթութիւնը սահման չունէր. էլ ապրել չէր լինում. հաց չկար, եղածն էլ կուլ չէր գնում, թոյն ու լեղի էր դարձել: Մենք թողինք տուն ու տեղ, ընտանիք, եւ մեր պատուի թուք ու մուրը սրբելու համար՝ մի մի հրացան առանք, սարերն ընկանք: Այսպէս լա՛ւ էր... ազա՛տ էինք...

Օ՛, երբ մարդ այնպիսի ցաւեր ունի, ինչպիսին մերն էր, երբ մարդու քոյրը, մայրը, կինն է անար-

գուած, երբ զաւակն է սպանուած, երբ ծերունի հայրն է անպատուուած, այն ժամանակ էլ աշխարհում ոչինչ, ոչինչ չի մնում նրան, բայց եթէ հրացանը:

Քիւրդ ու Թիւրք մեզ ասում էին «Փէդայի», իսկ հայերը՝ «վրիժառու դեւեր»: Մեր առջեւից սարսափն էր գնում, մեր յետեւում մահն էր փռւում: Սարերի միակ տէրը մնացինք մենք ու արծիւները: Քանի՛ տեղ հասանք, քանի՛ աւազակ Թիւրք ու քիւրդի զզուելի մուրազը փորումը թողինք: Շատ անգամ մեզ փնտռում էին, բայց մենք դարձել ենք աներեւոյթ դեւեր, ամէն տեղ էինք եւ ոչ մի տեղ. Փէդայիին գտնելը հեշտ չէր, հանդիպելն էլ զարհուրելի: Այսպէս էինք մենք, եւ սպասում էինք մեր ճակատագրին, մենք հաւատում էինք նրան:

Մի օր Սիմ լեռան կատարին էինք, երբ մեր պաշարը վերջացաւ: Ինձ վիճակուեց պաշարի գնալ: Ես գիւղերը ճանաչում էի: Ցած իջայ մեր Թագստոցից, օրը ցերեկով, առանց զէնքի, առանց նոյն իսկ ձեռնափայտի. մտածում էի, թէ թշնամու չեմ պատահի, եթէ պատահեմ էլ, անզէն լինելս գուցէ ինձ փրկի. իսկ եթէ չեմ փրկուի, երեւի ճակատագիրս այդպէս է: Եւ այսպէս ես գնում էի...

Բաւական ժամանակ չուրջս մեռելութիւն էր, ոչ ոք չկար. առջեւս մի սար էր, պէտք էր բարձրանալ եւ ապա վար իջնել յաջորդ ձորը: Բարձրացայ, հէնց կատարին առջեւս ցցուեց մի քիւրդ, մի համիդիէ, ոտից գլուխ զինուած:

—Բարեւ քիրվա, ասացի ես անհոգ եղանակով:

—Բարեւ Ֆլա, պատասխանեց քիւրդը, բայց չանցաւ, կանգ առաւ՝ նայեց ինձ։

Ես կանգ չառայ, այլ առաջ անցայ, չարունակեցի ճանապարհս. բայց զգում էի, որ քիւրդը տակաւին կանգնած հետեւում է ինձ հայեացքով։ Ես չէի շտապում՝ կասկածի առիթ չտալու համար։

—Հէ՛յ Ֆլա՛, կա՛ց, լսեցի յանկարծ քիւրդի ձայնը. յետ նայեցի, կանգ առայ։ Ճակատագիրս է, մտածեցի ես. եւ ճիշտ որ ճակատագիրը հէնց այս քիւրդի կերպարանքը կարող էր ունենալ. հրացանն ուսին, կեռ թուրը կողքին, սպիտակ փղոսկրէ կոթով մի դաշոյն գօտիկը խրած, դէմքը զզուելի, աչքերը կատաղի իսկ եւ իսկ քաղցած գայլի աչքեր։ Նա մօտեցաւ ինձ։

—Էս օրերում, էս տեղերում ո՛չ մի Ֆլա սիրտ չէր անի երեւալ, ասաց քիւրդը. դու բարի պտուղ չես երեւում. ո՞վ ես, ո՞ւր ես գնում։

—Քիւրդ, ասացի, ժամանակները վատացել են, բայց մի մոռացիր, որ մենք հարեւաններ ենք. քեզ իբր հարեւանի ասում եմ, որ ես խուլթեցի եմ, մեր կողմերում սով է, այդ հօ գիտես. Դերջան եմ գնում երեխաներիս համար մի քիչ հաց ճարեմ. թող ինձ հանգիստ անցնեմ, գնամ։

—Չէ՛ Ֆլա՛, խաբել չես կարող ինձ, դու բարի պտուղ չես։

—Քի՛ւրդ, Աստուած ունիս, ինչպէս տեսնում ես՝ վրաս զէնք չունեմ, գրպանումս դանակ չկայ. թէ գազան էլ դառնամ, երկու ձեռքով ի՞նչ կարող եմ անել, աղաչում եմ քեզ, թո՛ղ անցնեմ, գնամ։

—Առաջ անցի՛ր, քեզ գայմագամին պիտի տանեմ։

Գյամագամին... Այս արդէն շատ վտանգաւոր էր։

—Քի՛ւրդ, գայմագամին մի՛ տար ինձ. թէեւ դրանից իմ անձին վնաս չի գայ, բայց կ'ուշանամ, երեխաներս մեղք են, սովից կը մեռնեն. Աստծու սիրուն, քի՛ւրդ, բրա՛*), թող ինձ երթամ...

Քիւրդն անողոք մնաց։ Ճակատագիրս է, մըտածեցի ես, ու գլուխս քաշ արած, առաջ անցայ։ Ի՞նչ կարող էի անել, ուժը նրանն էր, հրացանը նրա ուսին էր, դաշոյնը՝ նրա գօտկումն էր, թուրը՝ նրա կողքին։

Գնացինք։

Շուրջս ամէն բան գեղեցիկ էր. արեւը՝ պայծառ, երկինքը՝ պարզ, լեռները՝ կանաչ, ծաղիկներն՝ անուշահոտ, օդը՝ թռչուններով լի, ամէն կողմ կեանք, խնդութիւն։ Վերեւ, շա՜տ վերեւ՝ օդի մէջ ճախրում էր մի արագիլ, ազատ, համարձակ։ Ես չգիտեմ ինչու՝ իմ վիճակի բոլոր սարսափը մոռացած, նայում էի այդ թռչունին, անթա՜րթ, երկար։ Նախանձո՞ւմ էի արդեօք, թէ ուրիշ մի բան կար, որ գրաւում էր ինձ, չգիտեմ, բայց նայում էի։ Երկար ճախրում էր արագիլը. մէկ էլ յանկարծ սկսեց պտոյտներ անելով դէպի վար իջնել եւ չեշտակի թափով ձգեց իրեն մեզանից շատ մօտիկ մի բլրի վրայ։ Ես հետեւում էի, այնտեղ մի մեծ օձ կար, որին նշմարել էր արագիլը։

*) «Բրա»— եղբայր։

Թռչնի թեւերի չփչփոցից սողունը կծկուեց, գըլուխը թագցրեց մարմնի օղակների տակ: Սկսուեց մի սարսափելի կռիւ: Մենք երկսով էլ կանգ առանք:

—Տեսնո՞ւմ ես, ասաց քիւրդը, Փլան որ կայ՝ օձ է, այսպէս պէտք է ջախջախել նրան:

Ես պատասխան չունէի. ես դիտում էի: Արագիլն իջնում էր, կտցով հարուածում օձին եւ վըրայից անցնում. այդ վայրկենից օգտուելով՝ օձն աշխատում էր փախչել, բայց հազիւ մի քանի օղակ արած, սարսափելի թշնամին սաւառնում էր նրա գլխին, օձը կրկին կծկւում էր, կրկին ծածկում իր գլուխը: Իրաւունք ունէր քիւրդը, իմ եւ օձի վիճակի մէջ մեծ նմանութիւն կար: Օձի էլ ճակատագիրը հասել է, է՛լ փրկութիւն չունի, մտածեցի ես: Այս միտքը նոյնիսկ ինձ մի փոքր մխիթարում էր: Կամաց կամաց արագիլն աւելի յանդգնացաւ, հարուածներն աւելի յաճախ եւ մահացու դարձան. վերջիվերջոյ օձին արդէն բաւական թուլացած համարելով՝ նա ցած իջաւ նրա կողքին եւ արդէն չուրջը քայլելով՝ երկար կտցով վերջին հարուածներն էր տալիս: Օձը շարունակում էր գլուխը թագցրած պահել, շարունակում էր դեռ թոյլ-թոյլ պաշտպանուել: Արագիլը խիստ մօտ էր նրան այժմ: Մէկ էլ յանկարծ մի զարմանալի բան պատահեց: Այդ կիսամեռ սողունը վերջին ճիգերը հաւաքեց, դուրս հանեց գլուխը, բացեց իր օղակները, պոչի վրայ ցցուեց, ձգուեց ինչպէս մի խարազան եւ մահացու օղակներով արագիլի երկար վզին փաթաթուեց: Իզուր անցան թռչունի բոլոր ջանքերը դուրս

կորզելու իր վիզը այդ մահաբեր օղակներից․ Նա թեւերը թափթփում էր տալիս, կտուցը գետնին քսում, յետ–յետ քաշւում, առաջ անցնում, գետնին թաւալւում, փորձում էր վեր բարձրանալ, թռչել, փախչել,— ապարդի՜ւն ջանքեր... Օձի յուսահատ կատաղութիւնը զարհուրելի էր․ Նրա օղակները սղմւում էին ու սղմւում, եւ վերջիվերջոյ թռչունը փռուեց բլրի կրծքին անկենդան... Օձը քաշուեց, անյայտացաւ:

Քիւրդը լուռ էր այժմ: Նա ինձ նայեց, մեր աչքերն իրար հանդիպեցին եւ մի քանի վայրկեան մենք անկարող եղանք հեռացնել իրարից մեր հայեացքները: Մեզանից իւրաքանչիւրն աշխատում էր հասկանալ, թէ ի՞նչ է մտածում իր հակառակորդը այդ րոպէին: Ոչ մի կասկած չկար, որ երկսիս գանգերի մէջ եռացող մտքերն էլ միմեանց վերաբերմամբ ահաւոր էին: Այդ մենք հասկանում էինք, կարդում էինք իրար աչքերում փոխադարձաբար: Ես հասկացայ, որ այդ գազանը օձի անակնկալ յաղթանակով կատաղած, որոշել է ինձ սպանել: Այդ ես շատ լաւ կարդացի նրա աչքերում, որոնց արտայայտութիւնը այժմ աւելի չարագուշակ էր, ես ճանաչում էի քիւրդի աչքերը: Բայց ես էլ էի մտածում: Օձի եւ արագիլի կռիւը իմ մէջ էլ մի փոփոխութիւն առաջ բերեց: Ես դեռ երբեք չէի լսել թէ օձը արագիլին կարող է խեղդել․ յայտնի է, որ արագիլն է օձի մահաբեր թշնամին, նրա մարմնացած ճակատագիրը․ այդ ի՞նչպէս պատահեց, որ այսօր այդ ճակատագիրը սխալ դուրս եկաւ: Աստուած, որ չի թոյլ տալիս օձի նման զզուելի սողունն

անգամ անարդար զոհ դառնայ արագիլին, նոյն Աստուածը միթէ՞ պիտի թոյլ տայ, որ այս քիւրդը, օձից տասն անգամ զզուելի այս արարածը իմ ճակատագիրը տնօրինի: Չէ, ճակատագիրը սխալ է մտածեցի ես... պիտի ճար տեսնել:

Եւ ես սկսեցի մտածել երկա՜ր, երկա՜ր... Հնարք էի փնտռում. բայց ի՞նչ հնարք, մի դանակ էլ չունէի: Այդ րոպէին աչքս ընկաւ քիւրդի այն սիրուն դաշոյնին, որ խրել էր իր գօտին...— Ա՜խ գոնէ այն իմ ձեռքում լինէր, մի՛այն այն:

—Գնա՛, որոտաց քիւրդը. ի՞նչ ես կանգնել:

Ես շարժուեցի, մենք մտանք մի ձոր, խուլ, ամայի ձոր: Քիւրդն սկսեց իր շուրջը նայել. Նրա շարժումները անհանգիստ էին: Նա յաճախակի ցած էր առնում հրացանն ուսից, կրկին ուսն էր ձգում: Ես զգացի, որ մօտ է վախճանը, բայց այլեւս չէի ուզում մեռնել. երբ օձն ապրելու իրաւունք ունի, մարդը չի կարող այդ իրաւունքից զրկուած լինել: Ես կամաց-կամաց քայլերս նուազեցրի. անելիք ունէի. ինձ համար անհրաժեշտ էր, որ քիւրդի առջեւը չլինեմ, դա վտանգաւոր էր:

—Շո՛ւտ, շո՛ւտ գնա, շտապեցնում էր քիւրդը: Նա աշխատում էր անդադար, որ ես իր առջեւը լինեմ. այդ ես գիտէի. իսկ ես ճգնում էի նրա հետ հաւասար գծով ընթանալ: Մենք հասկանում էինք իրար. մենք լուռ կռւում էինք, կեանքի մահու կռիւ, որ ահաւոր էր մանաւանդ իր դաւաճան խորհրդաւորութեամբ...

Ես կանգ առայ յանկարծ. պէտք էր տրեխիս թելը պնդացնել: Քիւրդը հասաւ ինձ, նոյնպէս

կանգ առաւ: Ես առանց գլուխս բարձրացնելու վա-
րից դիտեցի նրա դիրքը. նա իմ աջ կողմն էր
կանգնած, դաշոյնի սպիտակ կոթը դուրս ցցուած
գօտկի միջից:

—Շո՛ւտ արա՛, պրծի, Փլա, կոչեց նա զայրա-
ցած, տեսնելով իմ դանդաղութիւնը:

Եւ յանկարծ գլուխս բարձրացրի. քրդի գօտկից
վայրկենապէս դուրս քաշեցի դաշոյնը, եւ մինչեւ
որ նա ապշած ու սարսափած պաշտպանուելու որ
եւ է փորձ կ՚անէր, փայլուն դաշոյնը մինչեւ կոթը
ահագին թափով նրա կուրծքը մխեցի: Վայրենին
ոռնաց եւ գետին գլորուեց... Ես փրկուած էի: Ահա
այն փրկարար դաշոյնը...

Խայը դուրս քաշեց իր գօտուց մի փղոսկրէ կո-
թով դաշոյն ու դրեց բազմականների առաջ: Ծր-
րագի առաջ փայլուն պողպատը պաղ պաղ փայլ էր
արձակում: Ամէնքը ծնկների վրայ ընկած, լուռ
դիտում էին այդ ահաւոր գործիքը, որ մարդկային
անզօր ձեռներում լուծել էր ճակատագրի բարդ
հանգոյցը: Փոքրիկ, կորած, ողորմելի Խայը հսկայ
դարձաւ ամէնքի աչքին. նա «աժդահա» էր, նա
իշխում էր իր ճակատագրի վրայ, ծաղրում էր իր
բախտը: Նա իրաւունք ունէր:

—Ես ճակատագրին չեմ հաւատում, կրկնեց
վերստին Խայը վեհ յամառութեամբ, բայց այդ
բառերն այս անգամ ծիծաղ ու զայրոյթ չառաջա-
ցրին, այլ պատկառանք ու մտքե՛ր, փրկարար
մտքե՛ր, սրբազան խորհուրդներ:

Խայը վերցրեց իր դաշոյնը, գօտիկը խրեց,

դուրս գնաց գոմի դռնից· բազմականները մնացին լուռ...

Դրսում քամին շարունակում էր ոռնալ, բայց նա այլեւս չէր խօսում ճակատագրի հզօր ջախջախիչ ուժից։ Քամու բազմազան աղաղակների մէջ մարդիկ այժմ կարդում էին պայքարի ու ազատութեան գոռ շեշտերը...

1898

ՊԱՏԻՒԸ

ՄԻՔՕՅԻ Յիշատակին

Շատախը ցնցուած էր: Լեռէ լեռ, ձորէ ձոր Միքօյի անունն էր հնչում: Նա իր ընկերներով բուն էր դրել ժայռոտ բարձունքների վրայ եւ իր սարսափը սփռել ամէն կողմ: Աւազակ քիւրդ—Թիւրք դողում էին. հայ գիւղերի պատուհաս Շաքիրը իր սեփական բնակարանի մէջ սոսկում էր նրա անունից եւ ի վերջոյ ճարը կտրած գլուխն առնում կորչում: Հայերն օրհնում էին քաջին, աղօթում նրա կեանքի համար, բայց քիչ չէին եւ այնպիսիները, որոնք անէծք էին թափում իրենց բարերարի գլխին: Բայց ոչ ոք այնպէս չէր անիծում Միքօյին, ինչպէս Ք...եցի Հայրօն:

Հայրօն չափազանց գոհ էր իր վիճակից. գոմում երկու լուծ հաստավիզ եզներ եւ մի քանի կթան, դաշտում լաւ վարելահողեր, որ իր ձեռքով մշակում էր: Ինքն էր, իր քոյրը եւ ծերունի հայրն ու մայրը — խաղաղ, սիրով ապրում էին: Ճշմարիտ է, վարուցանքի կիսից աւելին քրդերն էին տանում, շատ էր աշխատում՝ քիչ վայելում, բայց էլի մնացածը բաւական էր մի կերպ ապրելու համար— էլ ի՞նչ հոգս... Ասում էին, որ քիւրդերը հայ աղջիկ են փախցրել, որ զաբթիէները հարեւանի տանը գիշերել եւ վիրաւորել են կնոջ պատիւը, որ ռէսի

հարսին համբուրել է բէգը եւ այլն եւ այլն: Բայց այդ բոլորը Հայրօյին շատ քիչ էր հետաքրքրում. իրենք դեռ խաղաղ էին, Նազօյին ոչ ոք մինչեւ այժմ չէր ասել, թէ աչքիդ վերեւը յօնք կայ, էլ ի՞նչ դարդ, ի՞նչ հոգս. ո՞վ է մեղաւոր, որ ուրիշները լաւ չեն նայում իրենց ընտանիքին. զափթիէն տուն եկաւ՝ թող ընտանիքը գիշերը տանից հեռացնեն. ի հարկէ, որ տանը մնան, զափթիէն էլ վատութիւն կ՚անի, բէգն է կը համբուրի, դէ՛ նրանք անօրէն են, անօրէնն էդպէս կը լինի: Այդպէս էր մտածում Հայրօն եւ խիղճը հանգիստ էր:

Ամէն առաւօտ, խարազանն ուսին, եզներն առաջն արած՝ դաշտ էր գնում, եւ երեկոյեան՝ քթի տակ երգ մրմռալով՝ վերադառնում: Հայրօն էլ ի՞նչպէս չանիծէր, չատէր Միքօյին, որ իր յանդուգն չահատակութիւններով իրար էր տուել քըրդերին, զափթիէներին. նոյնիսկ ձայն կար, թէ գիւղում պիտի պահականոց էլ շինուի: Եւ պահականոցը շինուեց հէնց այն աղբիւրի մօտ, որից Ք... գիւղի աղջիկները ջուր էին տանում: Եւ Հայրօն ատում էր Միքօյին ու իր ընկերներին: Սակայն մի դէպք այդ ատելութեան զգացմունքը էլ աւելի զօրացրեց:

Աշուն էր: Գիւղից շա՛տ հեռու, մի ամայի ձորակի մէջ, Հայրօն ակօսում էր իր վերջին վարելահողը:

—Բարի՛ աջողում, Հայրօ՛: Նա յետ դարձաւ նայեց. Միքօն էր իր խմբով:

—Աստուծու բարին, պատասխանեց Հայրօն դժկամակութեամբ:

—Էդ ի՞նչ ես անում, Հա՛յրօ:
—Վար եմ անում, չե՞ս տեսնում:
—Ինչի՞ համար է այդ վարը:
Հարցը տարօրինակ էր. Հայրօն պատասխանի փոխարէն՝ երկար նայեց Միքօյին, ապա մրմռաց.
—Ինչի՞ համար է. կ՚ասես ինքը չի հասկանում որ տուն ու տեղի տէր ենք, հացի հոգս պիտի քաշենք:
—Հա՛ց ես աշխատում հա՜— ասաց խօսակիցը հեգնութեամբ— լաւ ես անում, Հայրօ, լաւ ես անում: Բայց որ այդքան աշխատում ես, քիւրդ ու թիւրքը քեզ հաց թողնո՞ւմ են. տանդ հաց կ՞այ այժմ:
—Ապա չկա՞յ...
—Շատ ուրախ եմ, որ կայ: Թէ որ էդպէս է, հարեւան ջան, տեսնում ես, սար ու ձոր ընկած մարդիկ ենք, գեղերն էլ մտնել չենք կարող. մենք եզներդ կը պահենք, դու վազէվազ գեղ գնա, մի քիչ հաց բեր մեզ, հարեւան ենք, հայ քրիստոնեայ ենք: Ամբողջ մի օր է, որ բան չենք կերել:
Այդ էր պակաս. Հայրօն գնա Փէդայիների, ղաչաղների համար հաց բերի... Նա փորձեց գլուխը ազատել, յոգնածութիւնը, գիւղի հեռաւորութիւնը պատճառաբանելով, բայց իզո՛ւր: Միքօն վերջիվերջոյ պահանջող, հրամայող, անողորմ հրամայող դարձաւ:
Ճար չկար:
—Աստուած ձեր գործին յաջողութիւն չտայ, մրմռաց Հայրօն եւ եզները թողնելով՝ դէպի գիւղ գնաց:

Պահականոցի առջեւից անցնելիս՝ նա մի կանգ առաւ: Նրա գլխով մի չար միտք անցաւ— չմտնե՞լ արդեօք յիսնապետին պատմել բոլորը եւ միանգամից ազատուել այդ դեւ Միքօյից: Նա նոյնիսկ մի քանի քայլ արեց դէպի պահականոցը, բայց հէնց այդ րոպէին որտեղից որտեղ՝ մի հատիկ անուն յիշեց, միակը, որ նա ո՞վ գիտէ երբ լսել էր ժամում, Յուդա՛... Նա կանգ առաւ, շրթունքները մի քանի անգամ ինքնաբերաբար հնչեցին՝ «Յուդա՛... Յուդա՛»... Նա լսում էր այդ անունը, եւ նրան նոյնիսկ թւում էր, թէ ինքը չէ ասողը, այլ մի ուրիշ խորհրդաւոր անձ նրան կանչում է՝ «Յուդա՛... Յուդա՛...» Հայրօն արագութեամբ անցաւ պահականոցի առաջից, նա մինչեւ անգամ մի փոքր էլ վազեց... Նա փախչում էր գայթակղութիւնից...

Եւ Միքօն ստացաւ հացի պաշարը: Բայց այդ ծանր փորձութիւնը կրկնապատկեց Հայրօի ատելութիւնը: Նա կ՚ուզէր, որ Միքօյին բռնեն, սպանեն, քերթեն, անյայտացնեն, բայց ինքը մաս չունենայ այդ բանում: Նա ոճրից վախենում էր:

Էլի օրեր անցան:

Հայրօն նորից ընկաւ իր սովորական աշխատանքներին ու մոռացաւ Միքօյին...

Աշնանային մռայլ, ամպամած երեկոյ էր, երբ Հայրօն տուն էր դառնում դանդաղ ու անհոգ, ինչպէս այն զոյգ եզները, որոնք ականջները կախ գըցած օրօրուելով առաջ էին շարժւում: Եզները որոճում էին, Հայրօն էլ երգ էր մրմռում: Պահականոցի առաջ նա կանգ առաւ քարացած: Նրա ականջին մի այնպիսի կանացի ձայն հասաւ, մի այն-

պիսի ճիչ, որ նա մինչեւ իր ոսկորների ծուծը դողաց… Անասուններն անգամ իրենց ականջները խլշեցին այդ ձայնից։ Ներսում մի ոճիր էր կատարւում…Ջոհը կին էր, աղբիւրի մօտ երեւում էր մի սափոր։ Հայրօն ուզեց նորէն փախչել— ուրիշ ի՞նչ անէր. ներս մտնե՞լ, օգնութի՞ւն աղաղակել, ո՞վ, Հայրօ՞ն… Բայց նրա ի՞նչ բանն է խառնուել ուրիշի գործին. ո՞վ գիտէ ում աղջիկն է, եւ նա մի քայլ ձգեց, սակայն երկրորդ քայլն անել անկարող էր… Նա զգաց, որ ինքն անզօր է հեռանալ այդտեղից, ասես թէ նրան մեխեցին պահականոցի առաջ…

Մէկ էլ յանկարծ զափթիէների ձեռքից պոկուելով դուրս փախաւ մի կին սրտաճմլիկ ճիչով եւ Հայրօին փաթաթուեց։

—Ամա՜ն ախպէր, ազատիր ինձ…

Նազօ՜ն էր…

Ամպերը որոտացին, կայծակը ճայթեց, Հայրօյի աչքերը մթնեցին. նրան թւում էր, թէ տիեզերքը կործանւում է, աշխարհը վերջ է առնում… Նա ինքն էլ չգիտէր, թէ ուշաթափ քրոջն ինչպէս տուն հասցրեց։ Յետոյ խարազանը դէն շպրտեց, տան մի անկիւնը քաշուեց եւ կատաղութիւնից լաց եղաւ, երկա՜ր, երկա՜ր… Վաղուց նա լաց չէր եղել։

Արդէն գիշեր էր, երբ նա կանգնեց, սրբեց աչքերը, տան մի անկիւնից վերցրեց երկար կոպալը …Հայրը հասկացաւ, որ Հայրօն հեռու տեղ է գնալու…

—Ո՞ւր կ՚երթաս լա՛օ, քե՛ մեռնիմ, դուրսը

մութ–ճուիկ, երկիրը՝ չար, երկինքը սեւ, չորս կողմներս արնի ծով, էս բէխէր սհաթին ո՞ւր կ՚եր– թաս, Հայրօ ջա՛ն։

—Չեմ կարող, հա՛յր, էլ չեմ կարող։ Ես տե– սայ, էս կոյր աչքերս տեսան, չեմ կարող տանել, ես պէտք է երթամ... Անձրեւ է գալիս, աւելի լաւ, թո՛ղ գայ, թո՛ղ կարկուտ էլ գայ. թո՛ղ քարեր, պէտ պէտ քարեր թափուին երկնքից էս գլխիս... Օ՛, ես անիծում էի Միքօյին, ես անիծեցի նրա գոր– ծը, եւ իմ չրթունքները չայրուեցի՛ն, եւ ես չը պա– պանձուեցի, ինչո՞ւ Աստուած։ Թէ Միքօյի գործն անիծուած է, ո՞րն է օրհնուած, ի՞մը... որ դա– տեմ քրդերն ուտե՞ն, քո՛յր պահեմ որ զափթիէն տանի՞... Հօ՛, թաղեմ էս գլուխը... Դեռ դդակ էլ ունիմ... Հայրօյին դդա՞կ... ինչո՞ւ, ի՞նչ իրա– ւունքով... Դէ սաա, բոլոր կնիկներն էլ պիտի գը– դակ դնեն էլի՛... Եւ նա խլեց գլխից իր քօլօզը, զարկեց գետնին եւ դուրս գալով կորաւ խաւարի եւ անձրեւի մէջ... Պէտք էր Միքօյին գտնել։

Երկար ժամանակ նա գնում էր մտքում կըրկ– նելով՝ Միքօ՛, Միքօ՛. երբեմն վազում էլ էր։ Անձ– րեւը ծեծում էր նրան, քամին խառնում մազերը, խճըճում գլխին, բայց նա շարունակում էր վազել անընդհատ։

Երկա՛ր գնաց... Դեռ խաւար էր. յոգնած նստեց մի քարի վրայ, մտածեց։ Պէտք էր վրէժ առնել, պէտք էր մահու գնով սրբել քրոջ պատուի անարգանքը... Բայց ի՞նչպէս... Նա նորէն յիշեց Միքօյին։ Գտնել նրա՛ն... Օրեր ու շաբաթներ թա–

փառեց Հայրօն, գտաւ Միքօյին եւ նրա ոտներն ընկաւ.

—Էլ չեմ կարող ապրել, չեմ կարող խմբապետ. մորթեցէ՛ք, քերթեցէ՛ք ինձ, դիակս շներին ձգեցէք, ի՞նչ հարկաւոր է այսպիսի կեանքը... Օ՜, ինձ ասում էին, ինձ պատմում էին, բայց ես ուրիշի ցաւը չէի հասկանում, իմ միսը չէին կտրել, իմ սիրտը չէին ծակել, իմ քոյրը չէր պղծուած, ես անզգայ էի: Այժմ... այժմ սպանեցէ՛ք ինձ, միայն թէ առէ՛ք Նազօյի վրէժը: Կոտորեցէք այդ պահակատունը, կոտորեցէք փափթիէներին, օ՜, կոտորեցէ՛ք բոլոր զափթիէներին, առէ՛ք բոլոր հայ կոյսերի վրէժը...

Եւ նա մռնչում էր ցաւից, տրորում էր, չանգռում էր կուրծքը: Նա այրւում էր ինչպէս բոցերի մէջ: Եւ Հայրօն հայդուկ դարձաւ: Նա սեղմեց իր այրուած կրծքին պաղ հրացանը, բայց թախիծը նրանից չհեռացաւ. բոց ունէր ներսում. քրոջ անպատուութիւնը նրան հանգիստ չէր տալիս: Նրա ամենասուրբ ցանկութիւնն էր տեսնել պահականոցը, այդ աւազակների բոյնը բոցերի մէջ եւ պահակները խողխողուած, ապա չունչը փչել հանգիստ: «Խմբապետ, կրկնում էր նա յաճախ, դժոխք ուղարկես կ'երթամ, գլուխս հազար մահու կը տամ, միայն վախենում եմ աչքերս չտեսնեն պահականոցի ջարդը:»

Հասաւ վերջապէս Հայրօյի համար սրբազան վրէժխնդրութեան ժամը:

Ուշ աշուն էր, խաւար գիշեր: Ք... գիւղը քնեց երկչոտ քնով: Այն երկրում ուր Շատախն է, գիւ-

ղերը չեն քնում, այլ մեռնում են գիշերները վտանգի ահից։ Անքուն էր միայն Նազօն։ Իր անարգանից ու եղբօր անյայտանալուց յետոյ նա քուն չունէր, նա տանջւում էր, նա սպասում էր եղբօրը... Հեռու մի շուն ոռնաց ողբաձայն, տխուր․ ապա կաղկանձելով նրան ձայնակցեցին մի քանի ուրիշները․ կազմուեց մի չարագուշակ, այլանդակ համերգ— միակ նշանը թէ գիւղում բնակիչներ կան։ Յանկարծ մի հրացանի տրաքոց, գիւղն էլ աւելի կծկուեց, ո՛չ մի դուռ չճռնչաց... Նորէն հրացանի պայթիւն եւ ապա անընդհատ, միահամուռ դոռոց գնդակների...

Նազօն կամացուկ նստեց անկողնի մէջ։ Նա ականջ էր դնում... Հրացանների դոռոցի մէջ նաեւ մարդկային ձայներ էին լսւում ուղիղ պահականատան կողմից։ Նազօն ցնցուեց։ Նրան յանկարծ թուաց, որ այդ բոլորն իր անձի հետ ինչ որ կապ ունի։

—Արդեօք Հայրօ՞ն... մտմտում էր նա, եւ դողում յուզմունքից ու երկիւղից։ Ու վճռեց դուրս գալ նայել։

Նա կամացուկ շորերը հագաւ, վեր կացաւ, դուռը բացեց զգուշութեամբ եւ բարձրացաւ կտուրը։ Տեսարանն ահաւոր էր... Ամբողջ գիւղը լուսաւորուած էր․ պահականոցը վառւում էր բոցերի մէջ եւ այդ հրդեհի շուրջը կատաղի կռիւ էր մղւում, հրացանները ճայթում էին անընդհատ։ Նազօյի յուզուած կուրծքը բարձր ու ցածր էր լինում... Նա ե՛ւ սարսափում էր այդ կատաղի որոտներից, ե՛ւ հաճոյքով էր դիտում հրդեհի բոցերը։ Այն միտքը, թէ իր եղբայրն այնտեղ է, այդ կռուի

մէջ է, գուցէ այդ բոցերի մէջ, գուցէ վիրաւոր, նրան մի անօրինակ քաջութիւն ներշնչեց· Նա համարեա անյաղթելի պահանջ զգաց այնտեղ լինել, այդ բոցերի մօտ, իր եղբօր կողքին, մօտիկից տեսնել իր դահիճների կոտորածը, լսել նրանց մահամերձ հռնդիւնները, նրանց հառաչանքն ու ճիչը, տեսնել իր եղբօրը եւ նրա ընկերներին իրենց սրբազան զայրոյթի, սրբազան ոգեւորութեան մէջ...

Եւ ահա նա ցած իջաւ կտրից եւ ոլոր մոլոր փողոցներով դէպի պահականոցը վազեց։ Մինչ այդ՝ պահականոցի ջարդը շարունակւում էր։ Զինուորներից ոմանք ոռնում էին բոցերի մէջ խորովուելով, ուրիշները դուրս գալ փորձելով՝ ընկնում էին հայդուկների գնդակներից, ոմանք գլուխները կորցրած խելագարի պէս դէս ու դէն էին վազում։ Կատաղի, անգութ էր մանաւանդ մի հայդուկ, մի թիկնաւէտ, բարձրահասակ գեղջուկ, որի գլուխը փաթաթուած էր միայն մի լաթի կտորով։ Խմբապետը՝ Միքօն որոտագին հրամաններ էր արձակում։ Բոցերով լուսաւորուած այդ զայրացկոտ դէմքերը զարհուրելի էին։ Մէկ էլ յանկարծ բոցերի միջից մի վերջին գնդակ թռաւ· գլուխը թաշկինակով ծածկած մարդը երերաց, գունատուեց։ Հէնց այդ րոպէին Նազօն գրկեց նրան·

—Վա՛խ, քոռանամ ես, Հա՛յրօ ջան...

Եղբայրը քնքշութեամբ փարեց քրոջ վզին եւ համբուրեց նրան... Հայրօն գունատ էր, շրթունքները դողդողում էին· Նա կամաց-կամաց իր ամբողջ մարմնով ծանրացաւ քրոջ ուսին։ Կրծքի վէրքից հոսում էր արիւնը։ Քոյրը սեղմեց ձեռքը վէր-

քի վրայ եւ կրկին ու կրկին համբուրեց եղբօր գունատ ճակատը… Հայրօն աւելի եւ աւելի կախուեց, ծանրացաւ քրոջ ուսին եւ նա հազիւ կարողացաւ թոթովել.

—Նազօ՛ ջան, հիմա կարող ես գդակը գլխիս դնել…

Վրէժխնդրութեան բոցերը լուսաւորում էին պատուի նահատակի գունատ դէմքը։ Նա մեռնում էր, բայց քրոջ անարգանքը սրբուած էր…

1899

ԷԼ ՄԻ ԱՂՕԹԻՐ

Թ... գիւղից հիւսիս մի ժայռ է ցցուած, բարձր, այլանդակ· ոչ ոք չի բարձրանում նրա անձոռնի, հպարտ կատարը· միայն գիշատիչ թռչուններն են պատառոտում այնտեղ իրենց արիւնոտ որսը կամ հանգիստ առնում երկար թռիչքից յետոյ· եւ անդադրում, թափառական քամին է գալիս այնտեղ փնտռելու իր մի կորուստը, որ երբէք չի ունեցել՝ մերթ ցասկոտ ու մռնչալով եւ մերթ լալագին՝ անցնում է գնում։

Այս ժայռի մէջքին յենուած են մի շարք բլուրներ, մի շարք այլ ժայռեր, որոնք կարծես խօսքերը մէկ արած՝ յետեւից հրում, հրհրում են առաջին ժայռին, որ չարժեն, տեղահան անեն։ Սակայն անհոգ է առաջին ժայռը, եւ որպէս մի հըսկայ, որ իր մեծ ուժի գիտակցութիւնն ունի, մէջքը դէմ է տուել ամէնքի թափին եւ անսպառ համբերութեամբ պահում է նրանց անվերջ, յաւիտեան։ Կարծես նա գիտէ, որ առանց իրեն հազարաւոր ժայռեր մէկ մէկի վրայ դէպի վար, դէպի Թ... գիւղը կը թափուեն եւ չեղջակոյտերի տակ կը ծածկեն բոլոր բնակիչներին, որոնք նրա ուժին ապաւինած՝ հաստատուել են նրա ստորոտում։ Կայծակն է ճայթում նրա կատարին, շանթի բոցերն են լիզում գլուխը, կարկուտն է թափում, անձրեւը

ողողում, խստաշունչ ձմրանը ահեղ փոթորիկն է աշխատում շարժել, գլորել նրան,— բոլորն էլ ի զուր... Տարիները թաւալում են տարիների յետեւից եւ ժայռն այնտեղ է միշտ — անսասան ու մըռայլ, որպէս ծեր հսկայ, որ մէջքին դրած ահագին բեռի ծանրութիւնից միայն նօթերն է կախել, յօնքերը կիտել:

Շոգ ամրանը, երբ կենդանիներն ու մարդիկ տօթից խեղդւում են, երբ զով քամիները կարծես խռոված փախուստ են տալիս խանձուած երկրից եւ արեւը վերից իր կիզիչ շողերով կրակ է մաղում ամէն կողմ, ժայռի ստորոտում խիստ ախորժելի ստուեր է լինում: Այստեղ շատ մօտ է տէր Սարգսի տունն ու իր կալը. ծերունի քահանան ժայռի ըստուերում սիրում է հանգիստ առնել կալում էրան անելուց յետոյ: Յաճախ այդ ժամերին հաւաքւում են այստեղ ռէսն ու միւս գիւղացիները եւ խօսում են իրենց աշխատանքներից, իրենց ցաւերից, հոգսերից: Թ... գիւղն այցելող բէգերն ու չէյխերը իրենց «խուլամներով» եւ տաճիկ պաշտօնեաներն իրենց զափթիէներով ամառ ժամանակ այս ժայռի զով ստուերումն են հանգիստ առնում եւ հիւրասիրւում: Տարիների ընթացքում ինչե՛ր է տեսել եւ լսել այս ժայռը, եւ սակայն լուռ է...

Դարձեալ ամառ էր, դարձեալ շոգ-կրակ, բայց կալերում կենդանութիւն չէր երեւում եւ ժայռի ստորոտում ոչ ոք չկար: Գիւղի փողոցները դատարկ էին,— այդ օրը գիւղացիք ամէնքն էլ եկեղեցումն էին: Ժամաւորները մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, շրջապատել էին երկու դագաղներ եւ տէր

Սարգիսը Թաղման կարգ էր կատարում։ Վեց ամիս առաջ էր ընդամէնը, որ Մուրօն ու Նավօն բանտ տարուեցան, եւ այժմ նրանց բանտից դուրս բերեցին մեռած։ Ասում էին, որ հիւանդացել են ու մեռել։ Բայց ի՞նչու էին բանտ տարել, այդ մարդ չիմացաւ, ոչ զոհերը եւ ոչ նրանց հարեւանները։ Ամբողջ գիւղում միայն Թաթուլն էր, տէր Սարգսի տղան, որ կնճռեց իր ճակատը, կրծոտեց շրթունքները, մի փոքր դէս ու դէն ընկաւ, ինչպէս ցանցում բռնուած թռչուն, որ թռչկոտում է, ելք է փնտռում եւ իր ճիգերի անզօրութիւնը տեսնելով, հանդարտւում, լռում։ Եւ միայն այսքան։

Դեռ փոքր հասակից գիւղացիք նրան «նադինջ» Թաթուլ կոչեցին, որովհետեւ գիւղում կատարուած ամէն մի անիրաւութիւն զայրացնում էր նրան։ Եւ երբ մէկին թակում էին կամ բանտարկում, երբ կողոպտում էին կամ անպատիւ անում, Թաթուլը կրծոտում էր շրթունքները եւ մռայլւում... Թաթուլը գիտէր, որ մի բան պէտք է անել, որ այդպէս չի կարելի, բայց թէ ի՞նչ, այդ էր, որ նա չը գիտէր։

Այսօր այդ «ի՞նչը» կարծես նրա համար լուծւում էր. Նա մռայլ էր, մտազբաղ եւ յափշտակուած։ Նա կրծոտում էր շրթունքները եւ մոռանում էր նոյնիսկ ժամանակին խնկարկել, բուրվառը շարժել։ Նա նայում էր մեռելների դէմքերին մի այնպիսի յամառ ուշադրութեամբ, որ կարծես թէ իր ճակատագիրն է կարդում այնտեղ։ Նավօյի եւ Մուրօյի դէմքերը նման չէին ոչ մի մեռելի դէմքի։ Մի րոպէ նրան թուաց նոյնիսկ, որ Նավօյի հըր–

թունքները շարժուեցին, որ նա բաներ շշնջաց. Թաթուլը տեսաւ մինչեւ անգամ, որ մեռելի գլուխը շարժուեց, բարձրացաւ. սրտի սաստիկ տրոփիւնով՝ մոռացած ե՛ւ իր բուրվառը, ե՛ւ յուղարկաւորների բազմութիւնը նա խորին յուզմունքով առաջացաւ, մի փոքր կռացաւ դէպի մեռելը, որպէսզի լաւ լսի նրա խորհրդաւոր շշունջը, բայց հէնց այդ րոպէին հայրը զայրացած գոչեց.

—Թաթուլ, ի՞նչ է պատահել քեզ, բուրվա՛ռը:

Նա յետ յետ քաշուեց, մեռելների դէմքերն անշարժ էին, գլուխներն իրանց տեղերում. Նա շարժեց բուրվառը, բայց բոլորովին հակառակ կողմը: Այս բանը եւս առաւել ապշեցրեց ամէնքին: Տէրտէրը վերջին աղօթքն էր կարդում եւ մեռելների հակառակ կողմն անցաւ: Թաթուլը գոհ եղաւ, այժմ մօտիկից կարող էր դիտել նրանց դէմքերը եւ... նայում էր... Նավօյի յօնքը ջախջախուած, կապտած էր, Մուրոյի աչքի տակ կար մի մեծ կապոյտ նշան, իսկ բաց մնացած աչքերը արտեւանունքներ չունէին, փետուած էին: Մուրոյի վերին շրթունքը պատռուած էր եւ նրա բացուածքից երեւում էին լնդերքը փշրուած ատամներով:

Դէմքերն այժմ էլ լուռ չէին: Նրանք խօսում էին աչքերով, յօնքերով, շրթունքներով, պատմում էին Թաթուլին սարսափելի բաներ... Այժմ նա գիտէր, թէ ի՞նչ է նշանակում այդ տարօրինակ արտայայտութիւնը, որ ո՛չ մի ուրիշ մեռելի դէմք չի ունեցել. գիտէր Մուրոյի եւ Նավօյի գաղտնիքը, որ էլ գերեզմանը ծածկել չէր կարող, գիտէր, թէ

ի՞նչ է նշանակում տաճկական բանտ, տաճկական արդարադատութիւն...

Թաղումը վերջացաւ: Կալերում աշխատանքը վերսկսուեց:

Ճաշ էր: Թաթուլն ու հայրը պատրաստւում էին հէշան անել. երկու դէզերի առաջ հայր եւ որդի մի փոքր վիճեցին. մէկն առաջարկում էր փոքրը քանդել. միւսը դէպի մեծն էր դիմում. տէր Սարգիսը առարկութիւն չէր սիրում, ուստի երկմատէնը ձեռքին առաջացաւ դէպի մեծ դէզը. Թաթուլն այդ րոպէին մի այնպիսի շարժում արեց, որ կարծես կամենում էր արգելել հօրը մօտենալ մեծ դէզին, յետոյ մի րոպէ կանգնած մնաց մտազբաղ, յանկարծ ձեռքով մի ջլուտ շարժում արեց եւ մի խիստ որոշում կայացրած մարդու համարձակութեամբ՝ հաստատ քայլերով ինքն էլ մօտեցաւ միեւնոյն դէզին:

Հայր եւ որդի միաժամանակ տնկեցին իրենց երկմատէնները մի մի խրձի մէջ, վեր բարձրացրին եւ միաժամանակ, ասես սառած, կանգ առան առանց կարողանալու խրձերն այս կամ այն կողմը ձգել... «Տէր, մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն» մրմնջաց տէրտէրը. ապա նա ձգեց խուրձն ու երկմատէնը սաստիկ սպրտնած յետ յետ քաշուեց՝ սարսափած նայելով այն խոռոչին, որ բացուել էր դէզի վրայ երկու խրձերի վերցնելուց յետոյ՝ կարծես թէ ահաւոր օձեր էին բուն դրել այնտեղ... յետոյ կրկին առաջացաւ դէպի դէզը եւ, զգուշութեամբ, ոտների ծայրերի վրայ կարծես թէ վախենալով զարթեցնել շոգի ձեռքից մնջած միջատներին

անգամ: Մէկ էլ նայեց դէզի խոռոչի մէջ, նրա շունչը բռնւում էր յուզմունքից, նա գլուխը բարձրացրեց եւ հօր ու որդու հայեացքներն իրար հանդիպեցին: Մի փոքր ժամանակ նրանք լուռ նայում էին իրար: Որդին համարձակ, իսկ հայրը սարսափած: Այնտեղ, դէզի խոռոչի մէջ, արեւի շողերի տակ փայլփլում էին մի քանի հրացանների փողեր· Հայրը ձեռքը մեկնեց դէպի այդ սարսափելի խոռոչը եւ սղմած ծնօտների միջից գոչեց·

—Սրանք... դո՞ւ...

—Ե՛ս, այո:

—Զա՞րը քեզ կապեց, խե՞լքդ յանկարծ թռաւ, թէ Աստուած անիծեց քեզ էլ, իմ օջախն էլ:

—Ո՛չ չարը կապեց, ո՛չ խելքս է թռել, ո՛չ Աստուած անիծեց մեզ եւ մեր օջախը: Այս գործի համար Աստուած թէ անիծի՛...

—Այս ի՞նչպէս այդ բաներն ընկան տէր Սարգիսի կալը, աշխարհում էլ տեղ չը կա՞ր, ո՞ր սատանան խրատեց քեզ:

—Հա՛յր, տեսա՞ր դէմքերը...

—Ի՞նչ դէմքեր:

—Տեսա՞ր Մուրօյի եւ Նավօյի դէմքերը...

—Հա՛, տեսայ երկու մեռելի դէմք: Նրանցից առաջ շատերն եմ տեսել, այսուհետեւ էլ կը տեսնեմ ուրիշները· ո՛չ ոք անմահ չէ:

—Հայր, մեռել էլ կայ, մեռել էլ, այս երկուսը մեռած չէին:

—Մուրօն ու Նավօ՞ն, չէ՞ որ բանտից մեռած բերին նրանց:

—Այո, բանտից բերին, բայց նրանք մեռած չէ-

ին։ Նայեցի՞ր դէմքերին․ Նրանք խօսում էին, եւ ես լսեցի նրանց ասածները, երբ բուրվառ էի ձգում։ Նրանք բաներ փսփսացին եւ ես հասկացայ, եւ ի՜նչպիսի բաներ… Վա՛յ նրանց, որոնք չեն լսի։ Եւ ես առայ այս զէնքերը, ե՛ս, քո որդին… Անիծիր ինձ, եթէ կամենում ես, հօր անէծքը զարհուրելի է, բայց այս մեր վիճակն էլ անուն չունի։

Մի փոքր ժամանակ լռութիւն տիրեց։

—Ես չեմ անիծի քեզ, որդի, ասաց քահանան մի փոքր հանդարտուած, տեսնելով որդու յուզմունքը… Ես չեմ անիծի, իմ շրթունքներից անէծք չի դուրս գայ, այլ միայն աղօթք, այժմ էլ կ՚աղօթեմ քեզ եւ բոլոր աշխարհի համար։

—Աղօ՜թք, ի՞նչ եղաւ քո աղօթքը, երբ փշրում էին Նավօյի ատամները, երբ ջարդում էին նրանց յօնքերը, փետում արտեւանունքները, մնացածը բանտի պատերից հարցրու։ Ո՛չ, հայր, ես էլ չեմ աղօթի․ այս ձեռքը էլ երբեք բուրվառ չի ձգի, այս շրթունքներն էլ երբէ՛ք աղօթք, աղաչանք չեն արտասանի, իմ կրծքից երբեք էլ հառաչանք ու հեծեծանք չի դուրս գայ։ Այսուհետեւ աղօթքի փոխարէն այսպէս պիտի գործեմ ես, եւ եթէ այս հաճելի չլինի Աստծուն, ես կը բողոքեմ Նրա դէմ անգամ, ես կը գոչեմ աշխարհովս մէկ, թէ արդարութիւնը երկնքից չի գալիս, թէ անարդարութեան, չարագործութեան նիւթող, հովանաւորող է Աստուած… Բայց այդ անկարելի է, ես համոզուած եմ, որ երկինքն էլ կ՚օրհնի իմ ճանապարհը…

—Լսի՛ր ինձ, որդի՛, ես ծեր եմ, փորձուած, իսկ դու ջահիլ ես ու անփորձ, խօսածներդ չարի թե-

յաղթութիւն են։ Հայ քրիստոնեան նման է այս ժայռին, թշնամիները փոթորիկներ են, որ կ՚անցնեն նրա կատարով առանց խախտել կարողանալու նրան։ Հանգիստ եղիր եւ աղօթիր Աստծուն. իսկ «այս բաները» հէնց այս գիշեր այնպէս անյայտացրու, որ—քահանան ցոյց տուեց զէնքերը— ոչ ոք չլսի քո ոտնաձայնը։

—Հէնց այս գիշեր ես կը հեռացնեմ նրանց, բայց իմացիր, որ ինձ այլեւս չես տեսնի…

Եւ նոյն գիշերը անյայտացաւ Թաթուլը։

Մի ամբողջ շաբաթ էր, որ Հաքքի բէյը ժայռի ստորոտում վայելում էր տէր Սարգսի ճոխ սեղանը։ Նրա սովորութիւնն էր ամէն ամառ մի քանի օրով «հիւր գալ իր քիրվա քէշիշին»։ Բայց երբեք այսքան երկար չէր մնացել։ Այս հանգամանքը չարագուշակ էր թւում թէ՛ քահանային եւ թէ՛ գիւղացիներին. ամէնքը վախենում էին տէրտէրի աղջիկ Գոհարի համար, որի գեղեցկութեան հռչակը տարածուած էր շրջակայքում։ Տէրտէրը աղօթքի մրմունջները շրթունքներին աշխատում էր ամէն կերպով գոհ անել բէյին, եւ նա յոյս ունէր։ Էլի մի քանի օր անցաւ, եւ մի երեկոյ նա տուն մտաւ երերալով ուժասպառ, ու երբ գիշերն ամէնքը քնեցին, նա երկա՜ր, երկա՜ր աղօթեց. նրա ծեր աչքերից հոսում էին դառն արցունքներ, նա հեկեկում էր երեխայի պէս։

—Ինչո՞ւ ես արտասւում, հարցրեց տիրուհին, չլինի Թաթուլին…

—Երանի՛ թէ իմ արցունքները միայն Թաթուլի

պատճառով լինէին, կնիկ: Աստծու պատուհասն է, բէյը…

—Բէյը ի՞նչ.

—Գոհարին է ուզում… Թէ չէ, ասում է… գիւղը կ'աւերեմ, կրակ կը տամ:

—Կուրացէ՛ք աչքեր, խլացէ՛ք ականջներ, այս էլ պիտի տեսնէի, այս էլ պիտի լսէի. սրա՞ համար եմ ապրում, եւ կինը երկու ձեռքով խփեց գլխին ու հեծկլտաց…

—Կնիկ ես աղաչեցի, արիւն-արցունք թափեցի, ձեռքերը համբուրեցի, այս ճերմակ միրուքս ու մազերս նրա ոտների փոշու տակ տրորեցի, բոլորն իզուր: Գիւղը կը կոտորեն… Օ՛ֆ, Աստուած, որ մեղքիս համար…

Լռութիւն տիրեց:

—Ես արթուն եմ, հայր, գոչեց Գոհարը յանկարծ: Ես բոլորը լսեցի: Գթոտ եղիր. ասա՛ ինձ գոնէ, ո՞ւր է իմ Թաթուլը, ո՞ւր է իմ եղբայրը. չէ՞ որ եղբօր հզօր ձեռքը պիտի պաշտպանի քրոջ պատիւը. ո՞ւր է այդ ձեռքը. զո՛ւր է ուրեմն, որ խեղճ քոյրերը ջիւան եղբայրների արեւովն են երդւում, նրանց ցաւն առնում, նրանց գլխով պտոյտ գալիս …Այս սեւ օրին ո՞ւր է Թաթուլը, ո՞ւր է իմ եղբայրը, դու գիտես չէ՞, հայր: Ա՛խ, քանի անգամ ես քեզ հարցրել եմ, քեզ աղաչել, պաղատել եմ, եւ դու միշտ լռել ես: Չէ՞, նա այստեղ լինէր, բէյն ինձ չէր տանի: Նա չէր տայ, չէր տայ: Դէ գոնէ հիմա ասա, անխիղճ հայր, ո՞ւր է Թաթուլը…

Հայրը լսում էր դատապարտուածի պէս: Աղ-

ջիկը կրակ կտրած խօսում էր ու խօսում, աչքերից թափւում էին արցունքները:

—Էլ ոչինչ չունեմ ես, չարունակեց աղջիկը, ոչինչ, ոչինչ... Եղբայրս ձգեց ինձ անտէր, անպաշտպան, հայրս անզօր է անօրէն բէյի առաջ: Սեւաւո՛ր աղջիկներ, պատիւ էք պահում ո՞ր օրուայ համար. կամ ելէք միասին ձեռք ձեռքի բռնած սեւ ժայռի կատարից ներքեւ գլորուենք, կամ թէ չէ գնանք բէյերին ծախուենք, չէ՞ մեր պատիւը նրանց է պատկանում, երբ հայրեր, եղբայրներ ձգում են մեզ անտէր: Ես առաջինը գնում եմ բէյին...

Եւ նա վերկացաւ յանկարծ ու արագ քայլերով դէպի դուռը գնաց, բացեց եւ դուրս գնաց, անյայտացաւ խաւարի մէջ: Երկու ծերերի լացը հնչուեց խրճիթում:

Միւս առաւօտ սարսափած գիւղը լսեց գիշերուայ անցքը— Գոհարի անյայտնալը: Քահանան կապուած էր ժայռից, որովհետեւ թագցրել էր աղջկան: Ժայռի ստորոտից նա մարած աչքերով դիտում էր, թէ ի՞նչ է կատարւում թշուառ գիւղի գլխին... Ողբ ու լաց, անէծք ու աղաղակ բռնել էր գիւղը: Թալանն սկսուած էր. քահանան էլ չէր արտասւում, այլ մտածում էր. նա չէր աղօթում, այլ անիծում էր: Նա կ'ուզէր այժմ Թաթուլին տեսնել, միայն Թաթուլին, այն փայլուն հրացաններով, այն բոցոտ աչքերով, այն ահաւոր յօնքերով: Բայց Թաթուլը չկար ու չկար: Ո՞վ էր մեղաւոր— ինքը, միայն ինքը: Ապա նա սկսեց մտածել, թէ Թաթուլը մոռացած չի լինի հայրենի օջախն ու գիւղը, այդ անկարելի է: Ա՜խ, թէ իմանար, ինչ է

կատարւում այստեղ, նա կը գար, կը գար ինչպէս մի արծիւ: Նրա աչքերը դառնում էին ակամայ դէպի այն կողմը, բլրի վրայ, ուր ոլոր մոլոր մի ճանապարհ ձգւում էր գիւղից վեր, վեր: Նայում էր եւ սպասում:

Բէյն եկաւ, նրա ջանքերն իզուր էին անցել Գոհարին գտնելու համար:

—Ո՞ւր է Գոհարը, որոտաց նա:

—Բէյ, քեզ ասացի, որ նա ինքն է փախել. բէյ, մենք տարիներով աղ ու հաց ենք կերել միասին, իմ տունը, իմ օջախը քո առաջ բաց է եղել. լսի՛ր ինձ, այդ աղ ու հացը ոտի տակ մի՛ տուր, բէյ, վատութիւն մի արա մեզ հետ. վերեւ նայիր, Աստուած կայ այնտեղ, կրօնները տարբեր է, բայց չէ՞ որ միեւնոյն Աստուածն է դատելու ամէնիս:

—Ժամանակները փոխուել են... ո՞ւր է Գոհարը:

—Բէյ, իմ ծերութեանը խնայիր, հանգիստ թող գիւղը կամ աւերիր միայն իմ տունը, անարատ թող իմ պատիւը. բէյ, վերջին անգամ աղաչում եմ, քեզ, բէյ, Աստուած...

—Մեր Աստուածն ու ձերը մէկ չէ. ասա, ո՞ւր է Գոհարը, շուտ, թէ չէ... եւ նա վրայ վազեց ծերունուն՝ բռունցքները սեղմած, ատամները կրճըտացնելով: Այժմ նրանք չա՛տ մօտ էին իրար. նըրանց շունչը հասնում էր միմեանց դէմքին. մի առժամանակ լուռ նայում էին իրար... Լռութիւնն ընդհատեց քահանան:

—Բէյ... բայց նա չկարողացաւ շարունակել, եւ ուժգին թափով թքեց բէյի երեսին: Անարգանքը

սարսափելի էր։ Բէյը կատաղած յետ-յետ քաշուեց, ինչ որ հրամաններ արձակեց, եւ իսկոյն մի քանի հրացանաւորներ շարուեցին քահանայի առաջ։ Քահանան հասկացաւ, որ մահը մօտ էր։ Նա մէկ էլ բարձրացրեց գլուխը, նայեց այն ճանապարհին... Մի՞թէ նա մեռնում էր առանց Թաթուլին տեսնելու, միթէ՞ նա գալու չէր։ Ճանապարհի վրայ ոչինչ չկար, բացի մի թխպոտ ամպ, որ հանդարտ իջնում էր բլրի կատարից. ա՞մպ էր իրաւ թէ փոշի, եւ ի՞նչու չէր կարող հէնց այդ ամպը Թաթուլը լինել, մտածեց քահանան։ Մի հնար, մի հնար մի քանի ժամ էլ ապրելու համար, մտածում էր նա, միայն մի քանի ժամ, գիտեմ Թաթուլն է, նա չէր կարող մոռանալ իր օջախն ու գիւղը։ Ծանր էր նորից շնորհ խնդրել բէյից, բայց ճար չկար։

—Բէյ, ասաց նա, մահից չեմ վախենում, դու էլ ոչինչ չթողիր ինձ աշխարհում, որից բաժանուելը ծանր լինի։ Թող ինձ միայն, որ աղօթեմ, վերջին անգամ աղօթեմ։

—Աղօթի՛ր։

Եւ նա սկսեց աղօթել։ Նա աղօթում էր եւ նայում այն ճանապարհին, որտեղից արագութեամբ իջնում էր փոշու ամպը... Աղօթքի իւրաքանչիւր բառը նա արտասանում էր առանձին հանդարտութեամբ, առանձին դանդաղութեամբ, աշխատելով որքան կարելի է շատ ժամանակ վաստակել, շատ ապրել։ Իսկ փոշու ամպն իջնում էր հա՛ իջնում։ Առաջին անգամն էր, որ տէր Սարգիսն աղօթում էր ոչ Աստծուն. առաջին անգամն էր, որ նա իր աղօթքը գործիք էր դարձել եւ պատրաստում էր վրէժ-

խնդրութեան մի արիւնոտ գործ։ Իսկապէս այսօր նա աղօթք էլ չէր ասում, այլ բառե՛ր, բառե՛ր, անիմաստ բառե՛ր, որոնք միայն ժամանակ էին շահում, եւ ուրիշ խորհուրդ, ուրիշ պարունակութիւն չունէին։ Նա կ'ուզէր, որ իր աղօթքը այսօր անվախճան լինի։ Քանի անգամ վերջացաւ աղօթքը, քանի անգամ նորից վերսկսուեց եւ շարունակուեց նոյն դանդաղութեամբ։

Արեւը մայր մտաւ. երեկոյեան մառախուղն իջաւ երկրի վրայ. արեւելքում փայլեց լուսնի եղջիւրը, նրա պաղ շիթերն ընկան երկրի վրայ ձեւացնելով մռայլ ստուերներ. ընկան նաեւ Թչուառ գիւղի եւ այն ժայռի վրայ, որի ստորոտում կատարւում էր ոճիրը։ Դահիճների համբերութիւնը հատաւ։

—Բաւական է, գոչեց բէյը, այժմ վերջին անգամ ասա՛, ո՞ւր է Գոհարը։

Տէր Սարգիսը պատասխան չտուեց։ Նա յուսահատ էր եւ սպասում էր մահուան։ Թաթուլը չկար։ Բէյը նշան արեց եւ քրդերն իրանց հրացաններն ուղղեցին նրա կրծքին. բայց յանկարծ ամէնքը կանգ առան. վերեւից, ժայռի կատարից՝ լսուեց մի ձայն։

—Գոհարն այստեղ է բէ՛յ, ե՛կ ու տար։ Տե՛ս, ես այստեղ եմ. ի՞նչ ես ուզում այդ խեղճ ծերունուց, ա՛յ անամօթ շուն...

Ամէնքը նայեցին դէպի վեր։ Այնտեղ, ժայռի ամենաբարձր կէտում, լուսնի շողերի տակ, գծագրւում էր մի կանացի չքնաղ մարմին։ Նրա միակ ծածկոյթը իր սպիտակ կտաւէ շապիկն էր, որ

ծածկում էր նրա մերկութիւնը մինչեւ սրունքները: Սեւ, երկայն մազերը ցաք ու ցրիւ փռուած էին ուսերի եւ թիկունքի վրայ եւ երեկոյեան հովը խաղում էր նրանց հետ: Նա կանգնած էր այնտեղ, ինչպէս երկնքից իջած մի հրեշտակ, որ այդ բարձրութիւնից դիտում էր, թէ ի՞նչ անլուր ոճիրներ են կատարւում այնտեղ՝ ներքեւում աշխարհի վրայ:

Բէյը մոռացաւ ամէն բան — եւ քահանային, եւ գիւղի թալանը, եւ ժայռի բարձրութիւնից լսուած՝ ծանր անարգանքը, ու չքնաղ պատկերով դիւթուած՝ նայում էր դէպի վեր, անկարող լինելով հայեացքը հեռացնել:

Դեռ նախորդ գիշեր տանից խոյս տալով Գոհարը վազեց դէպի լեռները, եւ ամբողջ գիշերը չանկռելով ժայռերը՝ իր կուսութիւնն ու պատիւը հասցրեց այս բարձրութեան վրայ, ժայռի կատարը, մօտիկ երկնքին: Ամբողջ ցերեկը նա ծածուկ դիտում էր այնտեղից, թէ ի՛նչ է կատարւում գիւղում: Երեկոյեան երբ տեսաւ, որ բէյը իր հօրը սպանելու է, սարսափելի որոշում տուեց— ձայն տալ, յայտնել իր թաքստի տեղը, իսկ երբ բէյի մարդիկը գան բռնելու իրեն, ձգուել այս ժայռի կատարից դէպի վար եւ իր մահովը փրկել հօրը մահից: Եւ ահա նա այժմ կանչում էր բէյին, որ գայ տանի իրեն:

Զօրս հինգ քրդեր, խմբից բաժանուելով դէպի բլուրները դիմեցին, բայց մի քանի րոպէ յետոյ հեւալով յետ եկան, գոռալով բէյին, որ փախչեն, հեռանան, որովհետեւ գիւղը լցուել է ջան Ֆէդայիներով:

—Կրա՛կ, որոտաց բէյը, կրա՛կ— եւ նոյն վայրկեանին հրացանները որոտացին ու մի քանի գնդակներ թռան դէպի ծերունի քահանան…

Լսուեց յետեւից մի այլ խմբի հրացանների որոտ, մի քանի քրդեր գետին ընկան եւ ժայռի ստորոտում կատաղի կռիւ սկսուեց… Թաթուլն էր իր խմբով: Նա կատաղի էր եւ անխնայ: Քրդերից ոմանք փախուստով ազատուեցին, ոմանք էլ ընկան վիրաւոր կամ մեռած: Բէյը նոյնպէս ընկաւ:

Թաթուլը մօտեցաւ ժայռին սիրտն արիւնով լի, տեսաւ ժայռից կախուած հօր դիակը եւ փարեց նրան զարն արտասուելով: Սակայն ծերունին շնչում էր դեռ եւս. նա բացեց աչքերը, ճանաչեց որդուն եւ մեղմիկ շշնջաց:

—Էլ… մի… աղօթիր… Աստուած… կը ներէ…

Քիչ յետոյ Գոհարը սգում էր հօր դիակի վրայ:

1899

ՄԱՅՐԸ...

Ուշ գիշեր էր․ ամէնքը վաղուց քնած էին, բայց գիւղի եզրում մենաւոր խրճիթի մէջ տակաւին խղճուկ լոյս էր պլպլում։ Մարթան նստած էր մենակ, խորին տխրութեամբ նայում էր ճրագի լոյսին եւ դանդաղութեամբ օրօրում էր իր ծեր, յոգնած գլուխը։ Նա մտածում էր։

Նա աշխատում էր հասկանալ, բացատրել, թէ ի՞նչպէս պատահեց, որ իր չէն օջախը այս կարճ ժամանակում դարձաւ աւերակ,. թէ ինչո՞ւ ինքը՝ ընտանիքի մայր, սիրող ամուսին՝ յանկարծ, մի չար, դիւական ձեռքով, դարձաւ այրի, մոռացուած ամէնից, մենակ խաւար գիշերուայ մէջ։ Ի՞նչու համար այս բոլորը...

Մէկը միւսից սեւ մտքեր գալիս խռնւում էին նրա գլխում, լուծում պահանջում... Որքա՜ն բան կար մտածելու։ Վատաբա՜խտ, կարճամիտ կնիկ, ո՞ր մէկը հասկանար, ո՞ր մէկ հարցը լուծէր...

Ջիթէ ճրագի ծխախառն բոցը մեղմիւ օրօրւում էր, մերթ հանդարտ վերանում, մերթ ցածրանում, դողդողում։ Մարթան նայում էր լոյսին եւ մտածո՜ւմ, մտածու՜մ... Հէնց այս առաւօտ թաղեց նա իր ամուսնուն, իր խեղճ, Ջրատար Մկոյին։ Ա՜խ, ինչ օրեր քաշեց թշուառը, որքան չարչարուեց...

—Ոտքդ կոտրուէր, տակդ մնար, որ դու իմ տունը ոտք չկոխէիր, Թորոս․ քեզ տեսնեմ գնացած

ճանապարհդ մէկ տակ դառնայ: Թո՛ղ քո մօր տունն էլ իմի պէս սուգ մտնի:

Այս սարսափելի անէծքը նա արտասանեց բարձրաձայն, ձեռքն ուղղելով դէպի ճրագն ու ծխատ, մրոտ ճրագակալը,— կարծէք նրանց հետ խօսելիս լինէր: Թորոսը հարեւան գիւղից հեռաւոր ազգականի որդին էր, նրան էր անիծում Մարթան, նրա վրայ էր թափում սրտում կուտակուած թոյնը, նա էր գլխից հանել, տարել Մինասին, իր միանուճար որդուն: Այժմ Մարթան լաւ յիշում էր բոլորը: Նա էր, անաստուած Թորոսն էր միշտ գալիս տանից դուրս կանչում, գնում էին, առանձնանում, խօսում, խօսում, փափսում: Ի՞նչ էին խօսում այնքան,— ինքը կարո՞ղ էր իմանալ: Դէ՛, ընկերներ էին. ա՛խ, թէ իմանար... Գնացին, եկան, փափսացին, գնացին, եկան, եւ մի գիշեր անյայտացան: Ախ, սեւ դառնար էն գիշերը: Անխի՛ղճ, անխի՛ղճ մրմնջում էր պառաւն, այս անգամ խօսքն ուղղելով որդուն. Թորոսն օտարի որդի էր, չցաւեց, իսկ դո՞ւ... Թէ չմեղքացար քո ջրատար ծնողներին, խղճայիր գոնէ քո խեղճ ջահիլին, քո կնոջը, որին անտէր ձգեցիր: Օ՜, այնուհետեւ ինչե՛ր անցան իրենց սեւաւոր գլխով, ինչ օրեր քաշեցին: Խեղճ հալիւորին տաճիկները տարան, բերին, բանտ դրին, ծեծեցին, ծեծեցի՛ն, որ Մինասի տեղն ասի: Ա՛խ ինչ անաստուած են այդ անօրէնները: Այնքան չարչարեցին խեղճ հալւորին, մինչեւ անկողին ընկաւ եւ էլ չվերկացաւ: Հարսը՝ որ վաղուց էր հեռացել տնից, գնացել է հէրանց, իր սեւ օրը ողբում. ի՞նչ անէր խեղճ ջահիլը, օրը մի անգամ անիրաւները

դիտմամբ տուն էին թափում, հարս պահել կը լինէ՞ր տանը։ Եւ այժմ մենակ էր մնացել Մարթան։ Այս սեւ գիշերին, ամենից մոռացուած, նա մտածում էր զարհուրելի անցեալի մասին. ներսից սիրտը ճմլւում, քամւում էր։ Նա արտասւում էր դառն, յորդ արցունքներով։

Խարաւից ու մենակութիւնից դուրս՝ մի ուրիշ բան կար, որի մասին մտածելիս, քիչ էր մնում սիրտը պատռուի կսկծից։ Հարեւանները սարսափելի բաներ են ասում։ Նրանք իբր թէ կռուի են բռնուել զափթիէների հետ, եւ բոլորն էլ ... Բայց մայրը չէր կամենում հաւատալ, թէ իր Մինասն էլ նոյնպէս... Նա աշխատում էր չմտածել այդ մասին. թէ բարկացած էր Աստուած, մի՞թէ իրեն քաշածները բաւական չէին...

«Թըը՛խ, Թըը՛խկ» դուռը թակեցին։

Պառաւը ցնցուեց. ո՞վ կարող էր լինել այդպէս ուշ պահուն։ Նա մէկ կամեցաւ ճրագը փչել, կծկուել, լռել։ Գուցէ հեռանան գնան, ով եւ լինեն։ Իսկ եթէ յանկարծ դուռը կոտրե՞ն եւ ներս մտնեն խաւար խրճիթը... Զարհուրելի էր, գոնէ լոյս լինէր։

«Թըըխկ, Թըըխկ» կրկին թակեցին դուռը, այս անգամ աւելի չտապ, աւելի բարձր։ Անհնարին էր լռել։ Մարթան վեր կեցաւ կամացուկ, թաթերի վրայ մօտեցաւ դրանը, շունչը պահելով ականջ դըրեց, ոչ մի ձայն... Նրա կոկորդը սեղմւում էր, ատամներն իրար զարկւում երկիւղից։

—Ո՞վ ես, վերջապէս սիրտ արեց նա ձայն տալ կամացուկ։

—Ես եմ, բա՛ց դուռը։

—Ախր, ո՞վ ես դու։

—Ես եմ, մարէ՛․ բա՛ց, շո՛ւտ բաց։

«Մարէ», էլ ո՞վ կարող էր լինել, «Մինա՛սն է, Մինա՛սն է», մրմնջում էին պառաւի դողդոջուն շրթունքները։ Նա շտապ շտապ սկսեց քաշքշել դուռը, որ բաց անի, մոռանալով, որ փականքը չի բացել դեռ։ Սաստիկ տագնապով բռնուած, նա փոխանակ բանալու դուռը՝ փակում էր կամ քաշքշում անտեղի, մատները տրորում, կոտրատում, արիւնոտում, եւ դուռը չէր բացւում։

—Բա՛ց, մարէ, շուտով բաց, լսւում էր դրսից։

—Բացեմ, քե մեռնեմ, ձէնիդ մեռնեմ, բացեմ․ կուրանան աչքերս, ոնց որ կուրացան, լաւ չեմ տեսնում փակը։

Վերջապէս դուռը բացուեց․ ներս մտաւ մի երիտասարդ, հրացանը ձեռքին, փամփուշտների երկու շարքը խաչկապ ձգած ուսերից։ Մարթան առանց նայելու վրայ պրծաւ եւ նրան իր գիրկն առաւ, արցունքները հեղեղի պէս թափւում էին աչքերից․ էլ չէր խօսում, այլ համբուրում էր ու հեծկլտում, երկա՛ր, երկա՛ր...

—Խօսի՛ր, լսեմ ձայնդ, արեւիդ մեռնեմ, ասաց նա վերջապէս, ասա՛, ո՞ւր էիր թողել մեզ անտէր-անտիրական, ո՞ւր թողիր սեւաւոր հօրդ, որ դարդամահ էլաւ քո ցաւից։ Ապա նա նայեց վերջապէս երիտասարդի երեսին եւ մի րոպէ սառած կանգ առաւ, յետոյ յանկարծ բոլոր թափով յետ մղեց նրան իր գրկից ու սարսափած ճչաց։

—Վա՛յ, սեւն իմ գլխին, Մինասը չի՛, Մինասը չի՛․ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ ինձանից…

Թորո՛սն էր…

Շուարած երիտասարդը յանցաւորի պէս կանգնել էր գլխիկոր, չգիտէր ինչպէս մխիթարէր ծանր թիւրիմացութեան զոհ դարձած այս վշտահար մօրը։ Հսկայ տղամարդը, որի զէնքերից մահ էր կաթկաթում, երեխայի պէս շշկլել էր այս թոյլ, խեղճ կնոջ առաջ։

—Անխի՛ղճ, ո՞ւր է Մինասը, զոյգ գնացիք այն սեւ գիշերը, այս գիշեր մե՞նակ ես յետ գալիս, ի՞նչ արիր նրան, կայէն, գոչեց պառաւը կատաղած, բռնելով եւ ցնցելով Թորոսի ձեռքը։

—Մարէ, չգիտեմ, կռուի բռնուեցինք զօրքերի հետ, գիշեր էր, խաւար․ մենք ցրիւ եկանք, իրար կորցրինք, մարէ՛ հաւատա, չգիտեմ ի՞նչ եղաւ Մինասը․ ամէնքը փախան զանազան կողմեր, ես էլ այս կողմը եկայ, ետեւից ընկան, գիւղը շրջապատել են, փնտռում են, ծածկիր ինձ, մարէ, ծածկիր Մինասի սիրո՛ւն։

Թորոսը ծածկում էր Մինասի մահը, որ իր աչքով տեսել էր։ Մօր սիրտը շատ շուտ հասկացաւ իր ծանր կորուստը, իր մեծ թշուառութիւնը։ Մայրերը չեն խաբւում, երբ զաւակն է մեռել։

—Սպանե՛լ են, ճչաց նա․ ասում էին, ամէնքն էին ասում, մենակ ես սեւաւորս չէի հաւատում․ սպանել են, զո՛ւր ես ծածկում ինձանից, սպանել են իմ Ջահիլ-Ջիւան կտրիճին։ Դո՛ւ, դու տարար, անաստուած, դու սպանել տուիր, անխիղճ․ ինչո՞ւ տարար, ինչո՞ւ խելքից հանեցիր իմ զաւակին,

տո՛ւր իմ Մինասին, տո՛ւր։ Նա կրկին բռնեց երիտասարդի ձեռքը. ցնցում էր, ճչում էր, գոռում խելագարի պէս։

—Աստուա՛ծ է քեզ ուղարկել, որ ինձ հաշիւ տաս. ասա, ո՞ւր սպանեցին իմ «ազիզին», ո՞վ սպանեց, ո՞ր անօրէնը, ասա էէ՛... լռո՞ւմ ես... Սպանել են, խաբել չես կարողանում։ Խանջալդ սիրտս կոխիր, որ մի անգամից հանգստանամ, ճչում էր պառաւը գլխին տալով, ձեռները կոտրատելով։

—Մարէ, վերեւում Աստուած կայ, ես չեմ խաբել, ես չեմ տարել, մենք երկուսս էլ կամաւ գնացինք, մենք կամաւ կռուեցինք թշնամիների դէմ։ Շատերն ընկան նրանցից էլ, մեզանից էլ. թէ ես ընկնէի, մի՞թէ իմ մայրը Մինասին պիտի անիծէր։

Ակնարկը հասկանալի էր. երիտասարդն էլ չէր ուզում կեղծել։

—Էլ չես ծածկում, սպանե՛լ են, ա՛խ անգութ. տղամարդ ես, ուժով ես, քաշի գոնէ այս աւերակի սիւնը, թող կտուրը գլխիս ընկնի, ասաց պառաւը, յետ յետ քաշուեց, գնաց խրճիթի հակառակ կողմը, կպաւ պատին, կծկուեց, մնաց մի քանի րոպէ։ Ապա յանկարծ կանգնեց, ձգուեց բոլոր հասակով, դիմեց դէպի շուարած Թորոսը՝ գոչելով.

—Իսկ դո՞ւ, քեզ չսպանեցի՞ն. ինչո՞ւ ես եկել, եկար որ էլ ո՞ւմը խելքից հանես. այստեղ, իմ այս բնի մէջ ի՞նչ ես փնտռում, էլ ի՞նչ թողիր ինձ, մընաց չոր սեւաւոր գլուխս, ի՞նչ ես ուզում ինձանից, ի՞նչու չես հեռանում աչքիցս, որ գոնէ քեզ կենդանի չտեսնեմ։ Թո՛ղ մնամ մենա՛կ, մենա՛կ,

թող չորանամ այս ծակի մէջ․ ի՞նչ ես ուզում ինձանից։

—Մարէ, մի գիշերուայ ապաստան, Մինասի սիրո՛ւն։

—Ապաստա՛ն... ապաստա՛ն... կրկնեց պառաւը դժոխային հեգնութեամբ, խելագարի ժպիտով․ քե՛զ ապաստա՛ն, որ ապրես, կեանք ու արեւ տեսնես․ չեմ կարող, չեմ կարող․ գնա՛ գնա՛, անտառուած, թափառիր Կայէնի պէս, թո՛ղ քո մայրն էլ ինձ պէս արիւնարցունք թափի․ թող քո կինն էլ իմ հարսի պէս սեւ ձգի գլուխը, թո՛ղ ողջ աշխարհն արտասուի եւ սուգ անի, սեւ հագնի, երբ էլ չկայ Մինասը։ Դէ, գնա՛․ չե՞ս գնա, ես դուրս կ'երթամ, ես կը ճչամ գիւղով մէկ, թէ «Եկէ՛ք, այստեղ է իմ որդու արնպարտը, եկէ՛ք»։

Պառաւն անողոք էր․ ժամանակը թանկ։ Թորոսը տեսաւ, որ այդպէս երկար մնալ չի կարելի, որ մի վճռական բան պիտի անել։

—Դու մի գնա, մարէ, ասաց նա դառնութեամբ․ ես կ'երթամ․ եւ թո՛ղ ինձ սպանեն քո որդու դահիճները։ Թող իմ մայրն էլ արտասուի, եթէ դա կարող է քեզ մխիթարել, թո՛ղ իմ կինն էլ սեւ ձգի, եթէ քո հարսի սեւը կը վերանայ դրանով։ Ես դուրս կ'երթամ, մարէ՛, դու հանգիստ մնա, թող սպանեն ինձ էլ, միայն թէ դու մխիթարուիր։ Բայց գիտցիր, որ դրանով դու Մինասի ոսկորների յաւիտենական հանգիստն ես խռովում։

Ասաց Թորոսը, վերցրեց քիչ առաջ պատին յենած իր հրացանը, նայեց բլթակին, շօշափեց, նայեց իր փամփուշտների շարքերին, եւ իր բադկին ու

զէնքին ապաւինած, համարձակ քայլերով շարժուեց դէպի դուռը, թափով քաշեց սողնակը եւ դուռը բացեց։

—Կա՛ց, ճչաց յանկարծ Մարթան սարսափած, կա՛ց անխիղճ, մի գնա— պառաւը վազեց դէպի դուռը, յետ քաշեց Թորոսին, դուռը կրկին փակեց։

—Մի գնա՛, սեւը թո՛ղ միայն իմ գլխին գայ, թող միայն ես արտասուեմ։ Թո՛ղ իմ տունը միայն աւերուի. կա՛ց, Մինասի մայրը չի կարող նրա ընկերոջը թշնամիների ձեռքը տալ, չի կարող այս չար ժամին տանից դուրս անել։

Մի քանի րոպէ պառաւը մնաց լուռ։ Նա մտածում էր...

Ապա նա շտապ շտապ քանդեց ծալքը, դուրս քաշեց նրա տակից իր հարսի մի ձեռք զգեստը, եւ փութով հագցրեց Թորոսին, փաթաթեց նրա գլուխը կանացի ձեւով, վերցրեց հրացանն ու փամփուշտները թագցրեց փռուած անկողնի մէջ, ծածկեց, իրան էլ հրամայեց մտնել այդ անկողինը, նստել, թէ մարդ գալու լինի գլուխը քաշ ձգել եւ ձեւացնել, թէ իբր արտասւում է, առանց վերեւ նայելու։ Թորոսը լուռ հնազանդուեց։

Գիւղամիջից լսւում էր ոտնաձայն, աղմուկ, խօսակցութիւն։ Ձայները մօտեցան կամաց կամաց։ Դուռը թակեցին։ Զինուորականներն ու գիւղի ռէսը շրջում էին տանից տուն, փնտռում էին Թորոսին, ամէնքը գիտէին, որ նա փախաւ, գիւղում ծածկուեց։ Պառաւը ճրագը ձեռքին մօտեցաւ, դուռը բացեց. մի խումբ զինուած մարդիկ ներս թափուեցին, նայեցին ամէն կողմ, քանդեցին ծալքը, նա-

յեցին Թոնիրը․ ի զո՞ւր ոչ ոք չկար։ Ցխնապետը երկար նայեց արտասուող հարսին, նա մտածում էր․ միտքը չար էր․ եթէ Թորոսին շուտով գտնելու հաստատ յոյս չլինէր, մտածեց նա, արժէր մարդկանց դուրս ուղարկել եւ մի փոքր մնալ այստեղ․․․ բայց նա ձեռքով շարժում արեց, դուրս ելաւ, որսը թողնելով ուրիշ անգամի։

Միւս օրը երեկոյեան, երբ կրկին խաւարն իջաւ երկրի վրայ, երբ գիւղը լռեց ու քնեց, պառաւը կանչեց Թորոսին․

—Լսի՛ր որդի, երէկ ես քեզ անիծեցի, այրըւած էր սիրտս․ մա՛յր եմ, սեւ գայ տանի ինձ պէս մօրը, ի՞նչ հողը տամ գլխիս․․․ Նա կրկին հեկեկաց․ այժմ նրա փոխարէն օրհնում եմ քեզ, որ իմ Մինասի սրտովը լինի․․․

Արտասուքները այլեւս խեղդեցին դժբախտ մօր ձայնը․․․ Թորոսը կռացաւ համբուրեց նրա ձեռքը, եւ յուզուած դուրս գնաց, տանելով ճակատի վրայ պառաւի լուռ ու ջերմ համբոյրի հետքը․․․

Դուրսը դեռ խաւար էր, բայց արշալոյսը հեռու չէր․․․

1899

ԱՐԻՒՆՈՏ ԹԹԽՄՈՐ

Առաւօտեան Դաւիթը ժամ գնաց, իսկ Նարգիզը վեր կացաւ, երեխաներին զարթեցրեց, ուղարկեց գոմ եւ պատրաստւում էր թոնիրը վառել:

Տան դուռը ճռռալով բացուեց եւ ներս մտաւ մի եօթ տարեկան աղջիկ՝ հարեւանենց Սօֆին: Նա ձեռքին բռնած ունէր խմորի մի գունդ՝ մի թթխըմոր: Նարգիզի թթխմորն էր այն, որ նախորդ երեկոյ տարաւ Սօֆին, որովհետեւ նրա մայրն այսօր հաց պիտի թխէր: Բայց ի՞նչու էր յետ բերում այժըմ, զարմացած մտածեց Նարգիզը. այսպէս վաղ հացը թխած չէին կարող լինել, օրուայ այս ժամին դեռ թոնիրն էլ չեն վառում:

Մինչ այդ՝ Սօֆին կամացուկ, վախվխելով, մօտեցաւ թոնրան թմբին եւ անվճռական ձայնով ասաց.

—Ա՛ռ ձեր թթխմորը, Նարգիզ բաջի:

—Աղջի՛, ձեր հացը ե՞րբ թխեցիք, լոյսը նոր է բացւում:

—Դեռ չենք թխել:

—Հապա ի՞նչու բերիր թթխմորը:

—Մայրիկս ասաց՝ տար յետ տուր:

—Ինչո՞ւ:

—Չեմ իմանում... է՞ն ժամը չեմ իմանում, պատասխանեց Սօֆին գլուխը քաշ ձգած, ոտքերին

նայելով. սակայն իր երդումը նա այնպիսի եղանակով ասաց, որից պարզ երեւում էր, թէ նա բան գիտէ, բայց հրամայուած է ոչինչ չասել: Նարգիզն այդ լաւ զգաց. երեխան անյաջող էր կեղծում:

—Աղջի, ուրիշ տեղի՞ց թթխմոր բերիք:

—Ուրիշ տեղի՞ց...Հա, բերինք. Ալմօենց թըթխմորը բերինք. մայրիկս բերեց... ես բերեցի. ասաց՝ գնա բեր, բերեցի... խմոր արինք. շատ ենք խմոր արել:

—Սօփի, ինչի՞ մեր թթխմորով չարիք խմորը:

—Չեմ իմանում... ես ի՞նչ գիտեմ. մայրիկս ասաց... մայրիկս ասում էր՝ Նարգիզ բաջիենց թթխմորը լաւը չի:

Նարգիզը մռայլուեց. այստեղ մի բան կար. այս երեխան դեռ էլի բան գիտէր, իսկ ինչ որ գիտէր, լաւ բան չէր լինելու. «Յիսուս Քրիստոս», մռմռաց Նարգիզը:

—«Թթխմորը լաւ չի», շարունակեց Նարգիզը՝ շրթունքները կծոտելով. մեղա՜յ քեզ, Աստուած, ո՞վ էր լսել՝ «թթխմորը լաւը չի»... Աղջի, ի՞նչպէս թէ թթխմորը լաւը չի... թթխմորն էլ լաւ չի լինի՞:

—Չեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթխմորը հարամ է...

—Աղջի՛ գժուե՞լ ես, թէ՞ մէրդ է գժուել: Քո ծամն էլ կտրեմ, քո մօրն էլ. մեր թթխմորն ի՞նչու էր հարամ լինում. արունք ենք արել, ի՞նչ է, սեւա՛ւոր:

—Չեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթխմորը արիւնոտ է, ուտել չի լինի... ասում էր...— եւ աղջիկը դարձեալ ինչ որ մռմռաց շա-

րունակ տոքերի տակը նայելով եւ թթխմորը ձեռքին, բայց Նարգիզը լաւ չլսեց. սակայն նրան թըւաց, որ այդպէս միամտութեամբ ասուած բառերը պէտք է աւելի սարսափելի լինէին, քան ինչ որ լսեց. ուստի ճչաց սաստիկ կատաղած.

—Աղջի, ինչ ասի՞ր...

Երեխան այդ ճչոցից վերեւ նայեց, տեսաւ Նարգիզի կատաղած դէմքը, սաստիկ վախեցաւ, չրթունքները դողացին եւ արցունքները կախուեցին աչքերից. նա հեկեկաց. Նարգիզը մեղմացաւ.

—Սօփի, մի լաց. էն ի՞նչ ասացիր, չլսեցի. մայրիկդ ի՞նչ էր ասում:

—Ջեմ իմանում, պատասխանեց աղջիկը լացի միջից եւ կցկտուր. մայրիկս ասում էր... էն մարդերին... էն օրը... ախպէր Դաւիթն է մատնել, սպանել տուել... ասում էր, ձեր թթխմորը արիւնոտ է... ասում էր, մեղք է նրանով խմոր անել... ես ի՞նչ անեմ, բաջի, մայրիկս ասաց, խալխն են ասում, դուրսն են ասում, չտապեց աւելցնել Սօփին, նկատելով, որ Նարգիզի դէմքը կրկին կապտեց եւ չրթունքները ծամռուեցին. մայրիկս ասաց՝ տա՛ր յետ տուր, ես էլ բերի, հը՛, դնեմ այստե՞ղ, բաջի, հա՞...

Բայց Նարգիզն էլ չէր լսում: Աղջկայ ձայնը հնչւում էր նրա ականջին ինչպէս մի անորոշ բըզզոց. նա լուռ էր. աչքերը լայն չռած, նայում էր այդ աղջկան, որ թթխմորը ձեռքին կանգնել էր նրա առաջ՝ դողալով երկիւղից... Հարուածը սարսափելի էր. ի՞նչ անել, բռնել այդ աղջկան, թոնրի մէջը կոխել, վառե՞լ, թէ՞ դուրս վազել նրանց

տուն գնալ եւ մօր ծամերը փետել գլխին։ Ահա թէ ինչ էր մտածում Նարգիզը, երբ Սօֆին արտասանում էր իր վերջին խօսքերը։

Մինչ այդ՝ աղջիկը դրեց թթխմորը թմբի վրայ եւ շտապով դուրս գնաց դռնից։

Նարգիզը մնաց մտքերի ծովի մէջ… Այն ինչ ասաց Սօֆին։ Երկու շաբաթ առաջ էր. այդ լաւ էր յիշում Նարգիզը — եւ ո՞վ կը մոռանար այդ դժոխքի օրը,— տաճիկ զինուորները յանկարծ պաշարեցին ջրատար Ցունօյի տունը, ուր մի քանի ղարիբ մարդիկ կային։ Սարսափելի կռիւ տեղի ունեցաւ, տանեցիք ջարդուեցին, Ցունօն իր զաւակների հետ սպանուեց, կինը տարան, տունը կրակ տուին, եւ էլի ուրիշ քանի՛ մարդ սպանուեց։ Ասում էին, որ գիւղացիներից մատնող է եղել. Նարգիզն ի՛նչ այրուած սրտով անիծում էր մատնողին, բայց մի՞թէ այդ մատնիչը, այդ արնպարտը, այդ հոգին կորցնողը Դաւի՞թն է, իր ամուսի՞նը, եւ այն ծով արիւնը իր զաւակների վզի՞ն է ընկնում։

«Սօֆին ասաց, մայրն է ասել, դրսումասում են, ասում են, ասում են»…

Թթխմորն իր տեղումն էր. Նարգիզը չէր կարողանում նայել խմորի այդ հասարակ գնդին։ Սօֆին ասաց հարամ է, արխնոտ է, մտածում էր նա. իսկ եթէ ճիշդ է, ինչու էր բարկանում։

Նա նստած մնաց իր տեղում, թոնիր վառելը մոռացաւ, ցանը մնաց թմբի վրայ։ Բոլոր տներից ծուխը բարձրանում էր, Նարգիզի հերթիկից ոչինչ չէր դուրս գալիս։ Նա սպասում էր, դրուժիւնն անտանելի էր. գոնէ Դաւիթը շուտ տուն գար՝ կամ

ցրէր այս սեւ կասկածը, կամ մի փոս փորէր, թաղէր իրան։ «Ժամ գնաց»... մռմռաց Նարգիզը թունոտ հեգնութեամբ, «աղօթո՞ւմ է»...

Երկար ու ձիգ րոպէներ անցան... Վերջապէս բակում լսուեց Դաւթի ոտնաձայնը ու սովորական հազը։ Նարգիզը ցնցուեց այդ հազից, ինչպէս օձի խոյթոցից․ նա եւ շտապում էր տեսնել ամուսնուն ե՛ւ դողում էր վճռական րոպէից՝ ինչպէս կախաղանի դատապարտուած մէկը։

Դաւիթը տեր—ողորմեան համրելով ներս մտաւ հանդարտութեամբ, առանց կնոջը նայելու, անհոգ քայլուածքով մօտեցաւ հացի տաշտին, դուրս քաշեց այնտեղից մի կլոր հաց, գրպանը դրեց եւ պատրաստւում էր, ըստ սովորութեան, գնալ Եղօենց սաքուն՝ մինչեւ որ կինը թոնիրը կը վառէր, կը վերջացնէր։ Նարգիզը լուռ հետեւում էր նրա շարժումներին, նայում էր դէմքին, որից ոչինչ հասկանալ կարելի չէր, նայում էր աչքերին, որոնց կոպերից կախուած էր դեռ ժամից դարձողի երկիւղածութիւնը։ Երբ ամուսինը պատրաստւում էր դուռը բանալ, Նարգիզը ձայն տուեց․

—Այն ի՞նչ դրիր ջէբդ։

—Հաց է, ի՞նչ է, զարմացած պատասխանեց Դաւիթը։

—Ո՞ւր ես տանում։

—Խենթ ես ի՞նչ է, ա՛յ կնիկ, տանում եմ ուտեմ, ո՞ւր եմ տանում։

—Արիւնոտ հացը կուտուի՞...

Դաւիթը գունատուեց․ Նրա դէմքը վայրկենապէս այլայլուեց, երկիւղածութիւնն ու խաղաղու-

թիւնը կորան… Թէեւ նա իսկոյն փորձեց իր խըռովքը ծածկել, առհարկի սառնասրտութիւն եւ անտարբերութիւն ձեւացնել, սակայն արդէն ուշ էր: Նարգիզը յիմար չէր, նրա փորձող հայեացքը մինչեւ իր ամուսնու հոգու խորքն իջաւ ու այնտեղ սեւ դժոխք գտաւ— իզուր էր խաբում Դաւիթը: Նարգիզը սոսկաց իր գիւտից. նա դժբախտ էր, նա դողում էր ոճրից, դողում էր թափուած արեան առաջ, դողում էր իր զաւակների, իր օջախի համար: Նա գլուխը քաշ ձգեց, երեսը ծածկեց ձեռներով, եւ զսպուած բարկութիւնն ու վիշտը դուրս թափուեցին յորդ արցունքներով… Կնոջ յուզմունքը եւս առաւել շփոթեց Դաւթին, եւ երբ կինը կըրկին վերեւ նայեց, Դաւիթը գունատուած էր ինչպէս թուղթ ու ձեռքով գրպանում՝ ջղոտ անհանգստութեամբ ճմռում էր հացը: Բայց եւ այնպէս նա փորձեց պաշտպանուել. վերջին ճիգն էր գործ դընում:

—Կնի՛կ, երա՞զ ես տեսել, ի՞նչ ես դուրս տալիս. արիւնս ո՞րն է, ես ի՞նչ արունք եմ արել…

—Ո՞ւր էր թէ երազ լինէր, սեւաւոր մարդ. երազի արիւնը՝ բախտ է ցերեկին, իսկ այդ բախտը կտրուեց մեր տնից. տե՛ս… Նա ցոյց տուեց թմբի վրայի թթխմորը:

Դաւիթն ապշած նայում էր թթխմորին առանց բան հասկանալու, իսկ կինը շարունակեց այս անգամ աւելի ցաւով՝ քան զայրացած.

—Մեր տունը արիւնով լցուած է, սեւաւո՛ր մարդ, մեր թթխմորը հարամ է, մեր թթխմորը արիւնոտ է, հարեւանները մեր թթխմորով էլ չեն

ուզում հաց թխել, բերին յետ տուին: Դէ թո՛ղ սեւը գայ մեզ տանի. էլ ինչի՞ ենք ապրում, Յուդայի ու Կայէնի տուն շինեցիր մեր տունը, մարդ. թո՛ղ Կայէնի կոտոշ բուսնի գլխիդ...

Դաւիթն այժմ հասկացաւ... Խօսք չունէր, բերանը փակուեց. կինը կրկին արտասուեց, ուստի նա բարուոք համարեց շուտով դուրս գնալ տնից դէպի սաքուն:

Գիւղամիջից անցնելիս՝ նա աշխատեց իր սովորական իշխանական եղանակով քայլել, խրոխտ, հանդարտ, բարեպաշտ դէմքով եւ երբմեն երբեմն հազալով: Եղօենց գոմին հասաւ: Դրսից լսւում էին խօսակցութեան ձայներ. երեւում էր, որ սաքուն լիքն է գիւղացիներով: Դաւիթը դուռը բացեց եւ ներս մտաւ, աշխատելով չկորցնել իր ձեւերն ու սառնարիւնութիւնը: Նրա ներս մտնելու հետ ձայները մէկէն դադրեցին եւ նա շփոթուեց. նոյնիսկ նրան թուաց, թէ իր լսած վերջին բառերը նոյնն էին, ինչ որ կինն ասաց,— «Թթխմորը հարամ է, արիւնոտ է»: Դաւիթն իրեն չը լսելու դրեց եւ առհարկի հանդարտութեամբ ասաց՝ «Ողորմի Աստուած»: Ձայնն աւելի բարձր դուրս եկաւ, քան պէտք էր. գոնէ Դաւթին այդպէս թուաց, եւ նա այնպէս փակեց բերանը, կարծես մէկը ապտակով խփեց շրթունքներին: Այդ չէր բոլորը. սարսափելին այն էր, որ իր «Ողորմի Աստուած»-ին ոչ ոք չպատասխանեց: Այդ էլ չնկատելու տուեց Դաւիթը եւ առաջ անցաւ իր սովորական տեղը գրաւելու բուխարիկից դէպի ձախ, երկրորդ տեղը՝ հաստաբեխ Մանօյի եւ Խուս-Հովէյի մէջ:

Դիտմա՞մբ արդեօք՝ թէ՞ անուշադրութիւնից
այսօր այդ երկու մարդի մէջ շատ քիչ տեղ էր մը–
նացել նրա համար, եւ երբ Դաւիթը մօտեցաւ, ոչ
մէկը չշարժուեց. Դաւիթը մի կերպ ներս սողոս–
կաց, նստեց: Լռութիւնը շարունակւում էր. դիտ–
մա՞մբ չէին խօսում, թէ՞ խօսել չէր լինում: Մօտիկ
հարեւաններն էլ երեսները դարձրել էին Դաւթից...

—Ժամում շատ ցուրտ էր. տէրտէրը աղօթք–
ները բօլ կուլ տուեց,— ասաց Դաւիթը: Ոչ ոք
ձայն չը հանեց. լռութիւնը շարունակեց. խօսակ–
ցութիւն սկսելու նրա ջանքերն ապարդիւն անցան:

Դաւիթը հանեց չիբուխը, պատրաստեց, ոչ ոք
կրակ չառաջարկեց նրան. ինքը կրակը վերցրեց,
վրան դրեց եւ սկսեց արագ արագ ծխել: Յանկարծ
Մանօն նրա կողքից վերկացաւ եւ դուրս գնաց:
«Ինչո՞ւ, մտածեց Դաւիթը. նա այսպէս շուտ չէր
գնայ»: Քիչ յետոյ նրան հետեւեց Խուս–Հովէն: Այդ
արդէն աւելի տարօրինակ էր: Դաւիթը կծկուեց եւ
ողնաշարի երկարութեամբ մի պաղ բան սողաց
դէպի վար: Այժմ նա աւելի արագ արագ ծխել
սկսեց, եւ ծուխը քուլայ–քուլայ բարձրանում էր:
Նա գլուխը քարշ էր ձգել եւ նայում էր չիբուխին.
մէկ էլ վերեւ նայեց, եւ նրա աչքին մի սարսափելի
տեսարան ներկայացաւ,— գիւղացիք իրար յետե–
ւից դուրս էին փախչում սաքուից, ուր կարծես
վարակիչ ախտ էր բուն դրել: Դաւիթը ծխելը մո–
ռացած՝ աչքերը չռած, նայում էր նրանց, եւ մէջքի
պաղ գիծը լայնանում էր, հա՛ լայնանում. Նա մօտ
էր մրսելու: Աւելի սարսափելին այն էր, որ իւրա–
քանչիւր գիւղացի դուրս գալուց առաջ մի թունոտ,

արհամարհական հայեացք էր ձգում նրա վրայ, որից նրա արիւնը սառում էր երակների մէջ, եւ Դաւթին թւում էր, թէ ինքը նրանց չի ճանաչում, օտար է, այն աստիճան դէմքերը փոխուած էին, խորթ էին։

Սաքուն դատարկուեց իսպառ։ Դաւիթն այժմ էլ կասկած չունէր. իր մասնութեան մասին գիտէին ամէնքը։ Սաքուն այժմ իր լռութեամբ սարսափելի էր, ահաւոր։ Բայց ո՞ւր գնալ։ Տո՞ւն... Նարգիզն այնտեղ արտասւում է արիւնոտ թթխմորի առաջ։ Եւ նա մնաց անշարժ նստած, աչքերը յառած այն պատի ճեղքին, որտեղից մի ճպուռի ողբաձայն, միակերպ ճռճռոցն էր լսւում. նայում էր եւ չէր մտածում... Երկար ժամեր անցան։ Յետոյ Դաւթին թուաց, թէ ինքը՝ ինքը չէ, թէ գիւղացիների հետ ինքն էլ դուրս է գնացել. խօմ այստեղ մենակ չէ՞ր նստի ճպուռին ականջ դնելու։ Իր ապշութեան մէջ այս միտքը նրան դուր եկաւ, մխիթարեց, բայց ո՞վ էր ինքը.— այդ հասկանալ չէր կարողանում. մտածում էր ընդարմած ուղեղով։ Այդ դրութեան մէջ նա ձեռքը մեքենայաբար գրպանը տարաւ, հացը դուրս քաշեց, նայեց. սոված չէր. մի բան անելու համար հացը դէպի բերանը տարաւ կրծեց ու կրկին յիշեց թթխմորը, արիւնոտ թթխմորը. չէ՞ այս հացը նոյն թթխմորից էր, համն էլ տարօրինակ էր... Նա ծամել չը կարողացաւ եւ սարսափով ըզգաց, որ պատառն իր բերանում սեւս աճում, մեծանում է, սղմում է կոկորդը, խեղդում է նրան։ Դաւիթը շտապով հանեց բերանից պատառը եւ ձըգեց հեռու...

Գոմի լռութիւնն աւելի եւ աւելի ճնշող էր դառնում։ Դուրս փախչել էր հարկաւոր, բայց ո՞ւր այդ նա չգիտէր. միայն թէ դուրս, լայն տեղ, բաց երկնքի տակ։ Եւ նա ոտքի կանգնեց, թողեց հացը եւ սրտապատառ դուրս փախաւ գոմից առանց յետ նայելու...

Մինչեւ երեկոյ խելացնորի նման դաշտում թափառելուց յետոյ, նա քայլերն ուղղեց դէպի գիւղը։ Բայց խաւար փողոցի մէջ հազիւ մի քանի քայլ արած, նրա առաջ ցցուեցին երկու խորհրդաւոր մարդիկ։ Դաւիթը ճիչ անգամ չարձակեց, երբ մահացու զէնքի փայլը տեսաւ մթութեան մէջ եւ զգաց երկաթի պաղ ծայրն իր կրծքին։ Արդարութիւնն իր իրաւունքն էր պահանջում...

Միւս առաւօտ գիւղացիք գտան նրան փողոցում դաշոյններով խողխողուած։

Մի դիակ փողոցում եւ մի հաց սաքւում, երկուսն էլ անախորժ գիւտեր էին գիւղացոց համար. դիակը՝ դաւաճանի էր, հացը՝ հարամ։ Մի խոր փոս փորեցին, արինոտ դիակը դրին փոսի մէջ, հարամ հացն էլ թաղեցին հետը,— արինոտ էր, ուտել չէր լինի։

Ամէն առաւօտ գիւղի երդիկներից ծխի պըտոյտները, որպէս թանձրացած սեւ հոգսեր ու ցաւեր, ձգւում են դէպի վեր, դէպի երկինքը եւ բոթերով բեռնաւորուած բանբերների պէս՝ վազում են կապուտակ անսահմանութեան մէջ, զարհուրելի բաներ են պատմում եւ կարծես հաշիւ ու համար պահանջում անարդար երկնքից։ Միայն Դաւթի խրճիթից ծուխ չի բարձրանում։ Այդ խրճիթը եր-

կնքից պահանջ չունի. Նա կարծես կամենում է լըռել եւ ծածկել երկնքից այն մեծ ոճիրը, որ իր յարկի տակ է մտածուած:

Այն սեւ օրից սկսած՝ Նարգիզն ուխտ է արել մի ամբողջ տարի է՛լ թոնիր չվառել. է՛լ հաց չթխել իր արիւնոտ թթխմորով, իր արնպարտ օջախում:

Առաւօտեան այն ժամին, երբ հարեւանները կրակ են ձգում թոնիրները, Նարգիզը վերցնում է իր երկու որբերը, գնում է եկեղեցի, չոքում է խոնաւ գետնին երեխաների հետ, արցունքներով թըրջում է եկեղեցու յատակը եւ աղօթո՛ւմ է, աղօթո՛ւմ... Ո՞ւմ համար է աղօթում նա. իր ոճրագործ ամուսնու հոգու փրկութեա՞ն, թէ՞ իր զաւակների եւ իր օջախի վրայից արիւնը վերցնելու համար,— այդ միայն ինքը գիտէ: Երբ նա եկեղեցուց տուն է վերադառնում, բարի հարեւանները նրա օրուայ պաշարը բերած են լինում իրանց արդար հացից...

Երբեմն երբեմն երեխաները զարմացած հարցնում են մօրը.

—Մայրիկ, ի՞նչու հաց չես թխում:

—Թթխմոր չկայ, ձեզ մեռնեմ, մեր թթխմորը արիւնոտ է, պատասխանում է մայրը, եւ զսպուած արցունքները թափւում են աչքերից կաթիլ-կաթիլ:

Եւ նայում են մանուկները խորը վշտով, երկա՛ր, երկա՛ր եւ մտածում են, մտածում, բայց նրանց փոքրիկ գլուխները չեն կարողանում հասկանալ, թէ ի՞նչու է արտասւում մայրը եւ ի՞նչու է թթխմորն արիւնոտ...

1899

ՋԱՒՕՆ

Այն գիշեր Վանայ ծովակը յոգնած գեղեցկուհու նման անուշիկ նազանքով ու ծոյլ–ծոյլ օրօրւում էր իր ափերի մէջ՝ հեւալով մեղմիկ, եւ կարծես չարաճճի աստղերի հետաքրքիր հայեացքներից իր մերկութիւնը ծածկելու համար, յարատեւ մշուշից անբաւական, վրան ձգել էր նաեւ գիշերային խաւարի թանձր քօղը եւ պատրաստւում էր հանդարտ քուն մտնել: Սակայն ո՛չ խաւարը եւ ո՛չ էլ մշուշը չէին կարողանում աստղերին արգիլել իրենց սովորական խաղը. Նրանք անհամար բազմութեամբ վազել էին կապուտակ երկնքի զանազան ծայրերից դէպի այս ծովակը եւ նայում էին վերից վար իրենց պլպլան աչքերով: Երբ գիշերային հովն իր պաղ շնչով լիզում, այլայլում էր ծովակի մակերեւոյթը, այն ժամանակ աստղերը, սառը ջրի հպումից սարսռացող մերկ մանուկների պէս, դողդողում, թրթռում էին ջրի մէջ արծաթէ շիթեր արձակելով կամ խառնւում էին ալեակների հետ, որոնք հրում, հրհրում էին իրար՝ աննպատակ դէպի ափերը մղելով, կամ կարծես փափսում, քչփչում էին իրար ականջին մանուկ դաւադիրների պէս եւ մանկական լրջութեամբ, որ յետոյ ափերի մօտ ընդհանուր արծաթահնչիւն քրքիջով, միահամուռ շփշփոցով արար–աշխարհին յայտնեն մի չեղած գաղտնիք: Եւ չորս կողմից ափերի լեռները խորհըր–

դաւոր լռութեամբ իրենց խոռոչէ անլոյս աչքերը, որոնք չեն թարթում նոյնիսկ փոթորիկների առաջ, չռել էին դէպի ծովակը հրէշաւոր զարմանքով եւ կարծես դիտում էին աստղերի եւ ալեակների, ծովակի եւ երկնքի հրաշալի խաղը:

Եւ ամէն ինչ ներդաշնակ էր բնութեան մէջ այն գիշեր. ամէն ինչ վսեմ էր ու դիւթիչ:

Բնութեան այս աննման խաղաղութեան, այս աստուածային ներդաշնակութեան մէջ սակայն բաժին չունէր ծովափի Աղ... գիւղը: Դէպի իրենց գերեզմանները խոյս տուող հալածուած ուրուականների պէս՝ մարդիկ փախչում էին այս ու այն պատի տակից, այս ու այն նեղ փողոցից եւ շտապով ծածկւում էին խաւարի ծոցում: Մի տնից միւս տուն, մի կտրից միւս կտուր, թոնրատնից գոմ, գոմից դաշտ, պատերի վրայով, դէզերի տակից, փոսերի միջից, քարերի արանքից, աւերակներից, ուր ստուերն աւելի թանձր էր, ուր խաւարն աւելի սեւ, մարդիկ մերթ սողում էին ծնկների վրայ, մերթ կանգնում, ձգւում էին ու՝ իրար քաշքշելով, քչփչալով, դողալով, անցնում էին, անյայտանում էին ստուերի պէս եւ յետոյ կրկին երեւում, կրկին ծածկւում էին: Ամբողջ գիւղը իր խրճիթներով սարսափի ձեռքին գալարւում, ոլորւում, դողդողում էր: Շներն էլ էին անհանգիստ. անկարգ ու այլանդակ էին հաջում, կամ կաղկանձում ողբաձայն, կամ ոռնում դունչերը դէպի երկինք ուղղած: Խրճիթներում ճրագ չկար, լոյս չկար, միայն երբեմն այս ու այն փողոցում, այս ու այն տան առաջ մի խումբ մարդկանց ձեռքին երեւում էին կե-

րոններ, որոնք մոլորակների պէս այստեղ ու այնտեղ էին յայտնւում փախչողների յետեւից, յետոյ ծածկւում, ապա ամէն բան կրկին խորասուզւում էր նոյն խեղդող խաւարի մէջ, սռուերները շարունակում էին սողալ, քաշքշուել։

Այդ չար ժամին ծովափին շտապ-շտապ մօտեցան երկու մարդկային ստուերներ, ըստ երեւոյթին երկու կին, մէկը բարձրահասակ եւ առնական շարժումներով, միւսը աւելի փոքր ու կանացի քնքոյշ մարմնակազմով։ Նրանք մի վայրկեան կանգ առան մի ձկնորսական նաւակի առաջ։

—Ծովից չե՞ս վախենում, հարցրեց բարձրահասակ կինը փսփսուկով։

Երկրորդը պատասխանի փոխարէն գլխով բացասական շարժում արեց, հասկացնելով, որ չի վախենում։

—Նաւակ նստե՞լ ես։

—Այո՛, պատասխանեց երկրորդը դարձեալ գլխով։

— Թիավարել կարո՞ղ ես։

Պատասխանը բացասական եղաւ։

—Ղեկը կարո՞ղ ես պահել։

Ջահիլ կինը դրական պատասխան տուեց։

—Դէ՛հ շուտ նստի՛ր— վրայ բերեց բարձրահասակ կինը,— վերջապէս ինչ էլ որ լինի, լաւն այս է, շարունակեց նա, տեղ բռնելով. մեզ մնացել է կամ նա՛, կամ սա՛. եւ նա ձեռքով երկինքը՝ ապա ջուրը ցոյց տուեց։

Նրանք նստեցին։ Ջահիլ կինը ղեկը բռնեց, իսկ միւսը թիակներն առաւ, եւ նաւակը վայրկենապէս

հեռացաւ ափից՝ շտապ-շտապ պատռելով քնած ալիքները:

Բարձրահասակ կինը Թուխիկենց Ջաւօն էր, իսկ միւսը՝ նրա հարսը, սիրուն Հեղինարը: Աղ... գիւղում ո՞վ չէր ճանաչում Ջաւօյին, այն պնդակազմ առնացի կնոջը, որի չորացած, թուխ դէմքը, մանաւանդ խորը, սեւ աչքերը չար լինելու չափ լուրջ էին միշտ: Այդ դէմքին նայելով՝ կարելի էր կարծել, թէ Ջաւօն միշտ զայրացած է, միշտ քինոտ, միշտ դժգոհ մի բանից: Նրա դէմքի արտայայտութիւնը չէր փոխւում, բայց փորձուած աչքը կարող էր նրա իսկական զայրոյթի եւ խաղաղութեան նշանները գտնել այդ միապաղ դէմքին, որովհետեւ երբ Ջաւօն կատաղած էր, այդ ժամանակ նրա քթի վերեւում, թաւ յօնքերի միջավայրում եւ բերանի երկու անկիւններում մի-մի զոյգ չարագուշակ կնճիռներ էին կազմւում: Ահա այդ ժամանակ էր սարսափելի Ջաւօն եւ նրան խօսեցնելն անվտանգ չէր: Նա քայլում էր միշտ գլուխը բարձր, մէջքն ուղիղ, հաստատ, առնացի քայլուածքով, եւ առհասարակ նրա ամբողջ մարմնակազմը, բնաւորութիւնը ինչ-որ առնական բան ունէր, որ այնպէս անախորժ խառնուրդ էր կազմում կանացիութեան հետ:

Նա կանացի աշխատանք չէր սիրում, ասեղ ձեռք չէր առնի, բայց մեծ սիրով իր ամուսնու՝ ձկնորս Վրթօյի հետ՝ նաւակ կը նստէր, կը թիավարէր տղամարդից լաւ եւ առհասարակ երկիւղ ասած բանը չգիտէր:

Ամէնքն էին վախենում Ջաւօյի լեզուից ու զայ-

րոյթից, բայց մանաւանդ նա սարսափելի էր իր ամուսնու համար, որ առանց նրա խորհրդի ոչինչ չէր անի: Գիւղացիք այդ գիտէին, եւ վաղուց սովորութիւն էր դարձել Վրթօյին անուանել «Ջաւօյի Վրթօ»: Եւ ոչ ոք, նոյնիսկ ինքը Վրթօն, այդ կոչումը տարօրինակ, ստորացուցիչ չէր գտնում:

Մի հատիկ զաւակ ունէին նրանք, որ դեռ փոքր հասակից ընկերանում էր ծնողներին ձուկ որսալիս, իսկ երբ հասակ առաւ, ամուսնացաւ, այն ժամանակ Ջաւօն իր ամուսնուն տուեց ծովն ու որդին, իսկ ինքը վերցրեց տունն ու հարսը: Ծովի ձախորդութիւններից, նրա ահաւոր անակնկալներից, յարատեւ յորձանքների վտանգից որդուն պիտի պաշտպանէր հայրը, իսկ չար աշխարհի դայթակղութիւններից, կեանքի մոլորութիւններից, մարդկանց անիրաւութիւններից՝ ինքը Ջաւօն պիտի պաշտպանէր իր հարսի եւ իր օջախի պատիւը:

Կեանքն էլ մի ծով չէ՞... Ջաւօն լաւ էր ճանաչում ծովը՝ իր անդունդներում թագցրած կրքերով, կեանքը՝ իր խէր ու չառով:

Էլ այնուհետեւ Ջաւօյին ոչ ոք չտեսաւ ծովի վրայ:

Հարսին ոչ ոք չտեսաւ փողոցում:

Խստաբարոյ կեսուրը մի րոպէ անգամ Հեղինարին մենակ չէր թողնում: Նրա չար բախտից հարսն էլ գեղեցիկ էր: Հարսը բերուած էր 2–3 ժամուայ ճանապարհ հեռու մի ծովափնեայ գիւղից— այնտեղից էր գալիս նրա գեղեցկութեան լուրը: Հարեւանները կատակի նիւթ էին դարձրել Ջաւօյի

զգուշութիւնը, բայց այդ կատակներից նա նեղացողը չէր։

—Ի՛նչ ուզում էք, ասէք, ես իմ բանը գիտեմ, ասում էր նա հարեւանուհիներին։ Մարդուն էլ եմ ճանաչում, կնկան էլ։ Երկուսն էլ իրար արժեն․ մարդը հօ, միշտ «շուն» կը լինի, «աչքը չոր», «հարեւանի հարսն էլ միշտ սիրուն է եւ աչքը դուրս»։

Ահա թէ ինչու համար նա այնքան զգոյշ, այնքան խիստ էր դէպի իր հարսը։

Եւ այսպէս ապրում էին նրանք․ լաւ-վատ՝ գըլուխ էին պահում։

Բայց մի օր սեւ եկաւ Թուխիկենց տան վրայ․ Վրթօն ու որդին ծովը գնացին ու էլ յետ չեկան․ երկուսով էլ փոթորկին զոհ գնացին, եւ մի քանի օր յետոյ նրանց դիակները գտան ծովափում։

Օջախը փլաւ... Հարուածը խորտակիչ էր... Երկու կանայք սեւ կապեցին, սգացին։ Ջաւօն երկար արտասուեց, բայց չկռացաւ․ միայն այնուհետեւ երկու յօնքերի միջի եւ շրթունքների եզրի կընճիռներն էլ չջնջուեցին։ Կամաց-կամաց վրայ հասնող աղքատութիւնն էլ աւելի դաժան, աւելի մարդատեաց դարձրեց նրան․ էլ չէր խօսում, չէր վիճում, չէր անիծում։ Ասում էին միայն, որ հարսի հետ աւելի քաղցր էր վարւում այնուհետեւ, նրա մէջ փնտռելով իր յետին սփոփանքը։ Այս քնքշութիւնը դէպի հարսը սակայն մազի չափ անգամ չը մեղմացրեց նրա հսկողութիւնը։ Ընդհակառակը՝ աչքերը չորս դարձան իր այրի հարսի, իր օջախի պատիւը պաշտպանելու համար, մինչեւ որ «ջահիլը» կրկին մարդու գնար։ Երկու սգաւոր կանայք

սեւ օրով ապրում էին։ Հարսը հնազանդ ե՛ւ իր կեսուրին ե՛ւ իր այնքան անսիրտ ճակատագրին, ըսպասում էր իր երկրորդ բախտին։

Էլի հարկ էին հաւաքում Աղ... գիւղում. քանի՞երորդ անգամն էր... Տարել էին ամէն ինչ— անասուններ, կահ ու կարասիք, զարդեր, շորեր,— բայց հարկահանները դարձեալ աւեր էին գործում տներում։ Ծեծ, սպանութիւն, առեւանգութիւն, պատուի անարգանք գիւղը բռնել էր։ Մարդիկ փախչում էին, կանանց, աղջիկներին թագցնում։ Գիւղը կրակի մէջ էր։

Այն օրը Ջաւօյի դէմքի կնճիռները չանթալից ամպերի պէս կախուել էին։ Ի՞նչ անէր, ո՞ր ջուրն ընկնէր. երբ զաբթիաները տուն թափուեն՝ ի՞նչ տայ, հարսին ի՞նչպէս ազատի, ո՞ւր փախցնի։ Նա անհանգստութեամբ դուրս էր գնում, ներս մտնում, ինքն իրեն խօսում, մրմռում, հարսին նայում, տան չորս կողմում բան փնտռում, որ տանի չուտով յանձնի, գուցէ տուն չգան,— բայց ոչինչ, ոչինչ չկար... Միայն հարսն էր ու իր պատիւը, որ փրկել էր պէտք։

Մութն իջաւ։ Արդէն գիշեր էր, երբ հարեւան տնից աղմուկ բարձրացաւ։ Ջաւօն դուրս թռաւ բակը, կտուրը բարձրացաւ եւ հարեւանի հերդիկի վրայ կռացաւ։ Տեսարանը սարսափելի էր։ Մի տաճիկ բէյ եւ տասնի չափ զաբթիաներ լցուել էին տունը։ Երեխաները լալիս էին աղխողորմ, սրտապատառ ճիչերով. կինը կծկուել էր մի պատի տակ, գլուխը քաշ ձգած՝ նոյնպէս արտասւում էր, իսկ տանտիրոջը թակում էին զինուորները.

—Չկա՛յ, Աստուա՛ծ է վկայ, չկա՛յ—աղերսում էր խեղճ մարդը— տարէք, ինչ ուզում էք, ի՞նչու էք սպանում ինձ. չէ՞ վերեւում երկինք կայ...

—Լաւ, որ ոչինչ չկայ— ասաց բէյը սառնասրտութեամբ— կինդ տուր:

Երեխաները մէկէն ճչացին եւ մօր փէշերից կախուեցին: Մայրը կծկուեց նրանց վրայ հեծկլըտալով, զափթիաներն իրար ընկան, բայց Ջաւօն էլ չսպասեց: Նա շուտով ցած իջաւ, տուն մտաւ, Հարսի ձեռքից բռնեց եւ նրանք դուրս եկան: Թէեւ չորս կողմում պահապաններ կային, բայց բակերով-կտուրներով կարողացան գիւղից դուրս գալ ու ծովին հասնել եւ այժմ փախչում էին ծովով դէպի Հարսի հէրանց տուն, դէպի միւս ափը:

—Հայ հո՛ւ, հո՛ղը Ջաւօյի գլխին...Սեւն եկաւ տունս բռնեց բաւական չի, հիմայ էլ Հարսիս պատի՞ւը կեղտոտ զափթիաներին տամ,— մռմռում էր Ջաւօն ինքն իրեն, երբ մի փոքր հեռացան ափից.— անիծուի՛ս, երկիր, փլե՛ս տէրութիւն, խարջը գիշերն են հաւաքում: Եա՛ Աղթամար, քեզ եմ կանչել...

Հեղինարը լուռ էր. Նա չխօսկան էր սկեսուրի հետ եւ չէր խօսում նոյնիսկ այս ճգնաժամին:

Եւ թիակները շրմփում էին, նաւակը սլլում էր, ջրերն աղմկւում էին, աստղերը պլպլում վերեւում եւ ջրի մէջ. ծովը խաղաղ էր, թէթեւ հովը՝ բարեյաջող: Պառաւը նայում էր ջրին եւ թիավարում լուռ, բայց Հեղինարը հանգիստ նստել չէր կարողանում: Նա նայում էր թիակներին, ապա հետու խաւարին, յետ էր նայում դէպի ափերը, դէպի

գիւղը, որտեղից հեռացան, եւ բոլոր նշաններից երեւում էր, որ նա սաստիկ վախենում է ե՛ւ ծովից, ե՛ւ խաւարից, ե՛ւ թշնամիներից:

Արդէն բաւական հեռացել էին ափից, երբ Հեղինարը մէկը էլ յետ նայեց, ցնցուեց. ապա ծափ տուեց, կեսուրի ուշադրութիւնը հրաւիրեց եւ ձեռքը մեկնեց հեռու՝ դէպի ափը, ուր ճրագներ էին երեւում, լոյսեր էին շարժւում այս ու այն կողմը: Արդեօ՞ք իրենց յետեւիցն են... Ջաւօն էլ տեսաւ, բայց ոչինչ չասեց. միայն նկատելի էր, որ նա ուժ տուեց թիակներին: Նաւակը այժմ թռչում էր, բայց եւ այնպէս դեռ որքա՜ն ճանապարհ կար... Երկու կանայք այժմ աւելի յաճախ էին նայում դէպի գիւղը, դէպի ափը. ճրագները կարծես ջրի վրայ էին շարժւում, գալիս էին նրանց յետեւից արագ-արագ:

—Եա՜ Տիրամէր— մրմնջում էր պառաւը եւ թիավարում, բայց նրա ուժը կամաց-կամաց պակասում էր: Հեղինարը սարսափով էր նկատում, որ նաւակն աւելի եւ աւելի դանդաղանում էր: Իսկ հեռու-հեռու՝ ծովի վրայ պլպլացող երկար, երերուն ճրագները հետեւում էին նրանց խաւարի միջից, ինչպէս զոհ փնտռող սոված գայլերի աչքերը:

Յոգնածութիւնը յաղթում էր Ջաւօյին: Նա մի րոպէ թողեց թիակները, հանգստացաւ եւ դարձեալ արագ-արագ թիավարել սկսեց: Իզո՜ւր, նաւակը շատ քիչ էր առաջանում, իսկ ճրագները մօտենում էին, հա մօտենում...

Ի՞նչ պէտք էր անել: Ջաւօն հաստատ համոզուած էր, որ եկողները տաճիկներ են. էլ ո՞վ սիրտ

կ՚անէր ճրագով ծով դուրս գալ այս ժամին։ Ուստի նա որոշեց խոյս տալ ծովի խորքերը, ամէն վտանգ յանձն առնելով։ Նա այդ նպատակով թիավարեց դէպի բաց ծովը, բայց այդ էլ անկարելի եղաւ. հակառակ հողմը նրա ջանքերն ապարդիւն դարձրեց։ Մի քանի րոպէից յետոյ փախստականները կանգառան բաց ծովում ուժասպառ՝ եւ սարսափով նայում էին գայլի աչքերին, որոնք այժմ փայլում էին տասը–քսան քայլի վրայ։

—Ո՞վ էք— ձայն տուին զինուորները։

Պատասխան չկար։ Ջաւօն էլ չգիտէր, ի՞նչ է կատարւում իր հետ։

Մօտեցան։ Ընդհանուր ոռնոց բարձրացաւ զինուորների նաւակում։

—Փախած Թուչունն է— ձայն տուեց մէկը.— չասացի՞, որ նրանք ծովը դուրս եկան. տեսայ, Հասան, Ալլահը վկայ՝ տեսայ. փախչում էին, բայց գլխի չընկայ, սատանան կապեց ինձ։

—Հին ագռաւին ծովը ձգենք, իսկ ջահիլ լորը տանենք, ասաց մի զափթիա։

—Մեր ի՞նչ բանն է այդ. բէյն ասաց երկսին էլ բերէք, կը տանենք։

—Կարծես չի կարելի բէյին ասել, թէ ինքն իրեն ձգեց ծովը քո երկիւղից։

—Թամաշի բան կը լինի, որ տեսնենք, թէ պառաւն ի՞նչպէս կը խռխռայ։

Ջաւօն, հանդարտ նստած իր տեղում, նայում էր եւ լսում։ Հեղինարը երեսի վրայ ընկած էր նաւակի մէջ, հեծկլտում էր եւ դողդողում...

Քիչ յետոյ երկու կանայք ետ էին տարւում

դէպի գիւղ: Ջաւօն նստած էր նաւակի յետեւում, մենակ. իսկ Հեղինարին զափթիանները նստացրին իրանց մօտ եւ թիավարում էին, միեւնոյն ժամանակ լկտի կատակներ անում նրա հետ:

—Տեսնո՞ւմ ես էս ջաղուն, ինչպէս է սիրտ արել գիշերով մենակ ծովը դուրս եկել: Հաւատա՛, որ բէյի վախը չլինէր՝ սպանէին, ես էս չար սհաթին ծովը չէի դուրս գայ:

—Էսպէս են էս անօրէնները. լաւ բանը ծովը կը ձգեն, շների, գէլերի բաժին կ՚անեն, միայն թէ չը տան թիւրքերին:

—Շա՛տ սիրուն է:

—Բէյին ասել են, թէ չէ նա էնպէս ձեռք ու ոտք չէր ընկնի ու մեզ ջրի երեսը գցի: Առաւօտից էր որոշել, որ գիշերը էս անիծած պառաւի տանը քնի:

—Տեսնես ո՛ւր էր տանում հարսին էդ «եամման» պառաւը::— Է՛յ, ջաղո՛ւ— դարձաւ Հասանը դէպի Ջաւօն— ո՞ւր էիր տանում հարսիդ:

Ջաւօն դարձեալ պատասխան չտուեց: Նա կարծես ոչինչ չէր լսում, այլ մտածում էր, մտածում ...Կամաց-կամաց նրան խպառ մոռացան: Ջաւօն տեսաւ թէ, ինչպէս ափի ճրագները մօտենում են աւելի եւ աւելի. երեւի այնտեղ սպասում են... «Սպասեցէ՛ք», մռմռաց նա ցած ձայնով, ապա նա տեսաւ թէ, ինչպէս մի զափթիա ձեռքը ձգեց հարսի վիզը եւ գլուխը դէպի իրեն քաշեց, տեսաւ թէ ինչպէս մի ուրիշը աշխատում էր երեսը բանալ, Ջաւօյի հարսի երեսը... Էլ բան չտեսաւ Ջաւօն, նա մէկէն վեր ցատկեց տեղից, արագութեամբ կը-

ռացաւ նաւակի եզրին, երկու ձեռքով բռնեց եւ վայրկենապէս ձգուեց ջրի մէջ՝ իր բոլոր թափով հետը քաշելով նաւակը ու ճչալով՝

—Ծո՛վ, ծո՛վ, մեզ էլ ծածկիր...

Նաւակը շուռ եկաւ հէնց նրա գլխի վրայ եւ խսկոյն խորասուզուեց: Ալիքները մի փոքր աղմկուեցին, մի քանի շաչիւն, մի քանի հռնդիւն լսուեց մթութեան մէջ, օգնութիւն կանչող մի քանի ճիչեր խեղդուող կոկորդներից— եւ ամէն ինչ լռեց... Ձոհերն ու դահիճները միեւնոյն սառն ալիքների տակ թաղուեցին, եւ ջրի մակերեւոյթը կրկին խաղաղուեց...

Դարձեալ աստղերը պլպլում էին ծովի մէջ, դարձեալ լեռները իրենց խոռոչէ կոյր աչքերով դիտում էին ծովի եւ երկնքի խաղը, բնութեան հմայիչ ներդաշնակութեան մէջ:

1899

ԱՇՈՒՂԸ

Ջարդը վերջացաւ: Խաւարն իջաւ, իջաւ սարերից եւ ծածկեց արար–աշխարհը:

Այն գիշերը հոգեմաշ էր, սոսկալի, խաւարը շատ թանձր:

Քաղաքը ոչ թէ քնեց, այլ մեռաւ: Փողոցներում մարդ չկար, տներում ճրագ չկար, ո՛չ մի ձայն. կենդանութեան նշոյլ ցոյց տալը այդ գիշեր ոճիրներից մեծագոյնն էր: Իշխողը մահն էր, բռնի, արիւնոտ մահը, որ սարսափելի թեւերով սաւառնում էր վեր–վեր մռայլ տներից, որոնք այդ օրը չտեսնուած բաներ տեսան:

Քանի՜ քանի՜ օջախ մարեց, աչք չմնաց արիւն արցունք չթափէր... Այժմ էլ մի զարհուրելի լռութիւն կար ոճիրով յղի խաւարում: Յօշոտուած ու այլանդակուած դիակները շարան–շարան փռուած էին գերեզմանատանը: Այն գիշեր դրսում, փողոցում եւ մանաւանդ հայոց գերեզմանատան շուրջը մի բան կար, որ հազար աչքով, հազար ձեւով գալարւում էր խաւարի մէջ եւ խեղդում էր, խեղդում ...Քամի էլ կար, աշնանային չար քամի:

Շատ ուշ միայն՝ փողոցներից մէկում յայտնուեցին մի խումբ մարդկային ստուերներ— քսանի չափ զինուորներ եւ մի յիսնապետ: Նրանք շարժւում էին հանդարտ, անձայն, գողերի զգուշութեամբ մերթ ընդ մերթ կանգ էին առնում այս ու

այն դրան առաջ, ականջ էին դնում եւ կրկին շարունակում ճանապարհը նոյն զգուշութեամբ: Փողոցի ծայրում յիսնապետը, որ առաջ էր ընթանում, կանգ առաւ. մի քանի դիակներ կային գետնին փռուած:

—Վերցրէ՛ք, հրամայեց նա, պէտք է տանել «այնտեղ»:

«Այնտեղը» հայոց գերեզմանատունն էր: Մի քանի հոգի մօտեցան, վերցրին դիակները եւ դրին ձեռքերի պատգարակների վրայ, ապա կրկին առաջ շարժուեցին: Դարձեալ մի քանի տեղ կանգ առան. դարձեալ դիակներ շարեցին նախկինների վրայ եւ շարունակեցին ընթացքը: Մէկ էլ յանկարծ իրենց արիւնոտ բեռը վար դրին եւ բոլորը միասին քարացան... Հեռու գերեզմանատնից քամին մի ձայն էր բերում, մի աղեկտուր ձայն, որ լսւում էր մերթ ինչպէս խորունկ հառաչանք եւ մերթ ինչպէս օգնութեան աղաղակ կամ սարսափի սրտաճաք ճիչ: Երբեմն քամու հետ խառնուելով, այդ ձայնը մեծանում էր, դառնում հարիւրաւոր կոկորդից պոռթկած մռմռոց: Այդ ժամանակ թւում էր, թէ գերեզմանատան բոլոր դիակները միանգամից ճչում են, հառաչում են: Երբեմն էլ, երբ քամու թափը մեղմանում էր, պարզ ու որոշ լսւում էր մի սրտաճըմլիկ երգի ձայն: Այս խաւարի, այս սարսափի մէջ անսպասելի, գերբնական էր թւում այդ անօրինակ ձայնը, եւ խումբը քար կտրած՝ լսում էր անկարող լինելով առաջ գնալ:

Երգը շարունակւում էր.

«Սեւ խաւարն իմ ընկերն է անբաժան,
Եւ իմ հոգում մի սեւ երգ կայ, մի օրօր,
Ահ, այսօրուայ խաւարն է խոր, հոգեհան...
Մեռելները փսփսում են ահաւոր,
Եւ պատմում են իրենց ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած պիտի դողայ երկնքում։
«Մեր աշխարհի ցաւը չալկած դարաւոր,
Ահ, մոլորուած կորաքամակ կարաւան,
Արիւն լացէք մեր սարերում սեւաւոր,
Հանգչէք այժմ ձեր վէրքերով անդարման,
Ու պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած պիտի դողայ երկնքում։
«Այս իմ անճար քնարն ունի երեք լար,
Մէկը մէկից խղճուկ, լալկան, դողդոջուն,—
Ի՞նչպէս ողբամ ձեր ցաւերն անհամար,
Սրտեր վառեմ, արցունք քամեմ ես անհուն...
Դուք պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած պիտի դողայ երկնքում։
«Տառապանքի, սուգ ու սեւի ինձ ընկեր
Մարդ չմնաց իմ արիւնոտ վաթանում.
Լուռ են չուրջս լեռներ, ձորեր, չիրիմներ,
Լոկ քամին է կողկողագին մրմնջում...
Դուք պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած պիտի դողայ երկնքում»...

—Գտէք այդ մարդուն,հրամայեց յիսնապետը։

—Գերեզմանատանն է, բէյ— պատասխանեցին մի քանի երկչոտ ձայներ։

—Գերեզմանատուն գնացէք տասն հոգի, յառա՛ջ։

Խմբից տասը մարդ բաժանուեցին եւ ան-

հաստատ քայլերով առաջացան, տանելով իրենց հետ հաւաքած դիակները: Ձայնը շարունակում էր.

«Ես էլ ցաւի դաշն կապեմ քամու հետ,
Եւ արցունքի երգեր հիւսենք միասին.
Նա խաղում է ամպրոպների, շանթի հետ,
Նա յոյզ ու բոց կը տայ նաեւ իմ երգին:
Կոյր աշուղը, մրրկաշունչ, խօլ քամին
Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:
«Ոռնա, քամի, հազար ու մի ձայներով,
Թող սարսռան լեռներ, ձորեր, անդունդներ...
Անցի՛ր մէկ–մէկ դիակների վրայով,
Լիզի՛ր վէրքեր ու հաւաքիր հառաչներ...
Կոյր աշուղը, մրրկաշունչ, խօլ քամին,
Կը պատմեն ձեր տառապանքերն աշխարհին:
«Ի՞նչ ես վազում աննպատակ դէպ հեռուն,
Լաց ու ողբեր, խոր խոր ցաւեր շալակած.
Վեր սլացիր դէպի երկինքն անհուն,
Գտի՛ր գահը, ուր բազմած է մի Աստուած:
Թէ անզօր է սրբել արցունքն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ, եւ ոչ Աստուած երկնքում...
«Փչիր վրան ահեղաշունչ որոտով,
Թող իր գահը դողայ հիմքից ե՛ւ Աստուած.
Թո՛ղ երկինքը մթնի իր վառ աստղերով,
Տիեզերքը դարձրու քաոս, աւերած...
Թէ անզօր է այն Աստուածն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ՛, եւ ոչ Աստուած երկնքում...
«Ջուր ես խառնում ծեր ալիքներն աշուղին.
Այրուած կեանքիս մոխիրները ցիրուցան.
Դու հօ գիտես լեզու, խօսք տալ ժայռերին,
Նրանց ասա, թող քեզ պատմեն, ինչ տեսան...

Երբ անզօր է այն Աստուածն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ, եւ ոչ Աստուած երկնքում...
«Զգոյշ սուրա՛ շիրիմների վրայից.
Սեւ հողի տակ սրտի բոց կայ չը մարած,
Հողն է լալիս խորունկ վէրքի մռմուռից,
Ամէն մեռել դեռ իր հոգուն է կախուած.
Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ եւ ոչ Աստուած երկնքում...»

Ձինուորների խումբը հասաւ գերեզմանատանը. դիակները ներս տարան եւ կանգ առան առանց համարձակուելու շատ խորքերը գնալ, ուր սարսափն էր թագաւորում:

—Ո՞վ ես, ձայն տուեց մէկը խմբից:

Պատասխանի փոխարէն երգիչը շարունակեց այս անգամ աւելի ուժգին, աւելի ցաւոտ:

«Կոյր աչուղը, մրրկաշունչ խօլ քամին
Սեւ երգ կ'ասեն, ցաւ կը պատմեն աշխարհին:
Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ՛ եւ ոչ Աստուած երկնքում»...

Ձինուորներն առաջացան վախվխելով: Նրանք քայլում էին հողաթմբերի եւ դիակների վրայից, իսկ երգիչը մերթ երգում էր ու մերթ հեկեկում այնպէս, որ կարծես բոլոր տապանաքարերը նրա հետ միասին հեծկլտում էին ցաւից, եւ մեծ սուգը մարմին առած՝ գալարւում էր բոլորից վեր, դիակների եւ շիրիմների վրայ...

Ձինուորները հասան եւ կանգ առան: Նրանց առաջ մի տապանաքարի վրայ նստած էր մի հատիկ մարդ, մի ծերունի... Նա գլխաբաց էր եւ մազերն ու միրուքը քամուն տուած՝ նայում էր դէպի վեր,

դէպի անսահմանութիւնը եւ կարծես բոլոր զոհերի արիւնն էր պահանջում:

Քաղաքում նրան «աշուղ» էին ասում, բայց իրօք նա մեծ դարդից էր աշուղ դարձել: Հեռու–հեռու, հայրենի գիւղում, նա տեսել էր իր բազմանդամ ընտանիքի կորուստը իր իսկ տան բոցերի մէջ, ինքն էլ զոյգ աչքերի գնով հազիւ էր կարողացել փրկել մի հատիկ զաւակին, որի հետ մի օր յայտնուեց Ա... քաղաքում: Այստեղ փոքրիկ, տասն տարեկան երեխան առաջնորդում էր կոյր հօրը եւ սա երգում էր աղէկտուր երգեր փողոցներում, բակերում, տներում: Նրա հին սազի լարերից կաթիլ–կաթիլ ցաւ էր թափւում, իսկ ձայնը անհուն կսկիծ:

Երբ ջարդն սկսուեց, նա դարձեալ դուրսն էր եւ ընդհանուր իրարանցումի մէջ կորցրեց երեխան: Մինչեւ ուշ գիշեր նա թափառեց փողոցներում, կանչեց, ճչաց... Իզո՛ւր— որդու ձայնը չլսեց: Նրան չսպանեցին, ի՞նչ արժէր մի կոյրի կեանք:

Իմանալով, որ դիակները գերեզմանատանն են հաւաքուած, նա գիշերը չանգռելով բարձրացաւ մինչեւ գերեզմանատան բլրակը եւ մերթ ծնրաչոք, մերթ սողալով, մէկիկ–մէկիկ շօշափեց դիակները՝ մի հատիկ զաւակի դիակը փնտռելով: Երբ ջանքերն անօգուտ անցան, նա կծկուեց մի քարի վրայ դուրս քաշեց մէջքից իր սազը եւ հին օրերի ունկնդիրներին այս սարսափելի գիշերին վերջին անգամ սուգ ասաց: Նրա ձայնը բարձրանում, տարածւում էր մեռած քաղաքի վրայ՝ տանելով իր հետ այնքան անմեղ արեան բողոքը:

Քիչ յետոյ աշուղը կանգնած էր յիմնապետի առաջ:

—Ո՞վ ես դու, հարցրեց բէյը:

—Ե՞ս... Ես սուգ ասող եմ:

—Ի՞նչ էիր անում այնտեղ:

—Օրօր էի ասում, բէյ, սուգ էի ասում:

—Ո՞ւմ համար:

—Ո՛ւմ համար, Աստուած գիտէ:

—Ո՞վ քեզ իրաւունք տուեց, որ քո ոռնոցով քաղաքի քունը եւ խաղաղութիւնը խանգարես:

Եթէ լոյս լինէր, հարցնողը կը տեսնէր դառն ժպիտը որ ծամածռուեց ծերի շրթունքները:

—Խաղաղութի՛ւն, կրկնեց ծերը հեգնօրէն. գերեզմանատան դիակներն ու քարերը չեն լսում, բէ՛յ, իսկ ով որ այնտեղ՝ գերեզմանատանը չէ, նա կարմիր ձեռներ ունի. ոչ մի ձայն նրա խաղաղութիւնը չի վրդովի... Ում էլ ձեռքերը ոճիր չեն գործել, նրանք սարսափից խլացել են. Աստուածն էլ ձերն է: Ես էլ սուգ եմ ասում, բէյ, օրօր եմ ասում, չէ՞ դուք ուզեցիք, որ քնեն...

—Ո՞վ տարաւ քեզ այնտեղ, դու հօ կոյր ես:

—Սրտի կրակն ու արիւնի հոտը. դու հոտ չե՞ս առնում:

—Որ թողնենք, էլի՞ կ՚երթաս այնտեղ:

—Հա, բէյ, կ՚երթամ իմ տեղն այնտեղ է, ինչո՞ւ յետ բերիք ինձ, ես մենակ եմ, ցաւը մեծ է, շատ մեծ է, զոյգ կոյր աչքով այդքան ցաւը ե՞րբ ողբամ, թէ օր ու գիշեր կրակ ու բոց չդառնամ:

—Ի՞նչ էիր երգում այնտեղ, երգի՛ր մեզ համար էլ:

—Բէյ, գիշեր է, այժմ մեռելներին երգ կ՚ասեն։
—Երգի՛ր մեռելների երգը։
Ծերը նստեց գետնին, սազը ձեռք առաւ եւ սկսեց․

«Խօսիր քնար… Արար-աշխարհ թէ լռի,
Յաւի, արեան, ու սարսափի լուռ ծոցում,
Կոյր աշուղը հառաչանքի պարտք ունի
Թշուառութեան ու անէծքի վայրերում։
Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք։
Երեք լար կայ, մէկը մէկից սգաւոր․
Մէկն արիւն, մէկն արցունք է քամում
Եւ երրորդը, այն ամէնից թունաւոր,
Անէծք ունի իր թոթուոն խաղերում։
Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք։
Ձար բռնութեան, աւերածի զաւակներ,
Խոպան, աւեր, սեւ փռեցիք ձեր ոտքով,
Բնակութիւն, չէն քաղաքներ ու տներ
Անապատի վերածեցիք անվրդով։
Այսքան աւեր թէ ներեն ձեզ մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք,
«Դիակների վիշտը լացի ու ցաւեր…
Քանի դարեր լոկ ողբ ու սուգ ենք ասում․
Այժմ անէ՛ծք դահիճներին մարդակեր,
Վրէժ միայն, լոկ վրէժ եմ պահանջում…
Այսքան արցունք թէ մոռանան մեր…
—Հայր…»

Մի փոքրիկ մանուկ էր, որ խաւար անկիւնից դուրս թռաւ եւ փաթաթուեց ծերի պարանոցով։

Որդի՛ն էր…

—Ջաւա՛կս։

—Հա՛յր, հա՛յր…

—Կրա՛կ, որոտաց բէյը, եւ նոյն վայրկենին տասնեակ հրացանների որոտը խեղդեց մանկան աղաղակը. Նրանց փողերից դուրս վիժած բոցերը մի վայրկեան լուսաւորեցին փողոցի թանձր խաւարը, եւ հայր ու որդի իրար գրկած թաւալեցին իրենց արեան մէջ։

Նրանց շրթունքները դողդողում էին եւ կարծես դեռ մրմնջում էին.

«Այսքան արիւն թէ ձեզ ներեն մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհք հային կարդայ նախատինք»։

1899

ՈՒԽՏԱՒՈՐԸ

ՊԵՏՕՅԻ ԵՒ ԻՐ ԽՄԲԻ Յիշատակին

Սեւ մոռացութեան ամօթը ճակատիս, անյագ վրէժի զայրոյթը կրծքիս, սար ու ձոր անցած ուխտի եմ եկել:

Եւ մէկիկ-մէկիկ ես կը համբուրեմ սուրբ շիրիմները նահատակների, թողութիւն կ'ուզեմ նրանց ստուերից, որ ազատութեան սրբազան մարտին ես անմասն եղայ, ես ապրում եմ դեռ...

Եւ լուռ գիշերուայ այս տխուր ժամին, երբ մեռելները մեղմ փսփսում են եւ պատմում իրար իրենց վիշտ ու ցաւ,

Երբ մոռացութեան, ապերախտութեան խորունկ կսկիծը ցաւի երգ շինած ողբ են մրմնջում շիրիմների տակ,— գլուխս դրած հողի թմբերին՝ ես ականջ կ'անեմ նրանց զրոյցին, անգիր կ'ուսանեմ նրանց շշուկներ եւ սրտիս վրայ բոցեղէն տառով ես կը դրոշմեմ մահու աշխարհից հնչուող ձայները,

Ես կը հառաչեմ նրանց հառաչով, ես կը կսկծամ նրանց ցաւերով, ես լաց կը լինեմ նրանց արցունքով, ապա անգգայ, քարսիրտ աշխարհին ցաւը կը պատմեմ նահատակների...

Լուռ է ամէն ինչ, գիշերը՝ խաւար, դաշտերը՝

մռայլ, լեռները՝ համր, վտակն՝ անձայն, քամիներն՝ զգոյշ։ Խաղաղութիւնը նուիրական է— այստեղ են հանգչում նահատակները։

Շիրիմ չկայ, Թումբեր չկան, քար չկայ, անյիշատակ ու անզարդ, հսկայական դամբարան...

Դաշտ, արիւնոտ վա՛յր, գիտեմ, դու տեսար այն ահեղ մարտը, ուր մէկը տասի դէմ, նզովք կարդալով սեւ ճակատագրին՝ մէկ-մէկ փռուեցին իմ եղբայրները՝ խեղճ հայրենիքի մօտիկ փրկութեան անհուն կարօտը այրած սրտերում, անկատար իղձերի, վառ երազների ցաւը կրծքերում... Ասա, դաշտ, ո՞ւր, ի՞նչպէս ընկան նահատակները...

Լուռ է սեւ դաշտը, գիշերը՝ խաւար, քամիներն՝ անձայն։

Մեծ լռութիւն, դուստր անհունի. դու, որ ոճիրն ու ազնիւ գործը միեւնոյն սիրով համր խաւարի բիւրածալ քօղով ընդմիշտ ծածկելու տրտում դերն ունես. միայնութեան, խուլ անկիւնների, լուռ գիշերների մռայլ սիրահար, որ անհուն դարուց, քո անզգայ ծոցում արդար արիւնի, կսկծող ցաւի, ծածուկ արցունքի, կորած հառաչի, անզօր զայրոյթի գաղտնիքն ունես,— դու տեսար մի օր այս սեւ դաշտերում, ինչ որ աշխարհում ոչ ոք չտեսաւ։ Դո՛ւ ասա գոնէ, ի՞նչպէս ընկան նահատակները եւ ո՞ւր են նրանց սուրբ շիրիմները...

Լուռ է ամէն ինչ, խաւարը՝ խեղդող, վտակը՝ համր։

Գարահիսար լեռ, անէծքի՛ անուն. քո կանաչ մէջքին այն սեւ գիշերին դու բոսորային ծիրանի

տառար, խոչ ու խութներ, ժայռ ու բլուրներ ալկարմիր քօղով մէկէն պատեցիր. ասա՛ դու ինձ, լեռ, քո ո՞ր քարիդ տակը լուռ ընկաւ Պետօն, ո՞րտեղ պառկեցին իր ընկերները…

Դու միայն էիր քո ստուերի հետ լուռ յուղարկաւոր նահատակներին. ասա, լացեցի՞ր այնքան մահերը, եւ քո այրերի լուռ կամարները արձագանք տուի՞ն քո հսկայ սուգին…

Լուռ է սեւ լեռը, խաւարը ճնշող, քամին անշշունջ:

Մոլա՛ր թափառական, խելագա՛ր քամի. դու, որ մենաւոր եղեգների հետ ողբ ես յօրինում ուշ գիշերներին եւ նրանց դալար մէջքերին փարած՝ մեղմ հեծեծում ես մի անյայտ ցաւից.

Դու՝ որ կորած, անտէր շիրիմների գաղտնիքն ես երգում մեղմիկ շշունջով.

Դու, որ արիւնոտ մարտի դաշտերում ընկած քաջերին գովք ես յօրինում եւ անյագ լիզում վառ ծաղիկների արիւնոտ ցօղը կիզիչ արեւի շողերից ծածուկ,

—Ասա, ի՞նչու ես այսօր լուռ, զգոյշ, ի՞նչու ես անձայն. այն ի՞նչ գաղտնիք է, որ եթերային թեւերիդ առած՝ լռիկ փախչում ես աշխարհէ աշխարհ: Դու վախենում ես յուզել հանգիստը այս լուռ վայրերի… Ասա, չըգիտե՞ս, թէ ո՞ւր են ընկած հայ հայդուկները. ասա՛, ո՞ր ձորում ուխտի գնամ ես նրանց աճիւնին:

Լուռ է խենթ քամին, խաւարը՝ խեղդող, դաշտերը՝ մռայլ, լեռները համր:

Ահա թուփ ու ծաղիկ իրար են գալիս, նրանց

թերթիկներ մեղմ օրօրւում են, փարւում են իրար ինչպէս անտէրունչ, մոռացուած որբեր, որ դող-դողում են խաւարից, ցրտից,— եւ նրանց քնքուշ սօսափիւնի մէջ հազիւ լսում եմ մեղմիկ շշունջներ, որպէս մրմունջը վշտացած ոգու, որպէս հեծեծիւնը լացող գիշերուայ...

«Լո՛ւռ կաց, ուխտաւոր, լո՛ւռ... Մի՛ խռովիր տխուր հանգիստը մեր աճիւնների...

Շիրի՞մ ես փնտռում... Գնա՛ դէպ այնտեղ, ուր կեանքից իսպառ յղփացած մարդը, աշխարհի ցաւին անզգայ, անփոյթ, հանդարտ մեռնում է ճոխ ապարանքում.

—Այնտեղ՝ ուր մարդը դողում է մահից եւ բռնութեան առաջ՝ ինչպէս վատ սողուն՝ եւ գալարւում է, եւ հողը լիզում, ուր մի կաթ արիւնից սարսափի մատնուած, նա ծով արցունքով ցօղում է ձեռքը բիրտ բռնաւորի, որ թողնի նրան անարգ կեանքից յետ՝ մի անարգ մահով իր շունչը փչել...

«Շիրի՞մ ես փնտռում... ա՛հ զգո՛յշ շարժուիր: Նայի՛ր ոտքիդ տակ. տե՛ս, դու քայլում ես շիրիմների մէջ... Ժայռերի ներքեւ, վտակի ափին, սեւ լերան կրծքին, այս թփերի մէջ, այն խոտերի տակ՝ անտէր փռուած են մեր աճիւնները... Քամին է շոյում մեզ իր մեղմ շնչով, ծաղիկն է լալիս մեզ ուշ գիշերին, խաւարն է ծածկում մեզ գազաններից... Թո՛ղ, թո՛ղ մեզ հանգիստ ու անցիր գնա՛...

«Երբ արշալոյսի առաջին շողեր կ'ոսկեզօծեն լեռան կատարը, դու ուշով նայիր հսկայ ժայռերին. տե՛ս, սեւ են կտրել ինչպէս մութ գիշեր եւ պատառ-պատառ բաժնուել իրարից:

«Այն սեւ օրերում նրանք զայրոյթի ցաւից ճեղքուեցին, այն մեր անէծքից նրանք սեւացան մեր սրտերի պէս...

«Ինչե՛ր են տեսել. այն ի՛նչ կռիւ էր...

«Օրերով սոված՝ մենք խոտ ծամեցինք, չոր կռուի համար փամփուշտ էլ չկար (ա՛խ, հայ ժողովուրդ, ա՛խ, անմիտ լալկան). Թշնամու գնդակով երկու տակ խոցուած, հրացաններիս տաք-տաք փողերով դեռ կռւում էինք, ճանապարհ հարթում նրանց շարքերում երկու քայլ հեռու ընկնում անդարձ:

«Եւ ով զէնք չունէր, ողջ թէ վիրաւոր, այն օրհասական, արիւնոտ մարտում գէթ վերջին անգամ պինդ փաթաթւում էր թշնամու վզով, կրծում կոկորդը սուր ատամներով, յոգնած, ուժասպառ գետին թաւալւում կրկին վեր կենում, կրկին գալարւում վիրաւոր օձի պէս թշնամու մարմնով եւ վերջին անգամ փռւում էր գետին՝ կուրծքը պատառուած, անյոյս անկենդան... Այսպէս ընկանք մենք, եւ մեր կոչերին ոչ ոք ձայն տուեց, մեր աղաղակներին ոչ մի արձագանք, բացի լեռների եւ սեւ ձորերի թնդիւնը ահեղ: Թո՛ղ, թո՛ղ մեզ գնա՛ եւ մի խռովիր դու մեր հանգիստը...

«Ուխտի ես եկել... Ի՞նչու չհասար այն ահեղ ժամին, երբ մենք ուժասպառ յոգնած, վիրաւոր ընկնում էինք զէնքով կամ անզէն, տասնեակ գընդակից սրտերս խոցուած... Ո՞ւր էիր, երբ զէ՛նք, զէ՛նք աղերսեցինք, երբ որ անփամփուշտ մեր հրացաններ ժայռերի վրայ մէկ-մէկ փշրեցինք, երբ իբր վահան՝ կրծքերս ունէինք եւ հատու դաշոյն՝ մեր

բազուկները, երբ լալիս էինք անզօր զայրոյթից՝ մատնուած մի անարգ սեւ մոռացութեան, երբ որ մեր շուրջը մարդիկ անվրդով գլուխ էին պարզում սրերի առաջ, ինչպէս ոչխարի հնազանդ հօտեր... Այն օրհասական, այն ահեղ ժամին, ասա՛, ո՞ւր էիր, ի՞նչու լուռ կացար... Թո՛ղ, մի՛ խռովիր դու մեր հանգիստը, անցիր ու գնա...

«Ի՞նչ ես փնտռում խուլ ամայութեան մէջ մռայլ դաշտերի, ուր մահն է իշխում եւ լուռ գերեզման, ուր ցաւն ու վշտեր մարած են ընդ միշտ մեր կեանքերի հետ. ուր քամին անգամ զգոյշ է սուլում, ուր թռչուններն իսկ ահով են անցնում... Թո՛ղ մեզ հեռացիր: Գնա՛ ուխտ այնտեղ, ուր վէրքն է մխում խորունկ ցաւերով, արցունքն է հեղեղ, հառաչանքն՝ անվերջ:

«Թողութի՜ւն ես ուզում... երբ որ կը սրբես լացող աչքերը, երբ որ կը սփոփես այրուած սրտերը, երբ մենակ կ՚անես այն, ինչ մեզ հետ չ՚արիր, այն ժամանակ արի ու ասա՛.

«Թողութիւն տուէ՛ք»...

Ա՜հ, այն ժամանակ հազար տեղերից, հազար ձայներով, հազար ու հազար ձորեր եւ քարեր քեզ մէկէն կ՚ասեն՝

«Հազար երանի՜ քեզ...»

Եւ թէեւ անշիրիմ ու անյիշատակ մենք էլ կը քնենք հանգիստ յաւիտեան»:

ԱՐԻՒՆԻ ՁԱՅՆԸ

Լուսաբաց էր, երբ Բաղդօն վերկացաւ, երեսը խաչակնքեց, կողովը շալակեց, դիմեց դէպի գիւղից դուրս՝ մարագը, անասունների առաւօտեան յարդը բերելու:

Նախընթաց երեկոյ Բաղդօն էլ շատերի պէս լսեց Քոռ–Հօխիկի սպանութեան մասին, որ կատարուել էր Սիվտկնայ մօտիկ մի ձորում, օրը ցերեկով, ամբողջ կարաւանի ներկայութեամբ: Աստուծոյ մի արդար դատաստան է եղել, մտածում էր Բաղդօն: Քոռ–Հօխիկը՝ Սիվտկնայ Կօլ–միւդիրը պատուհաս էր դարձել իր հարեւանների, իր արիւնակից հայ ժողովրդի գլխին. Թիւրք զափթէից եւ քիւրդ աւազակից էլ վատթար էր նա:

Ասում էին, որ սպանողները անծանօթ մարդիկ, յանկարծ յայտնուել էին ձորում, կարաւանի առաջը կտրել, առանց որեւէ առաջնորդի քսան հոգու մէջ ճանաչել էին Քոռ–Հօխիկին եւ սպանել: Զարմանալի բան է եղել, մտածում էր Բաղդօն, Աստծու մատը կայ այդ գործի մէջ:

Փա՛ռք քեզ Աստուած:

Հազար սեւի, ցաւի մէջ թէկուզ մի հատ ոճրագործի պատիժը մարդու էրուած սիրտը էլի մի փոքր զովացնում է:

Տեսնես ո՞վքեր են եղել սպանողները... «Ով եւ

լինեն, Աստուած իրենց գործին յաջողութիւն տայ», վերջացրեց նա բարձրաձայն:

—Բարի լոյս, Բա՛ղդօ:

Բաղդօն ցնցուեց ու չփոթուեց:

—Աստծու բարին, Մստօ:

Գիւղի քիւրդ պահապանն էր, Բաղդօն նրան չէր տեսնում, երբ բարձրաձայն յայտնեց իր վերջին միտքը:

—Բա՛ղդօ, գիշերը վատ երազ հօ չե՞ս տեսել, քեզ քեզ խօսելով ես գնում:

—Վատ երա՞զ... չէ՛, Մստօ, աղօթելով եմ գընում, մռմռում եմ ինքս ինձ:

«Օրն երթայ՝ չարը հետը», մտածեց Բաղդօն հեռանալով, «մէկն էլ չկայ, որ մեզ ազատի այս աւազակից»:

Խօսքը Մստօի մասին էր, որ իբր թէ գիւղի պահապանն էր, բայց շնորհիւ միւդիրի պաշտպանութեան, ինքնագլուխ տէր էր. գիւղացիք դողում էին նրանից, երեսին ժպտում, յետեւից անիծում եւ շարունակում էին կատարել նրա բոլոր քմահաճոյքները:

Մինչ Մստօին պատահելը Բաղդօի տրամադրութիւնը լաւ էր. Հօխիկի սպանութիւնը նախընթաց երեկոյից մի տեսակ ախորժ մեղմութիւն էր լցրել նրա սրտում: Այս առաւօտ էլ զարթնելուն պէս խակոյն այդ «լաւ բանը» միտն ընկաւ: Ինքը չէր կարող ասել, թէ ինչո՞ւ, բայց Քօռ-Հօխիկի մահը երէկուանից մի վայրկեան նրա գլխից չէր հեռանում: Անիծած Մստօն ո՞րտեղից յայտնուեց. Բաղդօն այժմ վախենում է մտածել Հօխիկի մասին, բայց

էլի մտածում է․ ախորժ տրամադրութիւնը սակայն կորաւ։

«Սատանայի պէս ո՞րտեղից լոյս ընկաւ», մրմռաց նա։

Ծր՛ռռ... Բաղդօն բացեց մարագի դուռը, ներս մտաւ, եւ յանկարծ ձեռքերը թուլացան, կողովը վար ընկաւ թիկունքից, դէմքը գունատուեց, բերանը անակնկալ սարսափից բաց, աչքերը չռած, նա յետ յետ գնաց, յենուեց պատին ու նայում էր շունչը բռնած, անխօս։ Միեւնոյն ժամանակ պատերի տակից, յարդի միջից, այս ու այն անկիւնից տասնեակ անծանօթներ ոտից գլուխ զինուած՝ նայում էին նրան կարծես սպասելով, որ Բաղդօն խօսի, մի բան ասի։ Բայց նա լուռ էր, ձայն չկար, զէնքերի փայլը, տասնեակ աչքերի հայեացքը, իսպառ շշմեցրել, շլացրել էին Բաղդօին։

—Յիսո՛ւս Քրիստոս, Բաղդօն խաչակնքեց երեսը․

—Մենք չարքեր չենք, ախպէր, խօսեց գլխաւորը վերկենալով ու մօտենալով Բաղդօին․ քեզ նման մարդ, քեզ նման հայ-քրիստոնեաներ ենք․ մի՛ վախեցիր։

Միւսները ժպտում էին։

Պատասխանի փոխարէն Բաղդօն աւելի յետ քաշուեց, կարծես փորձում էր պատի մէջ մտնել, ծածկուել, կորչել։

Գլխաւորը քաղցրութեամբ ձեռքը նրա ուսին դրեց։

—Մի վախեցի՛ր, թշնամիներ չենք այլ բարեկամներ։ Մենք չարերի թշնամիներ ենք։

—Հօ… Հօ… Հօխի՛կը… մտածեց Բաղդօն, բայց ակամայ այդ անունը բարձրաձայն դուրս եկաւ իր դողդոջուն շրթունքներից։

—Հըը՛… լսե՞լ ես, այդ լաւ է, մե՛նք ենք…

—Հա՛, լսել եմ… բայց… բայց… ես… վըկայ է Աստուած, հա, ես ուրախացայ։

—Այդ էլ լաւ է, շարունակեց գլխաւորը, մենք ուրեմն բարեկամ մարդի ենք հանդիպել։ Դէ՛, լսիր, երկու գիշեր է քայլում ենք անընդհատ, այսօր քո մարագում կը հանգստանանք, բայց շատ սոված ենք, ճանապարհներս երկար, գործերս շատ, գնա՛ շուտով գիւղ, իսկոյն մեզ հացի պաշար բեր, քանի կարող ես շատ, եւ մեզ հետ վերցնելու համար։ Հէնց որ գիշերը վրայ հասնի, մենք օրհնելով քեզ ու քո օջաղը, ճանապարհ կ՚ընկնենք։

—Հա՛, հա՛, գնամ հաց բերեմ։ Բաղդօն դողդոջուն ձեռքը մեկնեց դէպի դուռը եւ ուզում էր դուրս թռչել։

—Կա՛ց, կոչեց գլխաւորը. Բաղդօն կրկին ցըցուեց իր տեղում, աչքերը սարսափելի եւ խորհրդաւոր անծանօթին յառած։

—Անունդ ի՞նչ է։

—Բաղդօ, քեզ ծառայ։

—Լսի՛ր Բաղդօ, իմ ախպերն ես, ասացի, որ մենք բարեկամ մարդիկ ենք, բայց մեզ չար կամեցողների համար մենք սարսափելի ենք, երդուիր, որ ոչ ոքի, անգամ կնոջդ չես ասի, որ մեզ տեսար։

—Երդւում եմ, ժամ … պատարագ… Աստուած… երկինք ինձ խռով կենայ, չէ՞ որ դուք Հօխիկին, ա՛խ, էն Հօխիկին… չանսատա՛կ…

—Մարագից դուրս գալիս չվազես։

—Չէ՛։

—Այնպէս հանդարտ քայլէր, երբ թէ ոչինչ չի պատահել։

—Հա՛։

—Վերադարձին էլ հանդարտ արի, հացը կողովիդ մէջ, որ մարդ բան չը հասկանայ։

—Հա՛, հա՛, լաւ ես ասում, մեռնե՛մ էդ միրուքիդ։

Բաղդօն կրկին ձեռքը մեկնեց դէպի դուռը։

—Կա՛ց, կա՛ց, կողովդ մի՛ թող այստեղ, դարման լցրու տար հետդ, որ բան չը կարծեն։

Բաղդօն կռացաւ, կողովը լցրեց, շալակեց եւ դռնից դուրս եկաւ։

Հազիւ մարագից հեռացած, նա սկսեց նախ արագ արագ քայլել, ապա համարեա վազել։ Նա հեւիհեւ առաջ էր գնում գիւղի նեղ ու գալարուն փողոցներով եւ միեւնոյն ժամանակ մտածում էր, որ ինքը ոչ ոքի ոչինչ չպիտի ասի։

«Չե՛մ ասի, չե՛մ ասի», մրմնջում էին նրա շրթունքները, բայց երբ ինքը լսում էր իր փսփսոցը, զայրանում էր իր վրայ, շրթունքները կրծոտում, մի վայրկեան լռում, շարունակում էր վազել կողովի տակ կռացած եւ էլի կրկնում ինքն իրեն։

«Չե՛մ ասի, չե՛մ ասի, օ՜օ, չե՛մ ասի»։

—Բաղդօ, ինչո՞ւ ես վազում։

Դարձեալ Մստօն էր... Բաղդօի ոտները դողացին։

—Ե՞ս... ես գնում եմ հաց... ես չեմ վազում։

—Գժուել ես, ի՞նչպէս թէ չեմ վազում։

Բաղդօն բոլորովին իրեն կորցրեց։

—Մարագում չա՞րքեր ես տեսել։

—Չէ՛, չէ՛, չարքեր չեն... ես չեմ վազում, հաւատա չեմ վազում. ինչո՞ւ վազեմ, վա՜հ, ա՛յ գնում եմ հանդարտ։

Նա շտապեց հեռանալ։

Մստօն կանգնած նայում էր այս շփոթուած մարդի յետեւից, որ իր կողովի տակ կռացած՝ վազում էր անընդհատ եւ մռմռում մի ինչ որ բան, ապա նրա դէմքը խորամանկ, չարամիտ արտայայտութիւն առաւ, նա նայեց շուրջը կասկածելի ձեւով եւ ճանապարհը փոխելով՝ դիմեց դէպի մարագները։

Բաղդօն կողովը դատարկեց եւ հեւալով, գունատուած ներս ընկաւ խրճիթ։ Դուրս քաշեց հացի տաշտը, կողովը մօտեցրեց։

Կինը նայում էր զարմացած։

—Բաղդօ՛.

Բաղդօն լուռ էր եւ հացերը իրար ետեւից շտապով շարում էր կողովի մէջ։

—Բաղդօ՛.

Բաղդօն նայեց աղերսական դէմքով եւ պատասխանի փոխարէն ձեռքը դէպի իր շրթունքները տարաւ, որպէս նշան լռութեան։

Կինը շփոթուեց, նա կարծեց թէ ամուսնուն մի չար բան է պատահել։

—Այ մարդ, քոռանամ ես, ի՞նչ եղաւ քեզ, գժուեցի՞ր...

—Սո՜ւս, սո՜ւս, կնիկ, մարդ չիմանա՜յ... ես

ոչ ոքի չեմ ասի, ոչ ոքի, եւ կրկին ձեռքը դրեց չրթունքներին:

—Հացերն ո՞ւր ես տանում:

—Պանիր էլ բեր:

—Ո՞ւր ես տանում:

—Թօռ–Հօխիկին խօ իմացա՞ր...

—Ջա՞րք դիպաւ քեզ մարագում:

—Աստծու մարդն են, ի՞նչ չարք:

—Ո՞վ:

—Հօխիկին իմացա՞ր...

Կինն այս անգամ վազեց դէպի դուռը, որ դուրս գայ հարեւաններին կանչի. ամուսինը լաւ չէր:

Բաղդօն առաջը կտրեց, ձեռքը բռնեց:

—Տունդ աւերուի, ո՞ւր ես գնում, երդուել եմ, երդուե՛լ:

—Ո՞ւմ, Բաղդօ:

—Ժամ, պատարագ, Աստուած, երկինք, հայքրիստոնեաներ են: Կինը յուզմունքից ու երկիւղից հեկեկաց ու կծկուեց դրան առաջ:

Բաղդօն մնաց կարկամուած, ինչ անելը չիմանալով եւ ցաւով նայում էր կնոջը:

—Մի՛ լաց, ա՛յ կնիկ, վալլա՛հ վատ բան չկայ: Ապա մի թափով լի կողովը շալակեց եւ շարժուեց դէպի դուռը: Դեռ քայլը շէմքից դուրս չձգած, Բաղդօն իր տեղում քարացած մնաց... Մարագների կողմից լսուեց հրացանների որոտ. նա բերանը բացեց, ականջները սրեց աւելի լաւ լսելու համար. որոտը կրկնուեց, աւելի ուժգին, աւելի երկար: Բաղդօն դողդողաց, կողովը ձեռքից դուրս պրծաւ, հացերը փռուեցին շէմքի վրայ:

—Մստո՛ն, Մստո՛ն... օօ՛, ե՛ս ասացի, ե՛ս... երդուեցի եւ ասացի... Նա գլուխը յենեց դրանը եւ մնաց քարացած. հրացանի իւրաքանչիւր ձայնի հետ նրա մէջքը կարծես մի հարուած էր ստանում, մարմինը փշաքաղւում և կամաց կամաց թուլանում. Ի վերջոյ Բաղդօն նստեց հացով լի կողովի առաջ ուժասպառ, ջարդուած ու խելագար աչքերով նայում էր մի կէտի. կինը լալիս էր մի անկիւնում:

Եւ դրսում հրացանները որոտում էին անընդհատ, մարդկային ձայները բազմանում, փողոցներից լսւում էին ոտնաձայներ, ամբողջ գիւղը կարծես աւերւում էր:

—Մստո՛ն, Մստո՛ն, ա՛հ, չո՛ւն, մռնչում էր Բաղդօն, գլուխը ձեռքերի մէջ առած, կամ կուրծքը տրորելով եւ աչքերից արցունքը թափւում էր, թափւում...

Նա մատնել էր առանց իմանալու:

Զօրանոցի յիսուն զինուորները շրջապատել էին Բաղդօի մարագը, ուր հանգստանում էին տասներկու հայդուկներ եւ սկսուած էր մի անհաւասար, յուսահատ կռիւ: Յիսուն հրացան մի անգամից ճարճատում էին չորս կողմից մարագի պատերի վրայ, ծուխը ծածկում էր ամէն ինչ եւ իսկոյն մի քանի գնդակներ սուլելով գալիս էին հայհոյանքով ու ոռնոցով:

—Անձնատուր եղէք, գոռում էր յիսնապետը արդէն տասներորդ անգամ:

Մարագը հրէշի պէս ցնցւում, ոռնում էր կատաղաբար, հրացանները պայթում էին եւ գնդակները սուլելով գալիս էին այնտեղից:

—Խմբուեցէ՛ք, գոռաց յիսնապետը։

Զինուորները նրա շուրջը բռնեցին։

—Ինձ հետ միասին, դէպի դուռը գրոհ տուէ՛ք. մի բուռը գեավուրներին սուինների վրայ, յառա՛ջ։

Գունդը շարժուեց թափով եւ նոյն վայրկեանին դուռը բացուեց կարծես թշնամիներին ընդունելու համար, բայց գնդակների մի տարափ դիմաւորեց յարձակուողներին, որոնց առաջին շարքն ընկաւ, իսկ միւսները կրկին ցրիւ եկան։ Մարագի դուռը նորից ծածկուեց։

—Վատե՛ր, վատե՛ր, մռնչաց յիսնապետը իր զինուորներին։

Կրկին յարձակում, կրկին կոտորած ու փախուստ։ Մարագը մի կատաղած գազան լինէր կարծես, որին մօտեցողը փռւում էր գետին անկենդան։ Մի առ ժամանակ զինադադար եղաւ։ Յարձակուողները շուարել էին, իսկ պաշարուածները կենդանութեան նշան չէին ցոյց տալիս։ Կռիւն սկսուել էր առաւօտից, ճաշ էր արդէն եւ դեռ վախճանը յայտնի չէր։

Յիսնապետը մտածում էր եւ յանկարծ նրա աչքերը փայլեցին։

—Կրա՛կ, կրա՛կ տուէք մարագը, որոտաց նա։

Եւ իսկոյն հարեւան մարագների դէզերը քանդեցին զինուորները, բոցավառուած խուրձերը օդի մէջ պտոյտ գործելով՝ ներս ընկան պաշարուած մարագը։ Ներսում յարդը բռնկուեց, ծուխի ամպեր բարձրացան դեղին բոցերի հետ, այլեւս դիմանալ անկարելի էր. խուրձերը ինչպէս կրակի ամ-

պեր վերեւից թափւում էին ու թափւում եւ մարագը ճարճատելով վառւում էր։

Միեւնոյն ժամանակ յիսնապետի հրամանով զինուորները երկու խիտ շարքով կիսաշրջան կազմեցին մուտքի առաջ՝ հրացանները կազմ ու պատրաստ։ Սպասողական խեղդող դրութիւն հասաւ. լուռ էին պաշարուածները, անշարժ կանգնած էին յարձակուողները, միայն մարագն էր ծուխ ու բոց արձակում, ճարճատում եւ կարծես պատրաստւում էր կրակէ շնչով դէպի երկինք բարձրանալ՝ մի կտոր սեւ ամպի պէս։

Յիսնապետը շուարել էր. մի՞թէ վառուեցին արդէն, ի՞նչու չեն դուրս գալիս. Նրա հրամանով զինուորները շարժուեցին դէպի դուռը, բայց հէնց նոյն վայրկենին բոցերի եւ ծխի միջից դեւերի պէս դուրս թռան հայդուկները զոյգ–զոյգ, երեք–երեք՝ անընդհատ պարպելով հրացանները։ Առաջինները հէնց մարագի առաջ ընկան թիւրքերի գնդակների միահամուռ տարափի տակ, միւսներն իրենց ընկերների դիակների վրայով ծխի ու գնդակների միջից վազեցին դէպի սուինների օղակը ճանապարհ բանալու։ Նրանք սարսափելի էին։ Ծխից ամբողջապէս սեւացած, յօնքերն ու մազերը խանձուած, ոմանց զգեստները ծխալիս կամ բոցավառ, ուրիշների դէմքերը կամ ձեռքերը այրուած ու ճաքճքած հրդեհի արգանդից դուրս վիժած այդ մարդիկ ասես աւերող, լափող բոցեր լինէին, որ մահուան գաղտնիքը գրկած վազում էին դէպի թշնամին աջ ու ձախ հրացան պարպելով։ Կատաղի դեւերի այդ խելագար թափին դիմանալ անկարելի էր, թիւրքե-

րը սոսկումով բռնուած յետ յետ քաշուեցին, սուինների օղակը պատռուեց եւ հայդուկների խմբի մնացորդը դէպի լեռները ձգուեց։

Եւ այս բոլորը տեսաւ գիւղը, եւ այս բոլորն իմացաւ Բաղդօն։

...Ուշ գիշեր էր եւ դեռ վառւում, ծխում էր մարագը։ Բոցերի դեղնաւուն, մահատեսիլ լուսաւորութիւնը թափանցիկ, հսկայական պատանի պէս պարուրում էր կծկուած գիւղը, մահուան քընքուշութեամբ դողդողում, գուրգուրում էր մեռած խրճիթները, իսկ նրանից վեր ծխի մութ գալարների մէջ սաւառնում էր սարսափը եւ մաղւում անքուն գլուխների վրայ։

Բաղդօն էլ անքուն էր, նրան թւում էր, որ իր մարագի, իր տան շուրջը, գիւղի փողոցներում, ուր մի կտոր խաւար անկիւն կայ, մի վիրաւոր է սողում, ծնկների վրայ, գետինը չանգռելով քաշ է տալիս իր արիւնոտ, ջախջախուած մարմինը հեռո՛ւ, հեռո՛ւ այս անիծուած վայրից դէպի մութ անյայտ։ Եւ տնքում էին եւ մրմնջում, անիծում էին վիրաւորները, եւ նրանց հառաչանքներն ու անէծքները ընկնում էին նրանց արիւնոտ շրթունքներից, որպէս այրող բոցեր, ընկնում էին, եռում եւ լիզում նզովուած երկիրը, ուր այնքան ոճիրներ կատարուեցին։

Եւ արդար արիւնը մռնչում էր հազար կողմից․ Բաղդօի մարագը վառւում էր, իր մութ խրճիթը հեծեծում էր վիրաւորների հետ։

—Կնիկ, լսո՞ւմ ես։

—Ի՞նչ։

—Ձա՛յնը։

—Ո՞ւմ ձայնը, ա՛յ մարդ։

—Նրանց ձայնը, չե՞ս լսում։

—Ձայն չկայ։

—Երդումն ու արիւնը կծկուած են մեր դրան առաջ, հեծեծում են, լալիս։

—Քամի՛ն է, քնի՛ր, քնի՛ր։

—Կնիկ, ախըր հացը չը տարայ, մնաց, վեր կենամ, տանեմ։

—Ո՞ւմ տանես, էլ մարդ չկայ, չկայ։

—Հա՛, հա՛, էլ չկան... բոլորին ջարդեցին... եւ սողում են այժմ կախկխուած միսերը քաշ տալով հողերի միջից... իմ երդո՛ւմը...նրանց անէծքը... ո՛ւհ... Բաղդօն մռնչաց սրտի ցաւից եւ գալարւում էր, կուրծքը չանգռում, արցունքը թափւում էր խաւարի մէջ։ Մէկ էլ նա ոտքի կանգնեց, խարխափելով գտաւ դուռը։

—Ո՞ւր, ա՛յ մարդ։

—Ձայնը կանչում է։

. . . .

Կինը լալիս էր խաւար խրճիթի մէջ, դողալով, սարսափած, իսկ Բաղդօն թափառում էր դրսում. գլխաբաց, զարհուրելի, նայում էր մութ տեղերը, քարերի, պատերի, մացառների տակ։ Եւ հեծեծիւնը հնչւում էր նրա ականջներում, եւ նա վազում էր անընդհատ։ Մարագի առաջ նա կանգ առաւ, էլ բոցեր չկային, ծուխն էր բարձրանում ոլոր մոլոր, ինչպէս սեւ գործի բօթաբեր եւ գնում էր լիզելու երկնքի անողորմ ճակատը։ Այստեղ, այնտեղ դեռ ընկած էին հայդուկների դիակները, մութ ու սեւ

գանգուածներ։ Բաղդօն էլ չէր վախենում ոչինչից, ոչ ոքից։ Նա կռանում էր մէկի, միւսի վրայ, լսում էր․ չէ՞ն շնչում արդեօք․ իզո՛ւր, բոլո՛րը քնած էին յաւիտեան, ցաւը սրտերում, անէծքը շրթունքներին։ Երկու հուժկու, թիկնաւէտ մարմիններ իրար վրայ էին ընկած, ինչպէս փոթորկի խլած զոյգ կաղնիներ։ Բաղդօն նայեց, ներքեւի մարմինը շարժըւում, գալարւում էր, աշխատելով դուրս գալ մեռած ընկերոջ տակից եւ սողալ, սողա՛լ... Բաղդօն մօտեցաւ դողդողալով, ազատեց նրան, շալակեց եւ քայլեց խաւարի միջից դէպի տուն։ Հոգին խեղդող, սիրտը ճնշող այն հեծեծանքը այժմ Բաղդօն լսում էր իր թիկունքից․ երդումի եւ արեան բեռն էր տանում։

. . . .

Խրճիթում պլպլում էր ձիթէ ճրագի աղօտ լոյսը․ Բաղդօն կռացել էր վիրաւորի գունատ դէմքին եւ նայում էր ագահութեամբ․ ասես այդ կապտած շրթունքներից իր գերագոյն դատավճռին սպասելով։

—Ջո՛ւր...

Բաղդօն ջուր մօտեցրեց նրա շրթունքներին։

—Ես... ո՞ր... տեղ... եմ։

—Բարեկամի տան, հանգիստ եղիր։

—Բարեկա՛մ... չկար էն գիւղում... անիրաւնե՛ր... դաւաճաննե՛ր... իրենց համար... իրենց համար... էլի չեն հասկանում... անիծուի՛ք...

Բաղդօն սարսռեց նստած տեղը։

—Ընկերնե՞րս... աա՛խ․ ես ուշացած... կռունկ եմ... հեռու տեղերից... թեւս կոտրուեց...

թեւերս կոտրուեցին... էլ չեմ կարող... չեմ կարող, ո՞վ ես դու...

—Ե՞ս, ախր ես հաց... Մստօ՛ն... վախեցայ, երկինք... վախեցայ, ես չեմ մատնել... ես Բաղդօն եմ:

—Բաղդօ՛ն... Բաղդօ՛ն...

Վիրաւորը երեսը դարձրեց ու լռեց. Բաղդօն ձեռքերով դէմքը ծածկեց, հեկեկաց, արցունքը թափուեց:

—Ես մատնիչ չե՛մ. ես մատնիչ չե՛մ...

Վիրաւորն էլ չէր լսում. Նա փակեց աչքերը եւ քնեց յաւիտեան: Ճրագի լոյսը պլպլում էր, բոցը խաղում նահատակի գունատ, վսեմ դէմքի վրայ եւ Բաղդօն հեկեկում էր, հեկեկում էր անվերջ... .

. . . .

Ամիսներ յետոյ Բաղդօն հայդուկային մի խմբի մէջ էր:

—Արիւնը կանչեց, արեան հարկ ունիմ տալու, արեան հարկ, ասաց նա խմբապետին:

ԱՐՏԸ

Հայդուկային խումբը Մոզաց գիւղերում ու լեռներում երկար թափառելուց յետոյ՝ կանգ առաւ մի սահանքաւոր սրընթաց գետակի առաջ։ Խոր ձորի կողերը կրծելով՝ ալիքները՝ փրփուրէ բաշերը ցցած նժոյգների պէս, որոտով ու մռնչոցով թնդացընում էին շրջակայքը։

Գետի հունը չէր երեւում։

Անցքը դժուարին էր։

Խմբապետն անհանգիստ էր. իսկ առաջնորդը գլուխը կորցրած, շուարած՝ նայում էր աջ ու ձախ եւ, երեւում էր, չէր համարձակւում պատասխանատուութիւն յանձն առնել եւ կատաղի յորձանքների մէջ քաշել խումբը։

—Յետո՞յ... կոչեց խմբապետը կէս անհանգիստ, կէս զայրացած եղանակով, նայելով մտազբաղ, շուարած առաջնորդին, որի վարանոտ շարժումներին նա վաղուց էր հետեւում։

—Գետը փրփրուն է ու կատաղի, խմբապե՛տ,— պատասխանեց առաջնորդը շփոթուած։

—Բայց եւ այնպէս պէտք է անցնել, չեշտեց խմբապետը սրտնեղած։

—Պէտք է անցնել... հա՛, ի հարկէ... բայց այս անիծած գետը գիշերուայ անձրեւից վարարել է, եւ էլ հունը չեմ գտնում։

—Չես գտնո՛ւմ... Լսո՞ւմ էք ընկերներ, դար-

ձաւ խմբապետը դէպի միւսները, որոնք լուռ հետեւում էին այդ խօսակցութեանը, մեր խելացի առաջնորդը, որ այնքան խոստումներ էր անում մեզ, այժմ հունը կորցրել է, խելքն էլ հետը, ուրիշ խօսքով՝ եթէ մենք այժմ յարձակման ենթարկուենք եւ հարկ լինի խոյս տալ, փրկութիւն չկայ, առաջնորդը հունը կորցրել է։

—Ես կը յօ՛գնեմ։

Ամէնքը մէկէն յետ նայեցին դէպի խօսողը։ Դա մի բարձրահասակ, լայնաթիկունք ծերունի էր, թաւ, անմշակ միրուքով, որ սկսւում էր համարեա աչքերի տակից եւ իջնելով՝ ամբողջապէս ծածկում էր նրա առնացի կուրծքը։ Թաւամազ ու խոժոռ դէմքի վրայ իշխում էր մեծ, արծուային քիթը, որ վերից վար կորանում էր վեհօրէն եւ կախւում նրա ալեխառն ու հարուստ բեխերի վրայ։ Աչքերի տեղ, թաւ յօնքերի եւ միրուքի մէջ կորած՝ երեւում էին երկու մթին խոռոչներ եւ նրանց խորքում՝ երկու պլպլան կէտեր, ինչպէս մութ ձորում փայլող երկու մոռացուած ճրագներ, որոնց ցոլքերը սակայն այլեւս անզօր էին այդ ծեր դէմքի մռայլը ցրել։

Իր հրացանի տակ մի փոքր կռացած՝ հուժկու ծերունին առաջ շարժուեց, կանգնեց խմբապետի հանդէպ եւ մազոտ ձեռքը նրա ուսին դրեց.

—Մի՛ ըռըքի, ի՛մ խէր, մեռնիմ էդա մօրուսիդ, ասաց նա, էսա խոքիս գըմմէնուդ խօքու ուղուրին թորդ մատաղ էղնի։ Մոկաց գետեր ու սէլափներ, թէ գըմմէն լէ վիշապ դառնան, «Ընկերութեան» մարդ չեն ուտեր. ձեր ոտ խէրով ի, ձեր ոտաց մեռնիմ։ Հէ՛ էնա Կապուտուր վերէն կ՚իրիշկա, գէլ

ու ղազան, քիւրդ ու Թիւրք՝ զըմմէն լէ էսա գետով կ՚երթան, կուզան, մկայ էսօր «Ընկերութեան» մարդ բաղա տի էրթա՞յ... Քէլէ՛ք, ձեր ոտաց մեռնիմ, ձեր ոտ խէրովի, քէլէ՛ք, Կապուտոր կը յօգընի:

Ծերունին ասաց ու առաջ անցաւ գետի հոսանքն իվեր, իսկ խումբը հետեւեց նրան:

Հայդուկային խմբի մէջ այս անօրինակ ծերունին մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն էր: Ո՞ր գիւղացի էր եւ ի՞նչն էր ստիպել նրան իր կեանքի վերջալոյսին այս արիւնոտ, արկածալից կեանքը յանձն առնել, այդ ոչ ոք չգիտէր: Նրա մազոտ կրծքի, նրա կնճռոտ, միշտ մռայլ ճակատի տակ անշուշտ մի ծանր գաղտնիք կար, որ ծածուկ էր աշխարհից: Ծերունին լռակեաց էր, քիչ էր խօսում, շատ մտածում, բարի էր, հնազնադ եւ հաճոյակատար:

Վաղուց չէր, որ նա յայտնուեց հայդուկների մէջ: Փեսանդաշտից վեր մի լերան վրայ խումբը մի օր հանգստանում էր, երբ պահապանը նկատեց մի ծերունի, որ լեռնիվեր էր գալիս: Նրան չարգիլեցին, նա մենակ էր ու անզէն· երեւի շատ էր քայլել, յոգնած էր երեւում եւ յենուում իր ահագին մահակի վրայ:

Հասաւ հանգստացող հայդուկներին, իր բոլոր հասակով կանգնեց նրանց առաջ, գլխարկը հանեց, ճակատից քրտինքը սրբեց եւ լայն կրծքով շունչ առաւ: Լեռնային հովը մեղմիւ խաղում էր նրա հարուստ միրուքի հետ եւ մերթ ընդ մերթ բաց էր անում-նրա տակ թագնուած մազոտ, արեւից սեւա-

ցած կուրծքը: Ծերունին մի պահ նայեց զինուած հայդուկներին, ապա ձեռքերը երկինք տարածեց՝ բացականչելով.

—Փա՛ռք քէ, Կա՛պուտուր, խայ լէ ասպապ, սիլահ ունի, արնի խոտ մեր քթին լէ գարկաւ: Ձեր ճոչ ո՞րն ի, ձէ մատաղ:

Նրան ցոյց տուին խմբապետը: Ծերունին առաջացաւ, բռնեց նրա ձեռքը, ուզում էր համբուրել, բայց խմբապետն արգելեց այդ եւ նրան նստեցրեց իր կողքին:

—Կը տեսնա՞ս էսա չոլեր, սարեր, ձորեր, ասաց ծերունին ձեռքը մեկնելով դէպի Փեսանդաշտի հարթութիւնն ու լեռները, էնա լէն, դուրան տեղեր, էնա քար ու քօլի տակ գէլ ու գազան տեղ ունին, էսա գլխուս էլ տեղ չկայ. արունն եկաւ դուրս բռնեց, ինչ կար, չկար թաբլի թափի, ընկայ չոլեր...

Նրա ձայնը խզուեց, նա հեկեկաց եւ ծեր աչքերի խորքից արցունքի կաթիլները, ժայռերի տակից բղխող աղբիւրի պէս դուրս թափուեցին եւ իջան միրուքի վրայ: Նա կոշտացած ձեռքով սրբեց մազոտ այտերը եւ շարունակեց.

—Ձեր ոտաց տեղ ընձի ճամբախ, ձեր նստած տեղ ընձի օթեւան, թորգէ՛ք ձի լէ էսա գլուխս «Ընկերութեան» մատաղ էնեմ:

Նա բռնեց խմբապետի ձեռքը երկու ձեռքով եւ արտասուակալած աչքերը նրա շրթունքներին յառած՝ սպասում էր: Միեւնոյն ժամանակ խմբապետն ուշադրութեամբ նայում էր նրա դէմքին, կարծես, նրա սրտի գաղտնիքը կարդալու համար:

Խմբապետը շուտ հասկացաւ, որ այս վշտացած, տանջուած Ծերունին մի յուսահատ էր անշուշտ, մի շիտակ, վիրաւոր հոգի, որ իր երկրում իշխող անարդարութեան հանդէպ ըմբոստ, հին օրերից մնացած կորովի մի ազնիւ մնացորդով՝ նետում էր դէպի լեռները, ձեռք էր մեկնում նրանց, որոնք արդարութեան եւ ազատութեան յաղթանակի համար էին մարտնչում: Այդ պարզ ու վեհ արտաքինի մէջ ոչինչ չկար, որ նոյնիսկ ամենափոքր անվստահութիւն ներշնչէր:

Դժբախտ երկրի ամէն մի կորած անկիւնում, ամէն մի քաղաքում, խրճիթում այնքան անծանօթ, աշխարհին անյայտ ցաւեր կան, վրէժի ծարաւ այնքան հոգիներ... Այս Ծերունին մէկն էր այդ հազարներից: Խմբապետը հասկացաւ եւ ջերմութեամբ սեղմեց իրեն մեկնած ձեռքը:

Ծերունին հայդուկ էր...

Այնուհետեւ խմբի քարոզչական ճանապարհորդութեան ընթացքում, երբ այս կամ այն հայ գիւղում խմբապետը հաւաքում էր գիւղացիներին, խօսում էր Սուրբ–Գործից, ինքնապաշտպանութիւնից, երկրի վրայ ծանրացող սարսափելի բռնութիւնից, Ծերունին մի կողմ քաշուած ծխում էր անընդհատ եւ, առանց գլուխը վեր բարձրացնելու չիբուխից, ասում էր բարձրաձայն.

—Յօգընէ՛ք, յօգընէ՛ք էսա գործին, Կապուտուր գինայ, էնիկ անուշ կը պուրցի, էսա խէրով բանի, յօգընէ՛ք, յօգընէ՛ք էսա գործին:

Ծերունու այդ մի քանի խօսքը տեղացիների համար պերճախօս էին ու համոզիչ, ծանօթ շեշտ

էր, հասկանալի հնչիւն, որ լսում էր այն ծխի ամպի միջից, ինչպէս մի երկնային պատգամ, եւ գրաւում, յուզում էր շատերին:

Ջահել ընկերները ծերունուն «Ցօղընէք» անունով կնքեցին: Նա կարծես գոհ էր դրանով եւ թախծալից ժպիտը խաղում էր նրա դէմքին ամէն անգամ, երբ նրան կանչում էին «Ցօղընէք ամի»:

Ահա այս խորհրդաւոր ծերունին էր, այս «Ցօղընէք ամին», որ յանձն առաւ խմբին գետից անցկացնել եւ այժմ առաջ էր գնում հունը փնտռելու:

Նրա քայլուածքը սակայն, սկզբում խաղաղ ու հաստատ, կամաց կամաց դառնում էր տենդոտ, անհանգիստ: Քանի առաջ էին գնում, ծերունին աւելի եւ աւելի յուզմունքի նշաններ էր ցոյց տալիս, ինչպէս մի զգաստ, փորձուած ձի, որ ճանապարհից ոչ հեռու գտնուող վտանգն է զգում եւ փնչացնում անհանգստութեամբ: Նա փոխանակ գետին նայելու, աչք չէր հեռացնում շրջակայքից, ցանուած արտերից, դաշտերից, ճանապարհներից: Անմիջապէս յետեւից քայլողները լսում էին նրա խոր հառաչանքը, նրա խուլ մռմռոցը եւ ակամայ նայում էին իրար առանց բան հասկանալու ծերունու անհանգստութիւնից եւ առանց նրան հարց տալու: Նրա խորհրդաւորութիւնն ու տարիքը միշտ ճնշել էին ամէնքին. այժմ էլ ինչպէս կախարդուածներ հետեւում էին ծերունուն:

Նրանց առաջ բացուեց մի ցորենի արտ, դեղնած, հասնելու մօտ, որ տարածւում էր գետի երկարութեամբ եւ բարակ, ոսկեգոյն շերտով: Ծերունին մի վայրկեան կանգ առաւ, նայեց արտին,

մի բան մռմռաց ինքն իրեն, ձեռքը թօթուեց եւ հաստատ քայլերով մտաւ ցորենների մէջ, որոնք ցաւագին խշշոցով ճխլուեցին նրա ոտների տակ:

—Մի՞թէ ուրիշ ճանապարհ չկայ, ծե՛րունի, ասաց խմբապետը ափսոսալով այդ գեղեցիկ արտը:

—Բէլէ՛ք, ձեր ոտաց մեռնիմ, եղաւ պատասխանը:

Ծերունին՝ մինչեւ մէջքը, թաղուած արտի մէջ քայլում էր առանց յետ նայելու եւ իր լայն քայլերով աւերած առաջ բերում: Եւ խումբը նրա յետեւից տրորելով, փշրելով հասկերը՝ առաջ էր գընում: Տեսարանը ցաւալի էր, արտը ոչնչանում էր: Ամէնքը շտապում էին գոնէ շուտով դուրս գալ, սակայն իզուր. ծերունին հազիւ արտի վերջին հասած՝ կանգ առաւ, չուրջը նայեց եւ ճանապարհը թեքելով, սկսեց արտի լայնութեամբ քայլել դէպի գետի հակառակ կողմը:

—Ո՞ւր այսպէս, ծերունի, հարցրեց խմբապետը կանգ առնելով:

Ծերունին պատասխանեց, թէ առաջները վիհ կայ, անհրաժեշտ է պտոյտ գործել: Արտի մէջ բացուեց մի երկրորդ ճանապարհ, նոյնքան լայն, նոյնքան աւերիչ, որքան առաջինը: Քիչ յետոյ խումբը կրկին փոխեց ուղին. այս անգամ դէպի մի ուրիշ կողմ, բայց միշտ արտի միջով, որովհետեւ ծերունին գտաւ, թէ սխալուել է եւ եթէ այսպէս շարունակելու լինեն, կը դուրս գան քիւրդ գիւղի հանդէպ: Այնուհետեւ դեռ երկար ժամանակ ծերունին զանազան պատրուակներով ման էր ածում քան հօգուց բաղկացած խումբը միեւնոյն արտի

մէջ, եւ հայդուկների ոտների տակ տրորւում, ոչն-չանում էին այնքան յոյսեր, այնքան աշխատանք:

Խմբապետը վրդովւած էր այս բարբարոսութիւնից, միւսները քայլում էին ակներեւ դժգոհութեամբ, բայց ծերունու փոյթը չէր. Նա շարունակում էր աւերածի անողորմ գործը եւ ասես ուխտել էր՝ այս արտի մէջ մի հատ կանգուն հասկ չթողնել:

Թշնամութիւն չէ՞ արդեօք, ակամայ մտածեց խմբապետը. գուցէ այս անիծած ծերունին վրէժ է լուծում մէկից: Նրա հրամանով խումբը կանգ առաւ խարի պէս տափակած, տրորւած արտի մէջ: Խմբապետը պատրաստւում էր խիստ հարց ու փորձի ենթարկել այս անողորմ առաջնորդին, երբ ծերունին յանկարծ կանգնեց, զոյգ ձեռքով աչքերը ծածկեց ու ճչաց սարսափելի ձայնով.

—Կուրնա՛ք աչքեր, կուրնա՛ք...

Եւ կանգնած տեղում մի վայրկեան նրա ալեզարդ գլուխը երերաց, լայն թիկունքն եւ ուսերը ցնցուեցին խորը հեծեծանքներից ու բոլոր հասակով նա փռուեց արտի մէջ: Ընկերները չորս կողմից վրայ վազեցին, շրջապատեցին նրան եւ շուարած կանգ առան: Ծերունին սարսափելի էր, կարծես խելագարւում էր: Նա կրծքի վրայ սողում, տրորւում էր հասկերի մէջ, չանգռում էր փշրւած ցօղունները, մռնչում, հեկեկում էր ցաւից ու ձեռքով ցոյց տալիս կանգուն մնացած մի քանի փունջ հասկեր, որոնք ցցուել էին վեր լի հատիկներով, ամէնից բարձր, ամէնից սիրուն:

—Տրորէ՛ք, էս էլ տրորէք, ձեր ոտաց մեռնիմ, չան ու գելու թորգ փայ չեղնի: Տղէկս, վա՛խ, ջա-

հիլ ջիւան տղամարդ, էսա տեղ զարկին արնախում չներ. ախպօրս էնա տեղ փարալամիշ էրին։ Հաո՛ւ, արնի մէջ ընկած ցորեն իրիշկէք էլման թանցր ի... հօ՛րի էսլայ բանցր ի, ձէ մեռնիմ... խաբա՞ր տի տանի Կապուտուրին... Ձէ՞ Կապուտուր զըմէն տեսաւ... է՛հ, էն լէ խռով էլաւ վըր մեր գլխուն։ Իրիշկէք էսա տեղ, ախպրտիք, սմբուլներ ի՞նչ խօրոտ–մօրոտ ին... Վա՛խ... արո՛ւն են ծծեր, արո՛ւն են խմեր, տղեկիս, ախպօրս արունը...Հէ՛յ Կապուտուր Տէ՛ր, մէջ արնի թուսած ցորեն դու իմա՞լ ղաբուլ էրիր... Դէ որ էսլայի, ա՛ռ, Թորգ էս լէ քեզի էղնի...

Եւ ծերունին Թափով ոտքի ելաւ, կատաղաբար ընկաւ բարձր հասկերի վրայ, դողդոջուն ձեռքերով փետեց փունջ–փունջ եւ Թափով չպրտեց դէպի երկինքը։ Հասկերը ցրիւ եկան եւ տարածուեցին տրորուած արտի մէջ։ Հայդուկները շուարած նայում էին այս յուզիչ տեսարանին, վշտից խելագարութեան հասած այս ծերունուն, որ, միրուքը խճճուած ու այլանդակ, աչքերն արցունքով լի ու կատաղի, տրորում, փետում էր հասկերը եւ փունջ–փունջ ցրւում էր երկնքի երեսին, որպէս մի գերագոյն նուէր իր Աստծուն, որ մարդկային արեան մէջ ցորեն էր բուսցրել։ Ոչ ոք չէր մօտենում նրան, ոչ ոք չէր խօսում. տեսարանի վեհութեան առաջ ամէնքը քարացել էին։

—Դէ՛ հըմկայ քէլէք, ձեր ոտաց մեռնիմ, դարձաւ ծերունին հայդուկներին աւերածի գործը աւարտելուց յետոյ, դէ, հըմկայ քէլէ՛ք։ Էնա կապուտուր Տէր, որ վերէն կը իրիշկայ, արնով ջրած

արտ ղարուլ կէնի․ քէլէ՛ք էրթանք, մենք ալ ցանենք էնոր ուզածը։ Ցանե՛նք, ցանե՛նք չատ արտ ունենք ցանելու…

Ասաց ու նետուեց դէպի գետը, թափով մտաւ ալիքների մէջ մինչեւ գօտին եւ հրացանը գլխից բարձր՝ սպառնալի կերպով երկինքին ուղղած՝ նա պատռում էր կատաղի փրփրուն ալիքները, կարծես անմիջապէս միւս ափում թշնամու հետ զարնուելու համար, ուր իր ցանկացած արտը պիտի ցանէր հինն աւերելուց յետոյ։

—Յօգընի՛, յօգընի՛, Կապուտաւոր Տէ՛ր, մռըն-չում էր նա ալիքների մէջ, եւ դա աղօթք չէր, այլ մի պահանջ, մի հրաման։

—Արտ ունինք ցանելու, քո ուզած արտ, յօ-գընի՛, կ՚ըսեմ, յօգընի՛…

Եւ հայդուկները լողում էին նրա յետեւից…

Ալիքները կատաղի էին, ալիքները փրփրուն, բայց մօտ էր ափը…

Եւ մօտ էր փրկութիւնը…

ՎԱՋՐԻԿ

Նուէր Դումանին

(Խմբապետի պատմածներից)

Ահեղ ու անհաւասար կռիւ էր Վանում:

Մենք ստիպուած եղանք բաժանուել իրարից. Վազգէնն իր ընկերներով մնաց Արարոց Թաղում, իսկ ես մի քանի հոգով Այգեստան անցայ:

Հարկաւոր էր մի առ ժամանակ մեր հետքը կորցնել: Երեք–չորս օրից ի վեր տեղաւորուել էինք ընդարձակ պարտիզի խորքում, կծկուած մի փոքրիկ տան մէջ: Ուշ աշուն էր ու ցուրտ. լայն փալասով ծածկուած քուրսին, թոնրի վրայ, տան կենտրոնում՝ հաճելի տեսք ունէր, ջերմութիւնը խիստ ախորժելի էր: Քուրսու առաջ կուճուռած՝ նստած էր մօտ ութսունամեայ մի ծերունի, սպիտակ երկար միրուքով, որ ոլոր–ոլոր կախուած էր կրծքին. Նրա թաւ ու երկար յօնքերի տակ խոր ընկած աչքերը անփայլ էին ու համարեա հանգած: Գլուխը կրծքին քաշ՝ նա անդադար քաշում էր «տէր ողորմեա»–ի սեւ հատիկները համաչափ չըրխկոցով: Ծերունու կողքին տեղ էր բռնել մի վեց–եօթ տարեկան երեխայ, հիւանդոտ ու գունատ, որ հանդարտ խաղում էր փոքրիկ, բրդոտ կատուի հետ, շոյելով նրա գլուխը, պոչը, թիկունքը: Տաք

ու փափուկ քուրսու վրայ կատուն մռմռում էր երջանիկ խաղաղութեամբ։

Տանտիկինը մի ջահել այրի էր, որի ամուսինը վաղուց մեզ հետ էր եւ մի քանի օր առաջ սպանուեց մի ընդհարման ժամանակ։ Գաղտնիքը ծածկել էինք ծերունուց, բայց ջահել կինը գիտէր։ Ջարդըուած ու տխուր, նա այնուամենայնիւ առաւօտից երեկոյ ոտքի վրայ էր՝ մեր պէտքերը հոգալու եւ իր փոքրիկ տնտեսութիւնը վարելու համար։

Դրսում ցուրտ էր։

Պարզկայ գիշերներից յետոյ պարտիզի ծառերի տերեւները թափուել էին եւ դեղին սփռոցով պատել գետինը։ Մերկ ճիւղերի վրայ դեռ երեւում էին հատ–հատ տերեւներ, որոնք ցուրտ հովի առաջ թրթռում էին մեղմիկ հեծեծանքով, ապա պոկւում, փրփռալով վար ընկնում։

Վհատեցուցիչ ու անյոյս մի բան կար այդ մերկ ու լալկան ծառերի, այդ գունատ տերեւների, նրանց օրհասական, խղճուկ խշշոցի մէջ. ամէնքը կարծես հազիւ լսելի մրմունջով լուռ լալիս էին իրենց մահուան ցաւը գորշ հողի գրկում։

Նոյն մահը փշշացող օձերի պէս սողում էր նաեւ փողոցներում եւ անխտիր խայթում, ում կարող էր։

Մոլորուած գնդակները շաչում էին այս ու այն անկիւնից, ծառերի տակից, պատերի յետեւից, շաչում էին եւ կեանքեր քաղում։

Կռիւ էր, փողոցից՝ փողոց, տնից՝ տուն։ Եւ ամէն անգամ, երբ լսում էր դրսից մի հրացանի պայթիւն, ծերունին թողնում էր «տէր ողորմեան»,

բարձրացնում էր իր ալեզարդ գլուխը, մարած ու միշտ խոնաւ աչքերը երկինք էր ուղղում եւ մրմընջում.

—Քեօ կամքն ի Տէ՛ր... մեղա՛յ, մեղա՛յ, ի քեզ Տէր յուսացայ, մի ամաչեցից յաւիտեան, մեղա՛յ, մեղա՛յ...

Միեւնոյն ժամանակ լսւում էր հատ-հատ շների անկանոն ու այլանդակ ոռնոցը, եւ մայրն ու փոքրիկը նայում էին իրար լռութեամբ:

Փողոցներում անցուդարձը իսպառ դադարել էր. տղամարդի երեւալը հաւասար էր պետական յանցանքի: Հազիւ հազ որեւէ սրտոտ կին համարձակւում էր գլուխ դուրս հանել, տնից տուն անցնել: Մեզ էլ ընկերներից լուր բերողը միշտ մի կին էր, բայց նա էլ դժբախտաբար չկար երկու օրից ի վեր. ես չգիտէի, թէ ո՞ւր է Վազգէնը, ի՞նչ է անում, քաղաքո՞ւմն է, թէ խոյս է տուել. անկարող էի նաեւ իմ անելիքը որոշել:

Անհանգստութիւնը թունաւոր զեռունի պէս կրծում էր հոգիս, եւ ես աչքս չէի կարողանում դռնից հեռացնել: Էլի մի օր անցաւ, երեկոն մօտ էր արդէն, եւ ոչ ոք չեկաւ: Մտածում էի գիշերով դուրս ընկնել, ինչ եւ պատահելու լինէր:

Այս կացութիւնն անտանելի էր:

Իմ մտքերն ընդհատեց դրան ճռռոցը. շէմքի վրայ յայտնուեց ութ-ինն տարեկան մի երեխայ:

—Վազգի՛կը, Վազգի՛կը... կոչեց քուրսու առաջ նստած փոքրիկը, բայց թողեց կատուն ու մընաց բերանաբաց. ծերունին գլուխը չբարձրացրեց:

—Դո՞ւն ես, Վազգիկ, ասաց ջահիլ կինը ան-

տարբերութեամբ, արի տաքացիր, տղա՛ս։

Ես դժգոհ էի. սպասում էի մեր բանբերին, եւ յայտնուեց այս երեխան. ակամայ դժկամակութեան մի հայեացք նետեցի վրան։ Ներս մտնողի փոյթը չէր. նա մի վայրկեան կանգ առաւ դռան առաջ, ուշադրութեամբ մեզ նայեց, ապա համարձակ քայլերով առաջ անցաւ, տեղ բռնեց քուրսու առաջ։

Մտքերս դարձան Վազրիկի շուրջը. այս երեխայի եւ մեր մէջ մի նմանութիւն կար. նոյն անհանգիստ, արկածալից կեանքը, նոյն կռիւները, միայն երեխայական չափով։

Ո՞վ չէր ճանաչում Վազրիկին. նա յայտնի էր ամբողջ Այգեստանում։

Գունատ այտեր ունէր ու հաստ շրթունքներ, որ նա սղմած էր պահում իրար վրայ, երբ սաստիկ զայրացած էր կամ երբ մի չարաճճի միտք ունէր գլխում։ Սեւ աչքերի վրայ խիստ վար քաշ ընկած յօնքերը նրա հայեացքը դարձնում էին խորամանկ ու քինոտ։ Թւում էր, թէ Վազրիկը միշտ ոխ ունի մէկի դէմ։ Նրա վերին շրթունքը չարունակ թաց էր, եւ Վազրիկը ստիպուած էր թեւով յաճախակի սրբել կամ փնչացնելով վեր քաշել քիթը։

Ես նրան շատ էի տեսել Այգեստանի փողոցներում եւ սովորաբար միշտ հեւիհեւ, քրտնաթոր վազելիս, երբեմն ճանկռուած երեսով, պատառոտած զգեստներով, մերթ գլխաբաց, յաճախ ոտաբոբիկ։ Երբ Վազրիկը այդպէս վազում էր, հաստատ կարելի էր ասել, որ կամ մէկը հալածում է նրան, կամ ինքն է ընկել մէկի յետեւից։

Նա մշտական պայքարի, անվերջ կռիւների մէջ էր։

Եւ բոլոր այդ կռիւների, բոլոր հալածանքների պատճառը միշտ ինքն էր, Վազրիկը։ Ոչ ոք քարերով նրա պէս չեշտակի չէր հարուածում կատուներին, շներին, հաւերին, փողոցների պատից քաշ ընկած խնձորենիների պտուղներին։

Եւ ամէն մի ձգուած քարից ծագում էր մի կռիւ, մի ծեծ, մի հալածանք։ Ահա թէ ինչու Վազրիկն ստիպուած էր անդադար վազել կամ ազատուելու, կամ իր կրած որեւէ վիրաւորանքի համար վրէժխնդիր լինելու։ Անթիւ անգամ նա ծեծ էր կերել ուրիշներից եւ նոյնքան ծեծ տուել։ Երեսի վրայ էլ տեղ չկար, որ ճանկռուած չլինէր, շրթունքներն ու յօնքերը քարերով պատառոտուել էին ու սպիացել, եւ Վազրիկը շարունակում էր իր արկածալից կեանքը եւ գոհ էր։

Եթէ որեւէ չարաճճի խաղի համար նրան վիրաւորում էր մի հասակաւոր, Վազրիկը հատուցանում էր իր ուժեղ թշնամու փոքրահասակ եղբօրը կամ որդուն։

Վազրիկը ներել չգիտէր. օրերով ու շաբաթներով կը սպասէր, մինչեւ հանդիպէր այդ փոքրիկներից մէկնումէկին։ Բռնում էր առաջները փողոցում եւ հատուցանում ճիշդ նոյն չափով՝ ինչ չափով ինքն էր ստացել, մի ապտակ կամ մի բռունցք, ո՛չ աւել, ո՛չ պակաս։ Վրէժխնդրութեան մէջ սա նրա անխախտ սկզբունքն էր։ Հարուածում էր եւ իր զոհի առաջին ճիչի հետ՝ նետի պէս սլանում անյայտանալու համար։

Վազրիկը այծեամի պէս վազել գիտէր եւ նա միշտ վազում էր…

Եւ ոչ ոք նրա պէս չէր ճանաչում Այգեստանի բոլոր ծակուծուկը, բոլոր անկիւնները, ուր կարելի էր պատսպարել, պատերի այն ցածրիկ մասերը, որտեղից հնարաւոր էր ներս ընկնել պարտէզները, առանց ձեռք ու ոտք փչրելու։ Նա չատ լաւ ճանաչում էր մանաւանդ այն խուլ, ոլորապտոյտ ու մթին չաւիղները, որոնցով կարելի էր խոյս տալ առանց նկատուելու։ Կամուրջներ գիտէր, որոնց տակ կարող էր ամբողջ օրով թաքնուել, եթէ հարկ լինէր։

Վանի գաւառօչն էր Վազրիկը։

Այսպէս էր ահա այն երեխան, որ ներս ընկաւ մեզ մօտ։ Եւ հաւատացած էի, որ չնայելով քաղաքի այս դժոխային վիճակին, նա դարձեալ հնար է գտել մէկին ծեծել եւ պատսպարել այստեղ, մինչեւ մութն ընկնի։

Նա ո՞ւր չէր մտնում…

—Վազրիկ, էլի ո՞ւմն ես ծեծել, հարցրի ես ժպտալով, որ խօսակցութեան մէջ մտնեմ եւ մի կերպ ժամանակս սպանեմ։ Պատասխանի փոխարէն նա ինձ նայեց խոժոռ աչքերով եւ քիթը վեր քաչեց, ուժգին փնչացնելով։

Վազրիկը պատասխանելու ցանկութիւն չունէր։

Համակերպուեցի եւ անձնատուր եղայ իմ ծանր մտքերին։ Զէի նայում քուրսու կողմը, ուր չըրխկում էր ծերունու «տէր—ողորմեան»—ն եւ ուր երկու փոքրիկները քաշքշում էին իրար ու բարձրաձայն քրքջում։ Դրսից դարձեալ մերթ ընդ մերթ լսւում

էին հրացանների ձայներ, ծերը ամէն անգամ կըրկնում էր իր սաղմոսը, շները ոռնում էին հրէշաւոր ու մահասարսուռ ելեւէջներով: Երեխաները շարունակում էին խաղալ, ըստ երեւոյթին մոռացած շրջապատի բոլոր սարսափը: Ես նայում էի նրանց եւ մտքիս մէջ կրկնում. «Երանի՜ քեզ մանկութիւն»: Խաղի ընթացքում յանկարծ փոքրիկ երեխայի ձեռքը թափով դիպաւ Վագրիկի կրծքին.

—Մանէ՛, մանէ՛... ճչաց Վագրիկը կատաղած: Ես մնացի զարմացած, նրա ձայնի մէջ կար խորին զայրոյթի ու սպառնալիքի շեշտ: Ընկերը վախեցած՝ ձեռքը յետ քաշեց օձից խայթուածի պէս, կծկուեց ու խեղճացաւ, մինչդեռ Վագրիկը հըրթունքներն իրար վրայ սղմած՝ նայում էր նրան չար, անողորմ հայեացքով: Թւում էր, թէ Վագրիկը կրծքի վրայ մի վէրք ունէր, մի ցաւոտ վէրք, որին ընկերը դիպաւ անզգուշութեամբ ու կսկծացրեց:

Նոյն վայրկեանին կատուն վերստին թռաւ քուրսու վրայ. երկու երեխաները մէկէն ձեռքերնին մեկնեցին դէպի կենդանու փափուկ մորթը եւ սկսեցին քաշքշել: Կատուն դժգոհեց, ճչաց ու փախաւ. երեխաները ծիծաղեցին բարձրաձայն եւ մոռացան անախորժ միջնադէպը: Վերստին սկսուեց խաղը, վերստին նրանք քաշքշեցին իրար, եւ յանկարծ էլի մի անգամ լսուեց Վագրիկի ձայնը՝

—Մանէ՛, մանէ՛ կ՚ասեմ...

Նայեցի. այս անգամ Վագրիկը սարսափելի էր. նա ատամները կրճտում էր, բռունցքները սղմել էր կատաղաբար, իսկ աչքերից թոյն էր կաթում:

Շշկլուած ու երկիւղից ոչնչացած ընկերը խոհեմութիւն համարեց քաշուել քուրսու միւս ծայրը. անգամ մեր ներկայութեամբ նա վախենում էր Վագրիկից։

Երեխաների խաղն էլ չվերսկսուեց. գլուխները քաշ ձգած նրանք իրար էին նայում գաղտագողի կերպով եւ լուռ էին։ Կատուն այժմ համարձակ բարձրացաւ քուրսու վրայ, տեղաւորուեց իր ուզածի պէս եւ հանդարտ մռմռում էր։ Ծերունին վաղուց հետէ նիրհում էր նստած տեղում եւ նրա «տէր ողորմեայի» ձայնը դադարել էր։ Տանտիկինը գլուխը քաշ ձգած՝ հանդարտ կարկատում էր մի հնոտի, մերթ ընդ մերթ կրկնելով՝ «խախանդ կացէ՛ք, տղէկներ»։ Ես նկատեցի, որ Վագրիկը մի քանի անգամ լուսամուտին նայեց. ըստ երեւոյթին նա անհանգիստ էր։ Երեկոն վրայ հասաւ. առաջին ստուերները կախուեցին, եւ տունը կամաց-կամաց մթնեց։ Տանտիկինը կարը ցած թողեց, վերկացաւ ճրագ վառելու։ Որդին հետեւեց նրան. Վագրիկից նա խոյս էր տալիս։

Նոյն վայրկենին Վագրիկը գող կատուի պէս չուրջը նայեց, տեսաւ խռմփացող ծերունուն, թռաւ տեղից շտապով, վազեց դէպի ինձ, ծունկ չոքեց առաջս եւ կուրծքը դէմ տալով՝ փսփսաց.

—Քակի՛ր, էստ տեղ բան կայ։

Հասկացայ. սիրտս թունդ եւ հիացմունքով լի դէպի այս փոքրիկ զինուորը, դողդոջուն ձեռներով քանդեցի նրա կոճակները եւ կրծքի վրայից դուրս հանեցի նամակներ, «Դրօշակ» եւ այլ կարեւոր թղթեր։

—Վազգէնը տուեց, կրկին փսփսաց նա, սուր աչքերը վրաս յառած։

Վազգէնի բանբերն էր Թափառական, արկածախնդիր Վազրիկը։

Սքանչելի՜ մանուկ...

Աչքերս յուզմունքի արցունքով լցուեցին, գըրկեցի նրա փոքրիկ անհանգիստ գլուխը, սղմեցի կրծքիս եւ պինդ, պինդ համբուրեցի։ Ահա՛ թէ ինչու այս կայտառ, կենդանի երեխան ժամերով ինքն իրեն դատապարտել էր նստել քուրսու առաջ, սովորութեան հակառակ յանձն էր առել խաղալ մի հիւանդ, թոյլ երեխայի հետ, ահա՛, թէ ինչու էր զայրանում, երբ ընկերը դիպաւ նրա կրծքին։ Նըրան պատուիրել էին թղթերը յանձնել ինձ, երբ տանը մեզանից զատ ոչ ոք չէր լինի։ Եւ նա սպասում էր համբերութեամբ։

Տանտիկինը ներս եկաւ։

Վազրիկ, գնո՞ւմ ես։

Հա՛, ի հարկէ, նա գնում էր· նա արդէն դրան առաջն էր· պատասխան անգամ չտուեց, բացեց դուռը եւ դուրս ընկաւ, կորաւ խաւարի մէջ։

Ա՜յն դուրսը... ցուրտ էր, մռայլ ու ահաւոր։ Հրացանների ձայները սաստկացան· շներն աւելի ողբաձայն եւ աւելի բարձր ոռնալ սկսեցին· Ծերունին ընդոստ վեր ցատկեց քնից եւ երեսը խաչակնքեց։

Վազրիկը գնա՜ց... այն արիասիրտ, դիւթական մանուկը, որ ոչնչից չէր վախենում։

Վազգէնը գրում էր ինձ, որ չշարժուեմ իմ թաքստոցից եւ սպասեմ իր յաջորդ նամակներին։

Եւ այնուհետեւ նամակները գալիս էին կանոնաւորապէս Վազրիկի ձեռքով. փոքրիկ բանբերը ամենայն օր, նոյն ժամերին, նոյն ձեւով ներս էր մըտնում, կուրծքը միշտ խնամքով կոճկած, միշտ ըզգոյշ ու լուրջ: Տանեցիներից մենք գաղտնիք չունէինք, բայց Վազրիկը մինչեւ վերջը յամառում էր իր ծայրայեղ զգուշութեան մէջ եւ նրանց ներկայութեամբ չէր համաձայնում կուրծքը բանալ: Նրա այդ սիրուն քմահաճոյքը կատարած լինելու համար իմ խնդրով տանտիկինը իր փոքրիկի հետ ռեւէ պատրուակով դուրս էր գնում, հէնց որ Վազրիկը յայտնւում էր: Ծերունին շատ լաւ չէր տեսնում, այդ լաւ գիտէր Վազրիկը եւ նրանից չէր քաշւում, իրեն բոլորովին ապահով զգալով՝ նա շտապով մօտենում էր ինձ, չոքում էր առաջիս եւ կամացուկ կրկնում իր սովորական նախադասութիւնը, ցոյց տալով կուրծքը.

—Քակի՛ր, էստ տեղ բան կայ:

Թղթերը հանում էի եւ նա կրկին անյայտանում էր, կրծքի վրայ փոխադարձապէս տանելով իմ նամակները Վազգէնին ուղղած:

Եւ մի երեկոյ նա սովորականից շատ ուշացաւ: Մութն ընկաւ, ճրագը վառուեց, բայց Վազրիկը չկար դեռ եւս: Ամէնքս էլ լուռ էինք, անհանգիստ. մենք այնպէս սովորել էինք նրան տեսնել որոշ ժամերին: Խրճիթը իր մութ ստուերներով այդ երեկոյ մեզ ճնշում էր: Լռութեան մէջ անախորժ էր հնչում նոյնիսկ ողորմելի կատուի սովորական մըռռոցը եւ ծերունու «տէր ողորմեայի» չըխկոցը:

Սիրտս լի էր մութ թախիծով. ես սկսեցի անդադար քայլել յետ ու առաջ:

Յանկարծ մի ուժգին պայթիւն լսուեց հէնց մեր փողոցում: Ամէնքս վեր թռանք, խլեցինք հրացաններս, ականջներս ձայնին պահելով: Եւ նոյն վայրկենին դուռը չխկոցով բացուեց եւ ներս ընկաւ Վագրիկը գունատ, աչքերը չռած, դէմքի վրայ անհնարին ցաւ, շրթունքները իրար սղմած՝ ասես չը ճչալու համար: Առանց ներկայ եղողների վրայ ուշք դարձնելու, եւ մոռացած իր սովորական զգուշութիւնը, նա ուղիղ դէպի ինձ վազեց, ծնկների վրայ ընկաւ ու շնչակտուր, նուաղած շշնջաց.

—Քակի՛ր... էստ տեղ... բան կայ.

Մինչեւ ես ձեռքս կ՚երկարէի դէպի կուրծքը, նա անկարող եղաւ չոքած մնալ, եւ ընկաւ թիկունքի վրայ, աչքերը կիսախուփ, դէմքը գունատ, ինչպէս մեռել: Շտապեցի բաց անել կուրծքը:

—Մ՚անէ՛... մ՚անէ՛, մ՚ան... հեծեծացին նրա շրթունքները:

Վագրիկի կուրծքը այս անգամ իրօք ցաւում էր, այնտեղ մի չար գնդակ էր նստած: Կրծքի վրայից զգուշութեամբ հանեցի ծակոտուած ու արիւնոտ թեղթերը, եւ նրանց տակ բացուեց լայն վէրքը, որից ծորում էր արիւնը:

Էլի երկու փոքրիկ ցնցում, մի թեթեւ խռխռոց եւ նա իսպառ լռեց, այն սքանչելի մանուկը: Վագրիկը իր վերջին շունչը փչեց:

Ծերունին հասկացաւ, ոտքի կանգնեց իր տեղից, բայց ընկաւ, եւ ծնկների վրայ սողալով մօտեցաւ փոքրիկ նահատակին, մի ձեռքով նրա աչ-

քերը փակեց եւ միւսով չօչափեց, գտաւ վէրքը, ապա խուպոտ ձայնով հեկեկաց ծերի սպանիչ արցունքով. տանտիկինը սարսափած՝ իր փոքրիկին գրկեց, կարծես մի մութ վտանգից ազատելու համար եւ նոյնպէս հեծկլտաց: Երկու հրացան բերինք, խաչաձեւ դրինք նահատակի կրծքին եւ գլուխներս բանալով ծունկ չոքեցինք նուիրական դիակի առաջ: Ճրագի լոյսը պլպլում էր մեղմիւ, մեր ստուերները խաղում էին մեռելի չուրջը ոգիների պէս, եւ մենք կատարում էինք հսկումներից վեհագոյնը:

Ցանկարծ ծերունին ոտքի կանգնեց իր չորացած հասակի ամբողջ բարձրութեամբ, կարծես երկնքին աւելի մօտ լինելու համար, արիւնոտ ձեռքերը տարածեց դէպի վեր, դողդոջուն ձայնով բացականչեց.

—Տէ՛ր, Տէ՛ր, քո գաւակի արիւնը համարիր... Փրկութեան արիւն... տե՛ս, ի՛նչ մաքուր է, ի՛նչ կարմիր...

Մեր միահամուռ, ուժգին հեծկլտոցը խլացրեց ծերունու ձայնը. նա ծնկների վրայ ընկաւ նորէն դիակի առաջ: Նոյն վայրկենին դրսում նոր հրացաններ որոտացին, մենք շրջապատուած էինք: Զէնքերնիս խլեցինք եւ դուրս ընկանք խաւարի մէջ:

Բոլոր Վազրիկների անբիծ արեան սիրուն՝ կռիւ էր պէտք:

Եւ կռիւն սկսուեց...

1904

ՀԱՋՐԷՆ

Նուէր Անդրանիկին

Լեռների աղջիկն էր նա, մի ցուրտ ու խաւար գիշեր ժայռոտ ու մռայլ այրերից ծնուած։ Կանացի ու գրաւիչ ոչինչ չունէր իր արտաքինի մէջ եւ միայն զգեստն էր մատնում Նրա սեռը։ Ձմեռը՝ ցրտից եւ ամառը՝ արեւից այրուած դէմքը— բրոնզից ձուլուած մի դէմք — թէեւ սաստիկ արտայայտիչ էր, բայց անհամբոյր ու խիստ։ Սուր քիթը, իրար խառնուած սեւ յօնքերը, գիշատիչ թռչնի անհանգիստ ու կլոր աչքերը, որոնց վրայ արագ–արագ իջնում էին նօսր թերթերունքները՝ երբ Հաջրէն զայրացած էր կամ յուզուած, Նրա ուժեղ ու դուրս ցցուած ծնօտը, նոյնպէս շատ հեռու էին կանացիութիւնից եւ միայն վկայում էին Նրա անյողդողդ, անդրդուելի հոգին— ժե՛ռ քարերի հոգին...

Երկար ու ջլուտ սրունքների վրայ ցցուած Նրա ոսկրոտ իրանը ասես երկաթից ձուլուած լինէր միապաղաղ ու հարթ։ Նեղ ու տափակ կուրծքը մայրութեան նշոյլ չունէր. երեւի այդ էր պատճառը, որ բնութիւնը զգուշացել էր երեխայ կախել Նրա չոր ստինքներից, սերունդ հաւատալ Նրա կանացիութեանը։

Հաջրէն անզաւակ էր, ժայռերի մէջ դուրս

ցցուած մենակ ու անպտուղ ծառն էր նա:

Եւ նրա քայլուա՛ծքը... ինչպէս չորացած ծառը տեղահան լինի, թափ առնի ու շարժուի: Երկար ու բարակ բազուկները ձգած յետեւը, գլուխը բարձր՝ աչքերը միշտ հեռուն՝ մէկին սպասողի դիրքով, նա յիշեցնում էր Թոփու քարի վայրի ոչխար, որ հսկում է արածող հօտի վրայ: Այդ ամբողջ ջլուտ կազմուածքը բոլորովին զուրկ էր կանացի այն ալիքաձեւ, օրօրուն շարժումներից, որոնք բնորոշում ու հմայք են տալիս բեղուն մայրութեանը:

Ի՞նչով էր նա գրաւում տղամարդկանց, յայտնի չէ, բայց երեք անգամ ամուսնացել էր եւ երեք անգամ այրիացել, առանց երբէք «ծնունդ նստելու»: Գիւղումը կատակով ասում էին՝ «պէտք է ժամում մոմ կպցնել, որ Հազրէն բնաւ երեխայ չունենայ, թէ չէ, ո՞վ գիտէ նրանից ի՞նչ «ջանավար» կը ծնուի»:

Եւ Հազրէն չը ծնեց, մայր չեղաւ, մնաց սոսկ «Հազրէ բաջի» կամ «Գլխակեր Հազրէ», որովհետեւ իր ամուսիններից ամէն մէկի հետ հազիւ մի տարի ապրեց: Ասում էին, թէ Հազրէն չորրորդ անգամ սիրով կ'երթար աւետարանի տակ, բայց էլ ցանկացող չկար, որովհետեւ նրա ամուսնական անկողնից մինչեւ գերեզման շատ մօտ էր երեւում տղամարդկանց:

«Հազրէ բաջի», թէ «Գլխակեր Հազրէ» ըստ երեւոյթին միեւնոյն էր նրա համար. կատակներին պատասխանում էր աւելի կծու կատակով ու անցնում: Բայց մինչեւ վերջը Գոմեր գիւղում ոչ ոք

չիմացաւ, որ այդ խստատեսիլ կնոջ ուժեղ հոգին զուտ կանացի քնքշութիւններ ունի, որ նրա սրտում լուռ լալիս է ամուլ, յուսախաբ մայրութիւնը, երեք անգամ գերեզմանի վրայ ծունկ չոքած մայրութիւնը։

—Հողս ձեր գլխին, գեղի պըմմէն ճըժերն իմը չէ՞ն, ասում էր նա իր ամլութիւնը հեգնող կանանց, եւ նրա խօսքի մէջ լսում էր վիրաւոր մայրական սրտի բոլոր թախիծն ու դառնութիւնը։ Ասում էր, բայց դէպի փոքրիկ «ճըժերն» անտարբեր էր, սիրում էր միայն ընտիր-ընտիր հերոսներին, մի Սերոբ, մի Մուրադ եւ վերջին օրերում երազում էր Անդրանիկին, որին տակաւին չէր տեսել։

Հազրէն մայր չը դարձաւ, անզաւակ պառաւեց, բայց բոլոր մայրերից աւելի հռչակ ունէր ո՛չ միայն Գոմեր գիւղում, այլ եւ ամբողջ Սասունում։ Եւ այն ոչ այն պատճառով, որ Հազրէն երեք մարդ էր առել եւ առնական ձեւեր ունէր, այլ որովհետեւ Սասունի ռազմիկ, ալեծուփ կեանքին միշտ մասնակցում էր տղամարդի պէս։ Եւ այդ կեանքը նրա համար ամփոփուած էր երեք վերին աստիճանի պարզ եւ ըմբռնելի օրէնքների մէջ. այսպէս, նա գիտէր, որ Սասունը միշտ պէտք է կռուի, երբ Թուրք ու քիւրդ հրոսակներ ոտք կոխեն նրա սահմանները, որովհետեւ «Ծիրանակատարը, Ընկուզնակն ու Ցռֆռ քարը հարամիների տեղ չեն». երկրորդ՝ կռուելիս պէտք է շտապով լեռը քաշուել եւ երրորդ՝ միշտ պէտք է յետեւից գիւղերը կրակ տալ, որ թշնամին ապաստան ու պաշար չը գտնի։

Եւ Հազրէն կռիւների ժամանակ միշտ ինքն էր

կրակ տալիս Գոմեր գիւղը, սկսելով իր սեփական խրճիթից. այս էր պատճառը՝ որ նա փոխանակ ասելու, թէ Սասունի վրայ չորս անգամ արշաւանք է եղել, հպարտութեամբ բացականչում էր.

—Էդ ա ձեռներովս չորս խետ վառեր եմ Գոմերը: Հերոսական ու չարաբաստիկ 95 թուին Ռէս Գրգօի հետ էր նստել վեր կացել, ասում էր ինքը, իսկ Մուշում սասունցի ուրիշ կանանց հետ թիւրք ոստիկաններին գլխին առաջին քարը նա էր նետել, այդ փաստ էր:

—Հը՛ Հա՛գրէ, էդ չորացած ձեռներով մէկ էլ ե՞րբ պէտք է վառես գեղը, հարցնում էին յաճախ կանայք կատակով:

Հագրէն լուրջ կերպարանք էր ընդունում, ձեռքը մեկնում դէպի սարերը.

—Այ, էն սարերի ասլանը երբ ցած գայ եւ նշան անի, կը վառեմ:

«Սարերի ասլանը» Անդրանիկն էր, որ քանի տարիներից ի վեր Սասնոյ սարերում, Սասնոյ ծըռերի հետ հսկում էր ժայռերի վրայ թառած ժողովրդին:

—Անդրանիկին տեսե՞լ ես.

Պատասխանի փոխարէն Հագրէն թափով յետ էր ձգում գլուխը, լեզուն բերնի մէջ չփփացնում ասելու համար թէ չի տեսել:

—Երբ պէտք լինի Գոմերը վառել, նա կ'երեւայ, եւ երբ երեւայ, կը տեսնեմ իմ տղային, ջանի՜ն մատաղ, աւելացնում էր նա:

—Սեւը տանի քեզ, գլխակեր Հագրէ, էդ էր պակաս:

—Սեւը դուշմանին տանի, ես ախտ չե՞մ. մէկ Սասուն, մէկ Անդրանիկ, մէկ էլ... Հա՛գրէ: Վերջին խօսքի վրայ կանայք հռհռում էին, եւ Հագրէն հեռանում էր հաստատ ուղղաձիգ քայլուածքով:

Եւ մի օր Սարերի Ասլանը ցած իջաւ իր ծառերով...

Սասունը վտանգի մէջ էր, Գոմերը պէտք էր թողնել: Գիւղը դատարկւում էր եւ քաշւում լեռն ի վեր:

Անտրտունջ ու համր ինչպէս ուխտուածներ՝ այդ երկաթէ ժողովուրդը, թողնում էր իր տունն ու տեղը, վերցնում էր իր ունեցածից ինչ կարող էր, եւ ձմրան վերջի կատաղի հողմերի շնչի տակ, ձիւների միջից, սառոյց կտրած առապարները շանդռելով՝ ոլոր-մոլոր կարաւանով խաղում էր դէպի լեռնակատարները եւ լուծւում ժայռերի ու ամպերի հետ: Խմբապետի հետ միասին գիւղից վեր դիրք բռնած զինուած տղամարդիկ՝ պաղ ու մռայլ ճակատներով, խոժոռ յօնքերի տակից նայում էին, թէ ինչպէս իրանց ծեր հայրերը, կանայք ու երեխաները անխռով ու հաստատ քայլերով անցնում են առաջներից: Ոչ ոք պէտք չէր համարում քաջալերական մի խօսք ուղղել խուսափող բազմութեանը, ոչ ոք խորհուրդ չէր տալիս, թէ ո՞ւր գնալ եւ ի՞նչպէս. ամէն մէկն իր գործը գիտէր, անթիւ տարիներից ի վեր կռուի մշակուած ձեւ էր այդ— կին ու երեխաներ ծերերի հետ դէպի անմատչելի կատարները, իսկ կռուող մասը՝ հրացանը ձեռքերին քարերի յետեւում՝ պատրաստ՝ թշնամուն հանդիպելու: Միայն մի անգամ խմբի կենտրոնում

կանգնած գունատ ու խստադէմ տղամարդը գլուխը բարձրացրեց հրացանի վրայից, եւ ասաց երկու բառ.

—Անցէք շուտով:

Անդրանի՛կն էր...

Եւ ո՛չ մի տրտունջ ծերերի շրթունքներից, որոնք գուցէ վերջին անգամն էին թողնում հինաւուրց օջախը, որի հետ կապուած էին այնքան յիշողութիւններ. եւ ո՛չ մի կաթիլ արցունք կանանց աչքերից, որոնք այնքան տարիների տնտեսութիւնը ձգում էին թշնամուն եւ նրա հետ միասին գուցէ եւ իրանց ամուսինների եւ եղբայրների կեանքը. անգամ փոքրիկները ո՛չ մի ճիչ չէին արձակում, նրանք մրսում էին, կպել էին մայրերի փէշերին եւ դողդողալով քաշւում էին դէպի լեռների ձիւնոտ կատարները եղնիկների ձագերի պէս:

Լուռ էին. եւ այդ սքանչելի լռութիւնը ծայրագոյն վտանգի ժամանակ՝ հպարտ ու խորհրդաւոր արհամարհանքն էր, որ լեռների այս քաջարի զաւակները շպրտում էին բռնութեան ճակատին: Թափօրն այն աստիճան լուրջ էր, եւ դէմքերն այնքան երկիւղած, որ կարծես նրանք ուխտի էին գնում ազատութեան ոգուն, որ թառել էր անմատչելի կատարներին:

Սառած ձիւնը՝ չոր ու անախորժ ճռճռոցով փշրւում էր նրանց ոտների տակ, տեղ-տեղ սայթաքում էին նրանք, կռանում, փայտո՛վ կամ ուրագով սառցի մէջ շաւիղ ճեղքում: Քամին աւելի եւ աւելի խիստ էր փչում, ձիւնի չոր հատիկները շփում երեսներին. նրանք կապտում էին, շրթունք-

ները կրծոտում չը տնքալու համար եւ դարձեալ բարձրանում:

Դէպի վե՛ր, միշտ դէպի վե՛ր…

Մի անգամ միայն յետ նայեցին, երբ ծխի պըտոյտները բարձրացան գիւղի վրայ. բոլոր խրճիթները վառւում էին, դարձեալ ո՛չ մի տրտունջ, ո՛չ մի բողոք, միայն մի մեղմ շշուկ անցա՛ւ շարքերի մէջ.

—Հայրէն է, շշնջացին ու լռեցին. էլ ո՛չ մի աւելորդ խօսք չեկաւ խզելու, արատաւորելու այն քար լռութիւնը, որ նրանց ազատ կամքի ու սրտի գոռոզ արտայայտութիւնն էր:

Եւ հեռուն գիւղը շարունակում էր վառուել ծխրտալով, եւ բոցերը լափում էին այնքան աշխատանք, այնքան տարիների արիւն քրտինքի արդիւնքը: Մերթ ընդ մերթ քամու ուժգին հոսանքը ցրում էր ծուխը, այն ժամանակ երեւում էր գիւղում մի կանացի կերպարանք, սեւ ու կատաղի, ինչպէս չար ոգի, որ բոցավառուած մի լաթով վազում էր մի տնից միւսը, մի փողոցից միւսը եւ ուր նա յայտնւում էր, հրդեհը նրա յետեւից վազում էր, ինչպէս հրեղէն վիշապ: Զարհուրելի էր Հայրէն. տասն անգամ նա կորաւ բոցերի մէջ, կարծես հրդեհը լափեց նրա չորացած մարմինը, եւ տասն անգամ էլի յայտնուեց, միշտ վազելով, միշտ կրակ տալով այս ու այն տունը:

Գիւղից վեր՝ աւերակ գոմերի պատերի յետեւում շարուած, զինուած խումբը նոյնպէս լուռ էր: Հրացանները պինդ սղմած ձեռքերի մէջ՝ այդ մը-

ռայլ խումբը սպասում էր գլխաւորի հրամանին, որ գլխարկը յետ ձգած՝ ճակատը սառն հովի դէմ, մերթ սուր աչքերով, մերթ դիտակով պրպտում էր հեռուն:

—Պառաւին կը զարնեն, մռմռաց Նա կամացուկ. խումբը նայում էր եւ լուռ էր:

Արդարեւ, գիւղից աւելի հեռու, հարթավայրերի վրայից դէպի վեր էր խաղում մի սեւ, ահագին զանգուած, որ հեղեղի պէս լայնանում էր, փռւում, գալարւում եւ նեղանում միշտ առաջանալով սպառնալի կերպով: Թիւրքական բանակն էր այն եւ քիւրդական բազմաթիւ հրոսակներ, հազարների արիւնարբու մի խուժան, որ առաջանում էր դէպի Գոմեր, դէպի Սասուն, աւերուածն ու արիւնը ոտներին կապած: Եւ ո՛չ մի ցնցում գիւղի վերեւում թառած կտրիճների շարքի մէջ, միայն յօնքերնին աւելի խոժոռուեցին ու վար իջան, եւ աչքերի բիբերը նեղացան աւելի լաւ որոշելու համար թշնամու շարժումները:

—Ջէն տուր, տղա՛, հրամայեց գլխաւորը կողքին կանգնած ընկերոջը, պառաւին կը զարնեն, մեղք է. թող փախչի, բաւական է:

Եւ մի հայդուկ ահագնադղորդ կանչեց.

—Հազրէ, Հազրէ է՜... Եւ ձորերը թնդացին է՜...է՜...է՜...

—Հէյ հօ՜, եղաւ պատասխանը եւ գիւղի ծխերի ու բոցերի միջից դուրս թռաւ Նա, այն զարհուրելի պառաւը, սեւ, խանձուած ու այլանդակ, դուրս թռաւ ու սկսեց վազել լեռնիվեր, դէպի խումբը:

Նա արդէն մօտ էր. ահա կանգ առաւ, երեւի,

մի վայրկեան շունչ առնելու համար, յետ դարձաւ, հպարտութեամբ ու հրճուանքով նայում էր իր աւերիչ գործի բոսորային գեղեցկութեանը, ապա փոխանակ շարունակելու վերելքը, նա յանկարծ գլխին տուեց երկու ձեռքով եւ կրկին վազեց դէպի վար, դէպի հրդեհուող գիւղը։

—Հազրէ, Հազրէ՛... կանչեց նոյն ձայնը։

—Իրիցու տուն մնաց, եղաւ պառաւի պատասխանը. քիչ յետոյ նա կրկին կորաւ բոցերի ու ծխի մէջ եւ ապա գիւղի եզրին մենակ ցցուած սպիտակ տունը բռնկուեց։ Տէրտէրի տունն էր այն։

Խմբապետը գլուխն օրօրեց եւ նրա խիստ դէմքի վրայ մի ժպիտ խաղաց։

—Պառաւին անպատճառ կը զարնեն, մռմռաց նա դժկամակութեամբ եւ վերստին դիտակն աչքերին դրեց։

Թշնամին մօտ էր, նրա ծայրը հասաւ ու մըխուեց գիւղի մէջ ու կանգ առաւ. իսկոյն յետոյ հրացանների միահամուռ որոտը խառնուեց բոցերի մռնչիւնին։

Վերեւից չպատասխանեցին, ծուխը փակել էր նրանց հայեացքի առաջը. պարանոցներն առաջ ձգած եւ հրացանների փողերը դէպի թշնամին, նրանք լուռ նայում էին կնճռոտ ճակատների տակից։

Հազրէն մոռացուեց. նա կորաւ բոցերի ու գնդակների տակ։

Թշնամին մի փոքր վարանումից յետոյ շրջան գործեց եւ նրա մի թեւը յայտնուեց գիւղի աջ կողմից.

«Կրա՛կ» որոտաց գլխաւորի խիստ ու խրոխտ ձայնը։ Հայդուկների հրացանները միաժամանակ չխչխկացին, միահամուռ որոտը դրնդաց լեռներում, թշնամու ճակատն իրար անցաւ եւ ընկրկուեց դէպի յետ։

«Կրա՛կ անընդհատ», վերստին լսուեց հրամանը․ էլ դադար չկար․ կատաղի կռիւ էր։

Գիւղի ծխերի ու բոցերի շուրջը գնդակները սուլում էին, հազարաւոր բանակը ատամները կըրճտելով գլուխ էր հանում մերթ ձախ, մերթ աջ ինչպէս շշկլած վիշապ եւ ամէն անգամ վերի փոքրաթիւ խմբի գնդակների տակ յետ քշւում։

—Հէ՛յ հօօ՛, զարկէք ձեզ մատաղ, սուրբ Ախպէրիկը ձեզ քեօմա՛գ, ջա՛ն, ջա՛ն։

Հազրէ՛ն էր… կռուողների թիկունքում։

Ե՞րբ եկաւ, ի՞նչպէս ազատուեց այս անօրինակ պառաւը, ոչ ոք չգիտէր, եւ մտածելու ժամանակ էլ չունէր։

—Կրա՛կ, որոտում էր խմբապետը եւ լեռները դրնդում էին ոլոր մոլոր արձագանքներով։

—Ջա՛ն, ջա՛ն Անդրանիկ, կրկնում էր պառաւը զարկերի հետ, վազվզում էր դիրքերի վրայ, նայում էր ճանաչելու համար, թէ ո՞րն է Սարերի Ասլանը— «իր տղան», բայց գտնել չէր կարողանում եւ կռուող կտրիճներից հարցնելու էլ սիրտ չէր անում։ Նա լաւ լսում էր խմբի միջից բարձրացող այն հպարտ ձայնը, որ «կրակ» էր հրամայում, բայց չէր կարողանում իմանալ, ո՞րն է խմբապետը․ բոլորը հայդուկներ էին, բոլորը կռւում էին հաւասար կատաղութեամբ։

—Վո՛ւյ քոռնայ Հազրէն, բացականչեց նա յանկարծ, դօշդ բաց է, դօշիդ մատաղ. եւ նա մի ահագին քար գրկեց ու տնքալով տարաւ տեղաւորելու կռուողներից մէկի առաջը, ուր պատը ցածր էր: Կռացաւ բայց յանկարծ քարը ցած թողեց, յետ-յետ գնաց, ընկաւ թիկունքին իր երկար հասակով, ձեռքերը տարածեց ու մնաց անշարժ:

—Հազրէ՛... Գնդակը թափ էր անցել կրծքից:

Նրա աչքերը շաղուեցին, եւ վտիտ մարմինը ձգձգուեց ու աւելի երկարացաւ: Նա, որի կուրծքն էր ուզում պատսպարել Հազրէն, կռացաւ, քնքշութեամբ բռնեց պառաւի գլուխը եւ իր ծնկանը դրեց.

—Հազրէ՛...

«Ջո՛ւր»... Նրան ջուր տուին: Պառաւն աչքերն կիսաբաց, ձեռները տարածեց եւ մէկին փնտռում էր:

—Ի՞նչ կ'ուզես Հազրէ:

—Սարերի... Ասլանին... Անդրա... լա'օ...

Նա չէր իմանում, որ իր գլուխը գրկողը հէնց Սարերի Ասլանն է, եւ ինքն առանց ճանաչելու, նրա կրծքի առաջ էր քար դնում, նրան էր զոհ գնացել. «Ե՛ս եմ» հազիւ մրմնջաց յուզուած տղամարդը. Հերոսի աչքերը թացացան, նա աւելի կռացաւ պառաւի վրայ եւ որդու պէս համբուրեց նրա սառն ճակատը:

Հազրէի բազուկները յետին թափով փարեցին նրա պարանոցով ու նա հազիւ մրմնջաց.

—Ես էլ... մատաղ... Անդրան... Սարերի Ասլա՛ն— լա'օ... իմ լա'օ...

Եւ երջանիկ ժպիտը սառեց նրա գունատ շըրթունքներին:

Հագրէն մեռաւ՝ գիւղը դեռ վառւում էր. Թշնամին այն օրը յետ մղուեց ահագին կորուստներով, իսկ համր կարաւանը ձիւների ու սառուցների միջից շարունակում էր քաշուել դէպի վե՛ր, դէպի վե՛ր...

Արծիւները...

1905

ՄԵՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

(Խմբապետի պատմածներից)

Նուէր Վարդանեան

Ճամբորդներ էինք, ձիւն ու ձմրան ընկանք. ի՜նչ ձմեռ էր, բուք-բորան։ Քամին տրորում, ծեծում, կրծոտում էր մեզ ե՛ւ լեռնակատարների վրայ ե՛ւ ձորերի մէջ ե՛ւ կիրճերում. Նա ամէն տեղ էր. ձիւնապատ, սառուց կտրած լեռները խօսքը մէկ արած՝ հազար կողմից, հազար երախից փչում էին հա՛ փչում իրանց մահաբեր շնչով։

Դողում էինք ու քայլում գիշերով. միշտ գիշերով։ Եւ դուման էր մեր գլուխների վրայ, ձիւնի ու մրրիկի դուման։

Անծանօթ ճանապարհների վրայ, խաւարի մէջ, քաղցից ու ցրտից դողալով՝ սարսափը հեգնելով՝ մենք գնում էինք անընդհատ, ապաստան ու հանգիստ էինք փնտռում. քանի՜ օր էր...

Չկար ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը։

Քամին մեր մշտական ուղեկիցն էր. նա էլ կարծես ապաստան էր փնտռում նզովելով լեռներն ու ձորերը. իսկ քաղցը, ցուրտն ու խաւարը՝ հրակայական չղջիկների պէս իրանց սեւ թեւերը տարածել էին մեր տառապած, անհանգիստ գլուխների եւ լացող երկրի վրայ։

Ո՛ւհ մեր ճանապարհը… Նա ամայի էր ու մեռած. եւ այդ մահուան խորունկ վիշտը մեր հոգիների մէջ լուռ մխում էր:

Եւ այրերը իրանց մութ ծոցերից խմբերով դուրս էին վխժում քաղցած գայլերին, որոնք սո՜ղում էին մեր յետեւից հոտոտելով մեր անցած շաւիղները, ատամները չխչխկացնելով իրար էին կրծոտում անզօր կատաղութիւնից, դունչերը վեր ցցած յուսահատ ոռնում էին սեւ խաւարի մէջ ու կրկին կրծոտում, կրկին բզկտում իրար: Անաստղ երկնքի տակ՝ հեռաւոր խաւարի միջից նրանց աչքերը փայլփլում էին մահասարսուռ բոցով, երբ յոգնած արիւնոտ ու անօգուտ պայքարից՝ նրանք իրար կողքի շարւում էին ձիւնոտ լեռնալանջի վրայ եւ հեւալով դողդողալով նայում էին դէպի անորոշ հեռուն գազանի ահաւոր յուսահատութեամբ:

Սարե՛րը ձմեռ ժամանակ փոթորկի տակ…

Ձիւնապատ, ժայռոտ, հրէշաւոր գալարումներով, միշտ սպառնալի ու քինոտ, նրանք ողջ նման էին իրար եւ մեր առջեւն էին ցցւում միմեանց յետեւից: Ձիւնը չանգռելով, մերթ ծնկների վրայ՝ մերթ սողալով պէտք էր բարձրանալ իջնել, վեր՝ վար, վեր՝ վար. վե՛րջ չկար:

Եւ քամիները լալիս էին խաւարի մէջ. ե՛ւ գայլերը շարունակում էին ոռնալ մեր յետեւից. նրանց խռպոտ ձայնը քամու հետ բարձրանում էր ձորերից, ինչպէս անդունդների միջից, ու մահուան կոչի պէս մեն-մենակ ոլորւում էր մեր գլուխներից էլ, լեռներից էլ բա՛րձր, բա՛րձր:

— Սադօ, ա՛յ Սադօ, ո՞ւր ենք գնում:

— Ջհանդա՛մը, եղաւ առաջնորդի պատասխանը։

— Ճանապարհը չե՞նք կորցրել։

—Չէ՛, չէ՛։

—Բայց սա ճանապարհ չի կարող լինել, տնաչէն, մինչեւ ծնկներս ձիւնի մէջ։

—Գայլերի ձայնը լսո՞ւմ էք. մենք էլ նրանց պէս, տղամարդութիւնը ո՞ր օրուայ համար է, ուղիղ ճանապարհով տատս էլ կ՚երթայ։

—Սուրբ Ախպէրիկը հեռո՞ւ է դեռ։

—Մինչեւ լոյս կը հասնենք, թէ չհասնենք՝ այրեր չա՛տ։

—Քաղցած ենք, տնա՛քանդ, այրերում ի՞նչ անենք։

—Այրերում մանանայ կայ։

Սադօն հեգնում էր, այդ զարմանալի Սադօն, որ յոգնել չգիտէր։ Եօթ օրից ի վեր քայլում էինք, թրջուած, մերթ կուշտ, մերթ քաղցած, իսկ Սադօն շարունակ հեգնում էր, կամ հայհոյում ամէնքին, ամէն ինչ ե՛ւ մեզ, ե՛ւ քամին, ե՛ւ ձիւնը, ե՛ւ ցուրտը, ե՛ւ ճանապարհը։

—Սադօ, Սուրբ Ախպէրիկի մօտ գիւղ կա՞յ։

—Բա հօ չոլի մէջ չի սուրբը, դէլերը կուտեն չէ՞։

— Հաց կը ճարուի՞։

—Հա՞ց... ի՞նչ հաց, գառով փլաւ, գաթայ...

Նա դարձեալ հեգնում էր. լռեցինք։

Մեր ճանապարհին գիւղեր շատ տեսանք, ուր ցերեկը՝ շարժում եւ գիշերը ճրագ չկար։ Եւ ամէն տեղ սովն էր իշխում, համատարած, աշխարհաւէր

տովը, որ առասպելական հրէշի պէս թուխս էր նըստել կեանքերի վրայ, քամում, գալարում էր աղիքները: Հազար-հազար աչքեր մռմուռ էին քամում, սարից, քարից արցունք էր գալիս:

Լուսաբաց էր. քամին ու ձիւնը դադարել էին. մեր առջեւ, ձորի մէջ, ինչ որ մուժ կէտեր սեւին էին տալիս:

—Ա՛յ, Սուրբ Ախպէրիկը նրա կողքի գիւղն է, ասաց Սաքօն կանգ առնելով եւ մատով ցոյց տալով:

Վաղորդեան կիսախաւարն ու մառախուղը արգելում էին որոշ կերպով տեսնել գիւղը, բայց կասկած չկար, որ մեր առաջ տներ էին:

Մենք էլ չէինք քայլում, այլ գլորւում էինք լեռնիվար: Ի՞նչ էր սպասում մեզ այնտեղ: Առաջանում էինք առանց աչքերնիս գիւղից հեռացնելու. կարծես վախենում էինք, թէ նա յանկարծ մեր աչքից կը ծածկուի, կը հեռանայ, եթէ մի վայրկեան չնայենք: Գիւղում սակայն շարժում չկար, վաղորդեան կեանքը խեղդուած էր կարծես գիշերային խաւարի ծանրութեան տակ: Խրճիթները չէին ծըխում, փողոցներում կենդանի շունչ երեւաց, երկու մարդկային էակներ:

Ահա նրանք հասան մեզ եւ կանգ առան: Նրանք բռնած ունէին մի երկար գաւազանի երկու ծայրերը. կոյրեր էին: Աչքերի սեւ խոռոչները դէպի երկինք ուղղած՝ ու բերանաբաց, նրանք ականջ էին դնում մեր ոտնաձայնին եւ ըստ երեւոյթին զարմացած էին.

—Եթէ Աստուծոյ մարդ էք, ձայն տուէք, ո՞վ

էք եւ ո՞ւր էք գնում, ասաց ծերունի կոյրը։

—Ճամբորդներ ենք, կոյրեր չենք, պատասխանեց Սադօն, հանգստանալ ենք ուզում։

—Հեռու, հեռո՛ւ գնացէք, երբ կոյրերը փախչում են, սաղերը տեղ չեն գտնի, նայեցէ՛ք, այս խրճիթների տակ բոլոր լալիս են քաղցից ու ցրտից։

— Տաճար է, հօ բերան չի, մռմռաց Սադօն, պապանձուի է՛է՛… լսիր, դարձաւ նա դէպի կոյր ծերունին, խէրով մարդ ես երեւում, լուսաբացին առաջներս դուրս եկար, գործներս յաջող կ'երթայ, ասա, երէկ հաց կերե՞լ ես…

—Մի գարէ հաց։

—Ո՞ր տեղից էր։

—Գեղից։

—Երբ կոյրը մի գարէ հաց ճարի, աչքանին երկուսը կը գտնի։

—Աստուած տայ։

—Ո՞ւր էք գնում երկուսով էլ կոյր։

—Էն կողմը, ծերունին ձեռքը մեկնեց դէպի առաջ։

—Գէլերը կուտեն ձեզ։

—Գիւղում տուն չկայ, որ գէլ մտած չլինի, սո՛վ է, սո՛վ…

Կոյրերը իրար քաշքշելով դիմեցին դէպի գիւղից դուրս. Նրանք երեւի գնում էին ուրիշ գիւղ գլուխ դնելու տեղ փնտռելու, իսկ մենք, հետեւեցինք Սադօին։ Շուտով նա կանգ առաւ մի դրան առաջ, որի չէմքի երկարութեամբ պառկած էր մի պառաւ, բրդաթող չուն։

— Ճանապարհ տո՛ւր, անտէր, կանչեց Սաղօն ոտքով հրելով կենդանուն:

Ցուլը վերկացաւ, իր վիրաւոր, ոսկրոտ մարմինը քաշ տալով գզգզուած, ղողղոջուն ոտների վրայ: Նա շարժուեց առաջ անյոյս ձանձրոյթով՝ ասես գնում էր տեղ փնտռելու վաղուց հետէ անտանելի դարձած կեանքի բեռը վար դնելու համար: Մարմնի յետին մասը քաշ էր ընկնում ու երերում իրանից անկախ. Նա անկարող էր քայլել. կանգ առաւ, մազոտ ու պառաւ դունչը բարձրացրեց վեր, քանի ոյժ էր ոռնաց ողբաձայն, դժոխային ելեւէջներով: Սաղօն կանգ առած նայում էր:

—Հը՛, սատկիս հա՛, մրմռաց նա ատամների արանքից. բէխեր տէրդ մեռնի, ժամանա՞կ գտար կաղկանձելու. քէֆը տեղն է, երեւի կուշտ է, խկի մեր հալը չի հարցնում:

—Տօ, էդ Թո՛ղ, տնաքանդ, գոչեցինք այս ու այն կողմից, ժամանա՞կ գտար սրախօսութեան, կտորուեցինք է՛է՛:

Սաղօն լռութեամբ հրեց դուռը, որ ճռնչաց սուր, անախորժ ձայնով, կարծես վաղուց հետէ նա չէր բացուել եւ դժգոհ էր, որ անհանգիստ են անում: Ներս մտանք ու կանգ առանք:

—Ճամբորդներ ենք, կոչեց Սաղօն, մի օրուայ ապաստան, մի փոքր հաց ենք խնդրում:

Խրճիթի կեդրոնում, թոնրի եզրին կծկուած էին մի ծերունի ու մի պառաւ: Ձագերը կորցրած ծեր թռչունների էին նման, որոնք էլ ո՛չ աւերակ բոյն նորոգելու քաջութիւն ունին, ոչ է՛լ հեռանալու սիրտ: Մեր աղմուկի վրայ նրանք գլուխները

մեզ դարձրին, մի վայրկեան նայեցին այնպէս՝ ինչպէս կը նայէին, եթէ ներս մտնէր տանու կատուն, ապա դարձեալ մնացին իրանց տեղերում, պաղած աչքերը փոխադարձապէս իրար երեսի յառած: Նրանցից իւրաքանչիւրը դիմացինի պաղած բիբերի վրայ կարծես լռութեամբ կարդում էր իր դատավճիռը, եւ հնազանդ ականջ դնում այն անվերջ փափսոցին, որ լսւում է աւերակ տներից եւ հանդարտ սպասում էր, որ սեւ ու ցածլիկ առաստաղը կամաց կամաց իջնի իրանց յոգնած գլուխների վրայ: Սեւ առաստաղը սակայն չէր իջնում. մենք էլ նրա տակն էինք կանգնած ու նայում էինք այնպէս՝ ինչպէս յուղարկաւորները կը նայէին դագաղների մէջ պառկած մեռելներին: Մենք ըսպասում էինք մոռացած ե՛ւ քաղցը, ե՛ւ յոգնածութիւնը. նայում էինք եւ սպասում թէ ի՞նչ է լինելու: Նրանց գերեզմանային լռութիւնը մեզ խեղդում էր եւ նրանց մի խօսքը, մի շարժումը մեզ համար դարձել էր գերագոյն պահանջ:

—Ճամբորդնե՛ր ենք, կրկնեց Սաղօն, մեղմ, ընկճուած ձայնով եւ գլուխը քաշ ձգեց յանցաւորի պէս: Այն ժամանակ ծերունին կրկին նայեց մեզ, ոտքի կանգնեց երերալով, չորացած դողդոջուն ձեռքով բռնեց երկար, սպիտակ միրուքը, աչքերը երկինք բարձրացրեց մի վայրկեան, շրթունքները մի բան մրմնջացին, մարած աչքերը թացացան. յետոյ դարձեալ մեզ նայեց, ձեռները տարածեց մերկ, դատարկ խրճիթի մէջ ու խեղդուած ձայնով կրկնեց.

—Զըմմէ՛ն, զըմմէ՛ն, զըմմէ՛ն...

Կիսախաւար, կիսաւեր ու ցուրտ խրճիթի մէջ այդ ձայնը տարածուեց ցաւոտ չեչտերով, մտաւ բոլոր անկիւնները եւ արձագանք տուեց մեր կրծքերի տակ, մեր հոգիների մէջ: Սարսուռ անցաւ մեր մարմնով, մենք իրար նայեցինք ակամայ, աւելի կծկուեցինք, աւելի խեղճացանք, աւելի դող զգացինք: Մենք պատրաստ էինք դուրս փախչելու, բայց նոյն վայրկենին ոտքի կանգնեց պառաւը, առաջացաւ դէպի մեզ, բերելով ձեռքին մի փոքրիկ կաւէ ամանի մէջ մի բուռը եփած գարի, որ նա դէմ արեց Սաղօին բացականչելով.

—Քաղցած ենք... քաղցած ենք... անտէր ենք...

Սաղօն յետ-յետ քաշուեց; նրա հետ մենք էլ երեսներս դարձրինք եւ դողալով, հեւալով իրար հրհրեցինք ու դուրս փախանք: Դուռը էլի մի անգամ ճռնչաց եւ նրա ձայնը այս անգամ հեգնող, դիւային քրքիջ էր, որից մենք չտապով խոյս էինք տալիս չլսելու համար:

Լո՛ւռ անցնում էինք խուլ, ամայի փողոցներով. լուռ էր եւ Սաղօն. նա էլ սիրտ չունէր հեգնելու, նոյն իսկ մի անգամ դաստակով սրբեց աչքերը: Քայլում էինք գլխիկոր, փախչում էինք ո՛չ միայն դժբախտ ծերերից, այլ եւ գիւղից, փախչում էինք առանց յետ նայելու: Եւ մեր յետեւից սողում էր մի բան, սարսեցուցիչ, ցուրտ բան, որ փսփըսում էր մեզմիւ ծերունու արտասանած ահաւոր ու խորհրդաւոր բառը՝ «գըմմէ՛ն, գըմմէ՛ն...»

Ծանր ցնցումից կամազուրկ ու անզօր՝ նայում էինք Սաղօին, նրան էինք յանձնել մեր բախտը:

Սաղօն՝ որ լաւ զգում էր մեր դրութեան բոլոր ծանրութիւնը, էլի մի քանի դուռ հրեց, ներս նայեց, գլուխն օրօրեց, մի բան մրմռաց ու դարձեալ առաջ անցաւ:

Գիւղից դուրս եկանք, ու մնացինք շուարած, առաջ գնալ անկարելի էր, էլ ոյժ չկար: Ուրախ եղանք, երբ Սաղօն փոխանակ ուղիղ ճանապարհով գնալու, յանկարծ թեքուեց դէպի աջ եւ քայլում էր շտապ–շտապ: Մենք հետեւեցինք նրան, մեր առջեւն էր մի փոքրիկ խրճիթ, որի կտրի վրայ ծխի մի բարակ պտոյտ կար:

Այդ ծուխը... Թափանցիկ ժապաւէնի պէս մեղմիկ գալարւում էր քամու առաջ եւ գրաւում էր մեզ, նա մեր յոյսն էր, մեր աղօտ, խղճուկ յոյսը, որից կա՜խուել էինք, դէպի որը դիմում էինք հաւաքելով մեր վերջին ոյժերը:

Քիչ յետոյ մենք մենաւոր խրճթի դրանն էինք: Սաղօն դուռը բացեց եւ մենք ներս թափուեցինք: Թոնիրը իրօք վառւում էր եւ նրա շուրջը կուճուռուած էին երեք հոգի՝ միջին տարիքի մի կին, իր երկու աղջիկների հետ, որոնցից մեծը հազիւ վեց տարեկան կը լինէր, իսկ միւսը՝ երկու:

—Ճամբորդներ ենք, քուրի՛կ, սկսեց Սաղօն, ճամբորդի բաժինը երկնքից է կտրած, ո՛չ որդը կը կրծի, ո՛չ թռչունը կը տանի, ո՛չ կարկուտը, ո՛չ ցաւն ու չոռը. մի պատառ հաց ենք ուզում, մի փոքր հանգիստ:

Կինը մեզ նայեց ուշադրութեամբ:

—Ղարի՞պ էք, հարցրեց նա:

—Ղարիպ ենք, քուրիկ, ձուն ու ձմրան ըն–

կանք. սեւ օրի տէր ենք, հեռու պիտի երթանք, բուք բորանը խեղդեց մեզ. սուրբ Ախպէրիկի յուսով եկանք, սուրբն էլ չօգնեց, բանից պրծանք:

—Մեռնեմ իր զօրութեան, նստէ՛ք, տաքացէք, Աստուած ողորմած է: Եւ շարուեցինք թոնրի չուրջը. տաքանում էինք ու մեր թաց չորերը չորացնում: Խրճիթը փոքր էր ու գետնափոր, սեւ առաստաղը իջնում էր ցածրիկ պատերի վրայ հազիւ տեղ թողնելով ոտքի կանգնելու համար: Տան միակ փռուածքը մի հատիկ հնամաշ խսիր էր, որի վրայ երեխաներն էին նստած ու մի նոյնքան մաշուած փալաս, որ երեւի գիշերային ծածկոյթի տեղ էր ծառայում եւ դրա համար խնամքով ծալուած, դրուած էր անկիւնում: Մի պատի տակ, ջրի սափորի կողքին հանդարտ պառկած էր մի փոքրիկ հորթ, որ յիմար աչքերով մերթ նայում էր մեզ, մերթ խե՛ղճ, խե՛ղճ որոճում:

—Իմ հորթն է, ասաց մեծ աղջիկը՝ թաթը մեկնելով դէպի կենդանին եւ վերկացաւ, գնաց շոյելու նրա գլուխը: Աղջիկը քնքշութեամբ կռացաւ կենդանու վրայ եւ իր սեւ, երկար մազերով իսպառ ծածկեց նրա դունչը: Լսւում էր միայն նրա մեղմ համբոյրների ձայնը եւ անուշ մրմունջները:

Փոքրիկ աղջիկն անշարժ էր. հիւանդոտ երեխայ էր նա, ուռած փորով, գունատ, տենդոտ ու նիհար դէմքով, որին մի առանձին արտայայտութիւն էին տալիս արտասովոր, խոշոր աչքերը: Այդ աչքե՛րը… մտած րոպէից մեզ վրայ էին մի յամառութեամբ, որ մեզ ճնշում էր: Նա կարծես դըժգոհ էր մեզանից, վշտանում էր մեր ներկայութիւ-

նից եւ անհանգիստ էր։ Մեծ աղջիկը վերադարձաւ, նստեց փոքրիկի կողքին, վերցրեց նրա վտիտ թաթը, որ մեղրամոմի գոյն ունէր եւ խաղում էր ինչ որ մրմռալով։ Փոքրիկը դարձեալ լուռ էր․ նրա աչքերի խոհուն լրջութիւնը չփոխուեց եւ ճնշող հայեացքը մեզանից չհեռացաւ։

Լուռ էինք եւ մենք․ լուռ էր եւ տանտիկինը, որ ըստ երեւոյթին խոր մտածմունքի մէջ էր ընկղմուած։ Լսւում էր միայն թոնրի ձայնը, որ մեղմ ճարճատիւնով վառւում էր եւ գալարում իր կարմրաւուն բոցերը, եւ մերթ ընդ մերթ գանգրահեր սեւաչեայ աղջիկն էր ուրախ բացականչութիւններ արձակում։ Համատարած խեղճութեան, այս սովի ու ցրտի մէջ երջանիկ էր այդ փոքրիկը, որ ճռւողում էր ինչպէս մի փոքրիկ թռչուն։ Նրա ուրախութեան աղբիւրը իր հորթն էր, իր սիրելի հորթը։

— Կը մեծանայ, շուտ կը մեծանայ, կով կը դառնայ, կաթ ու սէր կը տայ, ասում էր նա խաղացնելով փոքրիկ քրոջ ձեռքերը։

Ի՞նչ էր մտածում տանտիկինը․ նա իր մտախոհ հայեացքը չէր հեռացնում բոցերից։ Մի երկու անգամ մեզ նայեց կարեկցաբար եւ ինչ որ վերյուշեր նրա աչքերը թացացրին։ Մեզանից ո՛չ մէկը չէր համարձակւում խօսք բանալ մեզ տանջող քաղցի մասին, բարեսիրտ կնոջ լռութիւնը կաշկանդել էր բոլորիս։ Յանկարծ նա գլուխն օրօրելով սկսեց խօսել կարծես ինքն իրան։

—Էրիկս գնա՜ց․․․գնաց ու էլ չեկաւ․ ղարիբութեան տէրը մեռնի․․․ է՜հ մեր օրերը անէրիկ, ան–

գլխաւոր կնիկը Ջրատար է․ էս կողմերն էլ կը տեսնէ՞ք, զուլում էլաւ, սով է։ Դուք էլ քաղցած՝ թո՛ղ աչքերս դուս գայ ախպէրնե՛ր, քաղցա՜ծ... չմեռանք էս էլ տեսանք․ հոգեպահուստ երկու գարեհաց ունիմ, քիչ է, ղարիպ ախպէրներ, ճար է պէտք․ թէ ճամբորդը մեր դռներից քաղցած անցնի Սուրբ Ախպէրիկը վկայ էս զուլումը մեր գլուխներից էլ բնաւ չի անցնի։

Նա վերջացրեց, նայեց իր չուրջը, նայեց կիսամերկ երեխաներին, թոնրին, իր միակ փալասին, եւ յետոյ հորթին, շատ երկար։ Կարծես ուտելու բան էր փնտռում իր մերկ տան չորս անկիւնում եւ երբ ոչինչ չգտաւ, գլուխը յուսահատօրէն քաշ ձգեց կրծքին ու մտախոհ խաղում էր խսրի ծայրի դուրս ցցուած ճիլերի հետ։

Մենք տաքացել էինք․ մնում էր քաղցը, որ մեր աղիքներն էր գալարում։ Մի գազան էր զարթել իւրաքանչիւրիս ստամոքսի մէջ, կատաղի, անողորմ գազան, որ չանգռում, կրծոտում էր մեր ներսը, եւ մենք ատամներս իրար սղմած՝ ճիգ էինք գործ դնում ցաւից չճչալու համար։ Տանտիկինը վերկացաւ, բերեց երկու գարեհացերը, որ մենք պատառ պատառ, մի վայրկեանում ոչնչացրինք։ Դրանով մեր կացութիւն աւելի ծանրացաւ, գրգռուած ախորժակը զարհուրելի չափեր առաւ եւ ներսից լափում էր մեզ հրդեհի պէս։ Մենք պատրաստ էինք հողը կրծել, սեփական միսը թզկտել, եթէ էլի այդպէս շարունակուէր։ Ոմանք չփացնում էին բերանները, ուրիշները երկու ձեռքով փորերը սղմած՝ ծռմռում էին դէմքերնին ու կծիկ կծիկ դառնում

ցաւից: Նա այդ տեսնում էր, այդ խեղճ բարեսիրտ կինը, տառապում էր մեզ հետ, տրորում էր ծընկները, բայց ճար չունէր:

—Ղարիպ էք, ախպէրնե՛ր, օօ՜ֆ… Թող հոգիս դուրս գայ… էրիկս գնաց, գնա՛ց, մենակ ենք, ջրատար ենք, ի՞նչ սեւ կապեմ, Աստծու ճամբորդը սոված մնայ, վէրան աշխարհ. Ջանէ՛, Ջանէ՛, մարէն մատաղ քեզ, հորթիդ չա՞տ ես սիրում:

Ջանէն մեծ աղջիկն էր, հորթի սիրահարը. մայրը թափով դէպ ինքը քաշեց զարմացած աղջկան, գրկեց եւ պինդ-պինդ համբուրեց արտասուալի աչքերով: Աղջիկը գլուխը թաղեց նրա կրծքում:

—Մարէ ջան, ապա, շատ սիրուն է հորթիկս, տե՛ս, ինչպէս նայում է, կը քնենք, կ՚ըլնենք, կը քնենք, կ՚ըլնենք, կը մեծանայ, սեր ու մածուն կը տայ, չէ՞ մարէ՛, սեր ու մածուն…

—Հա, հա, մարէն մատաղ քեզ, բալա՛:

Մենք մնացել էինք զարմացած, հասկանալ չէինք կարողանում, թէ ի՞նչու համար են մայրական սիրոյ այս յանկարծական զեղումները, ի՞նչ կապ ունեն նրանք մեր անտանելի կացութեան հետ: Տանտիկնոջ փոյթը չէր սակայն եւ նա վերստին շարունակեց գրկից բաց չթողնելով աղջըկան:

—Հէրդ գնաց, էլ յետ չեկաւ, բալա, ա՜խ, իմ որբ բալա, մնացինք ջրատար… ճամբորդ էր, Ջանէ ջան, սեւ ճամբով գնաց, տե՛ս, սրանք էլ ճամբորդ են, քաղցած են, վեր հէյրա՛ն, վեր էրթանք հաց ճարենք, որ Աստուած քո հորթը շուտ մեծացնի:

Մայր ու աղջիկ ոտքի կանգնեցին, Ջանէն վա-

զեց, կրկին փաթաթուեց իր հորթին, իր խուճուճ մազերով թաղեց նրա դունչը, ծածկեց, համբուրեց ապա վազէվազ հետեւեց մօրը:

Մենք մնացինք մենակ մեզ հիւծող, սոսկալի քաղցի եւ այն փոքրիկ աղջկայ հետ, որ շարունակում էր անշարժ ու համր նստած մնալ իր տեղում՝ հայեացքը դարձրած դէպի դուռը, ուր ծածկուեցին մայրն ու քոյրը: Դէպի դուռն էր նայում նաեւ հորթը, նա է՛լ չէր որոճում: Կարծես խօսք մէկ արած՝ ամէնքս միասին նայեցինք դէպի հորթը, ամէնքիս այժմ նա էր զբաղեցնում, այդ փոքրիկ կենդանին, որ կամաց-կամաց գլուխը քաշ ձգեց, աչքերը փակեց եւ նիրհեց հանդարտ:

Անասելի քաղցը մեզ սպանում էր դանդաղ, տանջալից մահով եւ միայն այդ հորթը կարող էր մեզ փրկել: Այս միտքը վաղուց էր զբաղեցնում ամէնքիս, բայց ոչ ոք սիրտ չէր անում միւսին յայտնել, ամէնքս աշխատում էինք խեղդել այդ միտքը, որ ոճրի եղբայրն էր:

Այս ողորմելի տունը իր դժբախտ տեսքով, բարեսիրտ ու խորհրդաւոր կինը իր գզգզուած երեխաների հետ, Զանէի սէրը դէպի հորթը, այս բոլորը բաւական էին զսպելու մեր ներսը կրծող հրէշը: Բայց երբ հեռացան մայր ու աղջիկ, երբ մնացինք մեն-մենակ այս հորթի հետ, կիսախաւար խրճիթի մէջ՝ ստեղծուեց մէկն այն դժոխային վայրկեաններից, երբ ոճիրը թարթում է եւ ձեռքը բարձրանում է ո՞վ գիտէ, ի՞նչ մութ, անհասկանելի ուժից մղուած:

Առանց մի խօսք ասելու իրար, մենք մէկիկ-մէ-

կիկ ոտքի ելանք, եւ իրար հետեւելով շարունակեցինք հորթի շուրջը, որ զարթնեց, ապուշ-ապուշ մեզ նայեց ու կրկին սկսեց որոճալ։ Գունատ էինք, շունչներս անհանգիստ, շարժումներս տենդոտ ու վճռական։ Իրար նայեցինք լռութեամբ եւ համր համաձայնութիւն կայացրինք, վայրկենապէս փողոտել այդ կենդանին եւ թոնրի մէջ խորովել։ Ցուցմունքն այնքան մեծացաւ, որ մենք պատրաստ էինք ատամներով պատառոտել այդ դժբախտ արարածին եւ հում հում լափել։ Մենք մոռացել էինք ամէն ինչ. չգիտէինք ո՞ւր ենք, ի՞նչ ենք անում. խիղճերնիս քար էր կտրել, մնացել էր միայն մեր քաղցը եւ այս պատրաստի կերակուրը, այս հորթը։

Տարերային մի ոյժ մեր հոգու խորքում զարթնել էր փոթորկի պէս, պատրաստ էինք քանդել, աւերել, ինչ եւ լինի, ամենագեղեցիկ գոյութիւնները, ամենաանմեղ էակները փշրել՝ կշտանալու համար։

Մենք կատաղի գազաններ էինք դարձել։

Մի վայրկենում մի քանի ձեռներ միանգամից մեկնուեցին դէպի հորթի պարանոցը։ Կենդանին բառաչեց ցաւագինօրէն, բայց նրա ձայնը՝ ողմող մատների տակ դարձաւ անյոյս օրհասական խուխուռոց, որ խկոյն լռեց. մի դանակ բարձրացաւ ու փայլփլեց օդի մէջ, բայց նոյն վայրկեանին տան միւս կողմից բոլորովին նման հորթի ձայնին, մի ուրիշ բառաչ լսուեց.

—Բա՜ա՜...

Փոքրիկ աղջիկն էր, որի գոյութիւնը մենք իսպառ մոռացել էինք եւ որ տեսնելով՝ թէ ինչպէս

անծանօթ ու սարսափելի մարդիկ խեղդում են իրանց հօրթին, կարծես որպէս գերագոյն միջոց բառաչեց նրան փրկելու համար: Ձեռքերը յետ քաշուեցին, դանակը ցած ընկաւ. հօրթը թողինք, այժմ նայում էինք այդ փոքրիկ, հիւանդ արարածին: Նրա դէմքը կարմրել էր, աչքերը փայլատակում էին անախորժ կրակով, նա մեզ ատում էր, այդ փոքրիկը, իր անմեղ հոգու բոլոր զօրութեամբ: Թւում էր, թէ մայրը հեռանալով՝ սրան պահապան էր թողել մեզ վրայ, յատկապէս սրան՝ որ վաղուց հետէ կարդում էր մեր հոգու ներսը: Սովը մեզ համար կամաց կամաց մարմնացաւ այդ երեխայի մէջ, նրա ուռած փորի, նրա վտիտ դէմքի, մանաւանդ այն սարսափելի, թունոտ աչքերի մէջ:

Եւ մենք ատում էինք նրան, բայց նրա դէմ գնալ չէինք իշխում. իր փխրուն մատներով, իր փայլուն աչքերով նա զսպել էր մեր գազանը, մենք ընկճուած, ոչնչացած էինք:

Դրան առաջ ոտնաձայններ լսուեցին, մենք ըշտապով փախանք մեր նախկին տեղերը բռնեցինք թոնրի շուրջը: Դուռը բացուեց եւ մենակ ներս մըտաւ տանտիկինը, ձեռքը դատարկ. հաց չէր ճարել: Մենք արդէն ուզում էինք նրան խնդրել, որ ինչ գնով եւ լինի, մեզ յանձնի այդ հօրթը, այլապէս մենք կը մեռնենք սովից, բայց նրա դէմքի արտայայտութիւնը մեզ կաշկանդեց: Նա հանդիսաւոր քայլուածքով առաջացաւ, կանգնեց խրճիթի կենտրոնում եւ մեզ նայեց անօրինակ հայեացքով: Սաստիկ յուզմունքից կուրծքը բարձր ու ցածր էր լինում, աչքերը լայն բացուած էին եւ դէմքը գու-

նատ էր: Ծրթունքները դողդղացին, մի բան էր ուզում յայտնել, մի վճռական բան, որ կոկորդից չէր դուրս գալիս: Եւ ընդհանուր լռութեան մէջ լսուեց նրա ձայնը ինչպէս ցաւագին հեծեծանք, որ դուրս էր գալիս վիրաւոր, մղկտացող կրծքից:

—Ախպէրնե՛ր, ախպէրնե՛ր... գիւղում հաց չը կայ... ելէ՛ք այժմ մորթեցէք այդ հորթը, թո՛ղ նա մատաղ լինի ձեր եկած ճամբաներին. մորթեցէք, իմ սեւաւոր էրիկի սիրուն, որ մի օր ձեզ պէս չոլերն ընկաւ, որ այժմ ո՞վ գիտէ, ո՞ւր է ընկած անտապան ու անտէր: Օօօ՛ֆ, Ջանէն լաց կը լինի, գիտեմ, դրա համար էլ նրան հեռացրի տնից, թող լայ, լա՛յ, ի՞նչ անեմ, ո՞վ չի լալիս մեր վէրան աշխարհում... Լռեց մի վայրկեան, խորը շունչ առաւ, դարձաւ դէպի դուռը եւ առանց յետ նայելու բացականչեց կերկերուող ձայնով.

—Մորթեցէ՛ք, մորթեցէք ի սէր բոլոր ղարիպ ճամբորդների...

Եւ դուրս գնաց. մենք մնացինք քարացած. եւ երբ ապշութեան վայրկեանը անցաւ, երբ վերստին մնացինք մենակ մեր ներսը կրծոտող քաղցի հետ, դարձեալ հայեացքներս դարձան դէպի հորթը, որ անշարժ նայում էր մեզ, եւ կարծես կարդում էր մեր մտքերը: Եւ մեր մտքերը սեւ էին, մենք նզովում էինք ե՛ւ քաղցը, ե՛ւ մեր ստամոքսը, ե՛ւ մեզ:

Նզովում էինք, բայց պէտք էր կշտանալ:

Սուր դանակը վերստին բարձրացաւ, պաղ փայլ արձակեց. հորթը բառաչեց, յետոյ խռխռաց. որպէս տխուր արձագանք նրա օրհասական ձայնին՝ տան միւս անկիւնից նորից հնչուեց երեխայի ճիչը.

—Բաա՛, բաա՛...

Երկու ձայներն էլ վայրկենապէս լռեցին. Նրանք մեզ համար էլ գոյութիւն չունէին. տանտիկնոջ վերջին խօսքը՝ «մորթեցէք» դեռ հնչում էր մեր ականջներում. իսկ ահռելի քաղցը մեր ձեռքին մղումն էր տալիս... Ճենճերահոտը տունը լցրեց. մենք կշտանում էինք...

Մայրն ու աղջիկ շատ ուշ տուն եկան: Ջանէն դուռը բանալով՝ ձեռքի մի հատիկ գարեհացը մեզ ձգեց եւ ինքը վազէվազ դիմեց հորթի տեղը, բայց դատարկ գտնելով, կանգ առաւ քարացած, չորս կողմը նայեց, շրթունքներն ուռցրեց ու դարձաւ մօրը:

—Մարէ՛, հորթս:

—Հո՞րթդ... քոռանամ ես, չկա՞յ... վնաս չունի, ա՛յ էս ախպէրները ուրիշ հորթ կը բերեն քեզ:

—Հո՛րթս, հո՛րթս, հեծեծաց անմխիթար երեխան այս ու այն կողմ դառնալով:

Փոքրիկ աղջիկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր, բարձրացրեց իր շիւղի պէս բարակ մատը եւ քրոջը ցոյց տուեց տան մի անկիւնում ընկած սեւ բանը:

Հորթի մորթի՛ն էր... մենք մոռացել էինք թաքցնել. Ջանէն վազեց ընկաւ նրա վրայ, գրկեց երկու ձեռքով, բարձրացրեց կենդանիի արիւնոտ գլուխը, սղմեց կրծքին եւ համբուրում էր ու լալիս, արիւնոտելով իր դէմքն ու մազերը:

Փոքրիկ աղջիկը Թոնրի եզրին վերջին անգամ բառաչեց.

—Բաա՛, բաա՛, եւ նոյնպէս հեկեկալ սկսեց․ մայրը քարացաւ իր տեղում։

Մենք սարսափելի յանցագործների պէս ինչ անելներս չգիտէինք․ վերկացանք ու փախանք ե՛ւ այս տնից։ Ջանէի հեկեկանքները, փոքրիկ աղջկայ բառաչը աւելի սոսկալի էին, քան ծերունու «գըմմէ՛նը»։

Սարե՛րը, դէպի սարերը, բուք-բորան փոթորկի տակ․ դուման էր։

Ո՛ւհ մեր ճանապարհը․․․ արիւն ու արցունք։

ՏԻՐԱՑՈՒ ԳՐԻԳՈՐԸ

Նա գիւղի գիտունն էր, դրբացը, երազ մեկնողը, տենդ կտրողը: Քանի՜ տարի էր, հաստափոր գրքերի, ոլորուն հմայիլների զարմանալի խորհրդանշանների վրայ մազերն սպիտակել էին: Մի ամբողջ փառաւոր անցեալ ունէր տիրացու Գրիգորը, որ պատկառանք էր ազդում գիւղացիներին: Նա այդ զգում էր եւ գոհ էր իր վիճակից: Սակայն այս չէր բոլորը: Նա սրանից դուրս երկու ուրիշ վայելք ու փառք եւս ունէր: Նա սաստիկ սիրում էր իր որսը եւ իր ժամը, եւ երկուսն էլ ծառայում էին նրա փառքի աճմանը: Եւ այդ փառքն իր գագաթնակէտին էր հասնում մանաւանդ շաբաթ օրերը: Այդ օրերը նա առաւօտից ճանապարհ էր ընկնում դէպի լեռները, մէկ—մէկ նայում էր իր դրած թակարդները, եւ բախտը շատ յաճախ էր ժպտում նրան նաեւ այս ասպարիզում. երեկոյեան նա վերադառնում էր աղուէսի մորթին ուսը ձգած՝ հպարտ եւ յաղթական: Այդպիսի երեկոները նա առանձին եռանդով էր երգում եկեղեցում «Լոյս զուարթը», իսկ երբ հասնում էր վերջի «Կեցոն», տիրացուն իր կլկլացող զիլ ձայնի հետ ասես թեւ առած՝ երկինք էր բարձրանում: Ժամաւորների հոգին փառաւորւում էր:

— Ձայնդ անսպա՛ռ. ծնունդդ օրհնուի, տիրա-

ցու,— կրկնում էին յետեւից ժամաւորները՝ հիա-
ցած նրա ձայնով։

Քառասուն տարի էր, ինչ տեւում էր տիրացու Գրիգորի այս հազուագիւտ երջանկութիւնը․ բախտը դեռ նրան խէթ չէր նայել, եւ նա դեռ ոչ մի կիրակնամուտ եկեղեցուց չէր բացակայել։ Քառասուն տարի էր, որ բախտաւոր տիրացուն ապրում էր անդարդ ու անցաւ․ ժամում «Կեցո՛»ն ու «Լոյս զուարթն» ունէր, դաշտում՝ աղուէսն ու գայլը, եւ դժուար էր իմանալ, թէ տիրացուն ո՞րն է աւելի սիրում— ո՞րսը թէ ժամը, «Կեցո՞ն», թէ աղուէսը։

Նա այնպէս բարձրահասակ էր, որ գիւղացիք անունը դրել էին «Յակոբ Նահապետի սանդուխք»։ Տիրացուն սիրում էր այդ անունը, նրանով էլ էր հպարտ— սուրբ բան էր։ Բայց իր հասակից աւելի նա հպարտ էր նախ իր կապայով եւ ապա մազերով ու միրուքով։ Իրաւունք էլ ունէր․ չալէ սիրուն կապան մինչեւ ծնկերն էր իջնում եւ աւելի երկար ցոյց տալիս առանց այն էլ երկար հասակը։ Թաւ, ալեխառն միրուքը իջնում էր մինչեւ գօտին եւ ծածկում նրա ամբողջ կուրծքը, իսկ ճերմակ մազերը ոլոր-մոլոր փռւում էին ուսերին, եւ երբ նա ոգեւորւում էր երգելիս եւ ցնցում էր գլուխը, հիացքով էր զգում, թէ ինչպէս ոլորուն խոպոպները հովհարում են իր երկար պարանոցը։ Այդ ժամանակ ծեր տիրացուն հիանալի էր․ նա կարծես կերպարանափոխւում, սրբանում էր ժամաւորների աչքին։ Եւ երջանիկ էր նա։

Բայց ո՞վ կարող է կարդալ մարդկային ճակատագիրը:

Այն երեկոյ տիրացու Գրիգորը ժամում չէր:

Տէրտէրը մենակ քաղեց աղօթքն ու շարականները եւ վերջում՝ բարձրացնելով աւետարանը, ինքն իր ծեր, խուպոտ ձայնով ասաց «Կեցոն»: Քառասուն տարուց իվեր այս առաջին անգամն էր պատահում. այս առաջին կիրակնամուտ երեկոն էր, որ տիրացու Գրիգորի զիլ ձայնը չէր լսւում դասից. այս առաջին անգամն էր, որ մոմերի եւ ձիթավառ կանթեղի աղօտ լոյսով չէր գծագրւում նրա երկար հասակը սեղանի առաջ, որ ժամաւորները չէին տեսնում նրա երկար միրուքն եւ ուսերին թափուած մազերը, այդ պատկառելի գիտուն գլուխը, որ այնքան խոր-խոր բաներ գիտէր:

Դասը դատարկ էր, ժամը՝ տխուր, աղօթքն՝ անհամ: Ժամաւորները ապշել էին: Նրանք նոյնիսկ անկարող եղան իրենց զարմանքի արտայայտութիւնը զսպել մինչեւ ժամասացութեան աւարտուելը: Հե՞շտ բան էր— տիրացու Գրիգորն էր պակաս. շատերն՝ աղօթքն ընդհատելով՝ իրար նայեցին հարցական եղանակով, իսկ կանանց բաժնում մի քանի չարսաւաւոր գլուխներ իրար մօտեցան, փսփսացին եւ տիրացուի անունը տուին:

Ո՞ւր էր տիրացու Գրիգորը: Այս հարցը ամէնքը տուին իրար եկեղեցու բակում, եւ երբ քահանան դուրս եկաւ, նրան շրջապատեցին ու նոյն հարցը կրկնեցին: Տէրտէրն էլ չգիտէր: Լաւ նշան չէր դա: Անհանգստութեան նման մի բան, որ շատ մօտ էր

երկիւղի, անցաւ բոլորի դէմքով: Հասկանալի էր. այդ երկրում պէտք է ամէն բան իր տեղումը լինի, որ սարսափելի չլինի. ինչ որ փոխուեց, ինչ որ սովորականից դուրս եկաւ, տակից չարիք կը ծնի: Տիրացու Գրիգորը պէտք է ժամում լինէր, ժամում չէ, ուրեմն սեւ բան կայ, նոյնիսկ շատ սեւ:

Ո՞ւր է տիրացու Գրիգորը:

Ո՞վ գիտէ ուր. աշխարհը նե՞ղ է, մի տեղ կը լինի էլի՛. երեւի կը գայ, մարդ է բան է պատահել:

— Չէ՛, մտածում էր գիւղը, տիրացու Գրիգորը միայն ժամում պիտի լինէր. այնտեղ չէ, Աստուած խէրն անի, մտածելն էլ սարսափելի է... առաւօտից գնացել էր լեռները եւ դեռ չէր եկել...

Մութն ընկաւ, սեւ, հոգեմաշ խաւարն իջաւ, բայց տիրացու Գրիգորը չկար ու չկար:

Մի քանի հոգի գիւղից դուրս եկան, մի փոքր հեռացան, փնտռեցին. ձայն տուին, «տիրացո՛ւ» կանչեցին ... Ձայների արձագանգները լաւ չէին խաւարում, գիշերը՝ չար, սարերը՝ սեւ, հարամին՝ շատ, սարսափն՝ ահագին. ո՞վ սիրտ կ'անէր շատ առաջ գնալ: Մարդիկ յետ դարձան տիրացուի բախտն Աստծուն յանձնելով, որ լուսաբացին նորից դուրս գնան փնտռելու:

Դռները շտապ–շտապ փակուեցին. գիւղը կծկուեց, լռեց: Դուրսը մնաց մահին, սարսափին: Հազար բնից, հազար ծակից չարիքը դուրս սողաց: Վա՜յ նրան, ով դուրսն է: Սե՜ւ աշխարհ, վէրա՜ն երկիր, քո բախտն ո՞վ կապեց այսքան ցաւի հետ...

* * *

Ո՞ւր էր տիրացու Գրիգորը այդ չար ժամին:

Այն օրը՝ մէկիկ–մէկիկ, ըստ սովորականին, Թակարդներն այցելելուց յետոյ, երեկոյեան տիրացու Գրիգորը մի կենդանի աղուէս բռնեց, սիրուն աղուէս, հազուագիւտ մորթով, որ սեւին էր տալիս: Տիրացուն նայեց գազանի պլստուն աչքերին, որ իրան էին յառած, եւ ժպտաց, ապա նոյնիսկ բարձրաձայն ծիծաղեց, յետոյ յիշեց, թէ այդ երեկոյ ինչպէս կը գայ «Կեցոն»:

Ի՜նչ լաւ է կեանքը, ի՞նչու այդքան լաւ է...

«Դու գրիր՝ ինչ ուզում ես, տես «Փալագն» ինչ է գրում»:

Տիրացուն նոյն ախորժ տրամադրութեամբ, նոյն ժպիտը երեսին՝ կապեց աղուէսը, կրկին տեղաւորեց Թակարդը եւ պատրաստւում էր ճանապարհ ընկնել իր փառաւոր աւարով: Պէտք էր շուտ գնալ, ժամին հասնել: Գիւղը դեռ հեռու էր, բայց վնաս չունի, տիրացու Գրիգորը ոտներ ունէր է՜, երկա՜յն, քայլերը մե՜ծ–մե՜ծ: Իր սովորականի համեմատ՝ նա սկսեց երգել Նարեկացու «Ի գիլ գայր, սայլիկն ի գիլ»: Գարնանային օրը սիրուն. արեւի թեք ճառագայթները լուսաւորում էին շրջակայքը, ուր ամէն ինչ ժպտում էր ոսկեգոյն շողերի տակ: Այդ ժամին սիրուն էր ե՛ւ սեւաթոյր աղուէսը:

Ի՜նչ լաւ է կեանքը, ի՞նչու այդքան լաւ է...

Հազիւ մի քանի քայլ հեռացած Թակարդից, յետեւից ոտնաձայն լսեց: Տիրացուն յետ նայեց— երկու զափթիա:

Ժամը չար է, մտածեց տիրացուն, Աստուած խէրն անի։

* * *

Այո՛, ժամը չար էր։ Տիրացուի կոկորդում սառեց նրա երգը եւ այն՝ ոչ մէկէն, այլ ինչպէս մի ձեռք յանկարծ մի քանի խճեր ձգեց նրա կոկորդը։ Նա խոխռաց եւ լռեց խեղդուածի պէս։

Չար ժամին երգել կը լինի՞։

Բայց զափթիաները երբեւէ այդպէս չէին մտածում, որովհետեւ նրանք հռ–հռ ծիծաղեցին այդ մեռնող երգի վերջին խռպոտ հնչիւնների վրայ։

Ժամը չար էր։ Նրանք պահանջեցին աղուէսը․ տիրացուն տուեց ամենայն հնազանդութեամբ եւ մինչեւ անգամ փորձեց ժպտալ, ինչպէս ժպտում է հոգեվարք մարդը մահուան ստուերը տեսնելիս։

— Դէ՛հ, գնա՛, գեավուր։

«Գեավուրը» գնաց, այս անգամ իրօք ժպտաց, զարմանալով, որ բանն այսպէս վերջացաւ։

Իրաւունք էլ ունէր զարմանալու։

— Կա՛ց, կա՛ց, կանչեցին նրան։

Տիրացուն կանգ առաւ եւ ժպտաց։

— Կապադ էլ հանի՛ր։

Տիրացուն հանեց կապան, նաեւ արխալուղը։

Արխալուղդ ի՞նչու հանեցիր, գեավուր։

— Մեր աւետարանն ասել է, երբ կապադ պահանջեն, արխալուղդ էլ տուր։

— Հալեւորը դիպած է, ասաց մի զափթիա, եւ նրանք հռ–հռ ծիծաղեցին։ Սրանից լաւ գիւտ չէր

կարող լինել. այս կիսախելագար ծերունին նրանց լաւ կարող էր զուարճացնել:

— Հալեւոր, որ այդպէս է, չափիկդ ի՞նչու չը հանեցիր: Տիրացուն չափիկն էլ հանեց եւ մնաց մերկ:

Մօտ վաթսուն տարեկան բարձրահասակ այդ ծերունին կանգնած էր այժմ մերկ եւ դողդողում էր: Ալեխառն միրուքը լայն կրծքին փռուած, իսկ երկայն մազերը հուժկու ուսերին ցաք ու ցրիւ՝ տալիս էին այդ մերկ մարդուն վերին աստիճանի յուզիչ տեսք: Անարգուած ծերութիւնն էր այն, որ դողում էր դահիճների առաջ, դողում էր երկիւղից, ամօթից, դողում էր նաեւ ցրտից, որովհետեւ երեկոյեան առաջին մառախուղի հետ լեռնային հովը փչում էր հա՛ փչում, ցրիւ էր բերում ծերունու միրուքը, խաղում էր նրա մազերի հետ եւ սառսռեցընում նրա թաւոտ մարմինը:

Եւ այս պատկերը զուարճացնում էր զափթիաններին: Նրանք նայում էին եւ ծիծաղում: Ապա յանկարծ լռեցին եւ մտածկոտ դարձան: Յետոյ մի փոքր փսփսացին եւ իրար հետ անցան թակարդին:

— Էս թակարդի՞ց բռնեցիր աղուէսը:

— Էս թակարդից, էֆէնտիներ:

— Է, թակարդը քո՞նն է որ աղուէսը տանում ես:

— Իմն է, էֆէնտիներ:

— Սուտ ես ասում, դու գողանում ես:

— Աստուած է վկայ, որ իմն է, էֆէնտիներ:

— Է՛, ինչպէս ես բռնում, մի ցոյց տուր՝ տեսնենք:

Տիրացուն կռացաւ թակարդի վրայ եւ բացատրում էր: Երբ նա երկու ձեռքը ներս տարաւ թակարդի այն մասը, որ բռնում է անզգոյշ գազանի ոտը կամ պարանոցը, յանկարծ զափթիաներից մէկը թափով յետ քաշեց գործիքի ոտքը, եւ դժբախտ ծերունու երկու բազուկները մէկէն կաշկանդուեցին: Նա սոսկալի կերպով ճչաց ցաւից. դրութիւնն անտանելի դարձաւ: Ծեր աչքերից քամուեցին արցունքի կաթիլները եւ ընկան վիրաւոր բազուկների վրայ: Իզուր անցան աղաչանքները. նրան չազատեցին: Նրանք ծիծաղում էին, նրանք զուարճանում էին: Նա փորձեց ոտներով արձակել ձեռները— իզուր. նա թրփրտում էր վիրաւոր գազանի պէս, ճչում էր ցաւից, իր միսն էր կրծոտում ատամներով, մերկ մարմնով գալարւում էր թակարդի հետ, աղաչում էր, արտասւում էր, իսկ զափթիաները ծիծաղում էին անընդհատ: Տեսարանը շատ էր զուարճալի նրանց համար:

Նրանք կրկին փսփսացին: Զոհի տանջանքները նրանց գազանութիւնը բորբոքում էին երեւի, որովհետեւ մէկը մի վառ լուցկի մօտեցրեց ծերունու թաւ միրուքին, որ մի վայրկեանում բռնկուեց, լուսաւորելով սարսափից այլանդակուած նրա դէմքը: Նա ստիպուած երեսի վրայ ընկաւ թափով եւ սկսեց հողերի մէջ տրորել դէմքը՝ փոթոթող բոցերը մարելու համար: Բայց նոյն րոպէին ոճրածարաւ գազաններից մէկը սրով ծակեց նրա կող-

քը․ երկրորդը նոյնն արեց, եւ սկսուեց մի զարհուրելի մարտիրոսութիւն...

Արեան տեսքը կարծես կրկնապատկեց դահիճների եռանդը: Մարդկային արիւնը, այդ տաք, կարմիր հեղուկը, հարբեցնում էր․ կուշտ զուարճանալուց յետոյ՝ այժմ նրանք հեռու դաշտում սպանում էին մենակ, անտէր ձգուած ծերունուն դանդաղ, դժոխային մահով: Զոհն այդ զգաց: Նա գլորուեց գետնին, դարձեալ մի քանի թաւալ տուեց եւ երբ հասաւ լեռնային մի անդունդի շրթին, որ շատ հեռու չէր այնտեղից, ներքեւ գլորուեց իր վերջին թափով, մեռնելու կամ ապրելու յոյսով: Նա գլորւում էր, հա՛ գլորւում դէպի ձորի յատակը, իսկ վերեւից դահիճները հոհ–ռ ծիծաղում էին արիւնաթաթաւ այդ մսակոյտի վրայ, որ քարերի մէջ մերթ երեւում էր, մերթ ծածկւում:

Նրան չհետեւեցին: Մութն ընկաւ․ աստղերը մէկիկ–մէկիկ բաց արին իրենց աչքերը, վար նայեցին․ տեսան մարդկային միս այդ արիւնապատ զանգուածը եւ շարունակում էին թարթել նրա վրայ անհոգ ու անգիտակից: Երկինքը ե՞րբ է հետաքրքրուել, թէ ի՞նչ է կատարւում երկրի վրայ...

Որչափ ժամանակ ծերունին ուշագնաց մնաց ձորում, այդ չգիտէր նա․ միայն երբ աչքերը բացեց, դեռ աստղերը պլպլում էին երկնքում, դեռ խաւարն իշխում էր աշխարհի վրայ, դեռ իր շուրջը տիրում էր սարսափը: Ձեռները թակարդում կաշկանդուած, մարմինը վիրաւոր, ուժասպառ՝ վերկենալը հեշտ չէր: Նա ոլորուեց, այս ու այն կողմ

ընկաւ, յենուեց վիրաւոր արմունկներին եւ ոտքի կանգնեց։ Այժմ պէտք էր քայլել։ Որքա՜ն ճանապարհ կար․ ե՞րբ կը հասնի, եւ կը հասնի՞ արդեօք։

Նա քայլում էր։ Այդ արիւնաթաթաւ, ջարդուփշուր եղած մարմինը, խոցոտուած, ցաւերի բեռի տակ ընկճուած մարդը՝ քայլում էր խաւարում դէպի փրկութիւն, դէպի լոյս։ Գիւղը դեռ հեռու էր, արեւելքը խաւար, արշալոյսը չկար ու չկար։ Ե՞րբ կը հասնի։

Շա՜տ քայլեց... եւ յանկարծ կանգ առաւ։

Մեղմ՝ ինչպէս մրմունջ վշտացած կոյսի, եւ տխուր՝ ինչպէս հառաչանք զաւակները կորցրած մօր, հասնում էր նրա ականջին գիւղի եկեղեցու զանգակի ձայնը, որ հրաւիրում էր մարդկանց դէպի երկինք ուղղելու իրենց գոհունակութիւնը էլի՛ մի գիշերուայ խաղաղութեան համար։ Գիւղը հեռու չէր։ Ծերունին սիրտ առաւ եւ քայլում էր ու քայլում...

Մռայլ հոգեհան խաւարում, խորտ ու բորտ, քարոտ ճանապարհով շարունակում էր քայլել տանջուած մարդը, քաշ տալով իր փշրուած ոսկորները, իր ծուիկ-ծուիկ եղած միսը եւ մտածում էր... Վաթսուն երկար տարիների խաղաղ կեանքի միակերպութիւնն այսօր անսպասելի եւ անողորմ կերպով աղմկուեց մի արիւնոտ փոթորկով․ մի օրում, մի քանի ժամում որքա՜ն ապրեց վաթսուն գարուններ բոլորած այդ ալեզարդ գլուխը...

Նա քայլում էր եւ մտածում... Փորձը դառն էր, արիւնոտ, մտքերը՝ վշտոտ ու մռայլ։

Արիւնն ո՞վ կապեց փրկութեան հետ…

Այնտեղ, գիւղի փողոցներում, յայտնւում էին կռացած ծերեր, որոնք քայլում էին գաւազանով, չարսաւաւոր կանայք՝ որոնք անցնում էին ստուերների պէս, երեխաներ՝ մեծ թէ փոքր,— ամէնքը, ամէնքը դիմում էին դէպի եկեղեցին: Զանգակը կանչում էր եւ իր ղօղանջիւնի հետ դէպի վեր պիտի տանէր բազմութեան հառաչանքներն ու աղօթքները:

Աղօթաւորները շատ էին եկեղեցում եւ ամէնքն աղօթում էին ծեր տիրացուի համար, որ դեռ չկար ու չկար: Ժամը դարձեալ տխուր էր, դասը դատարկ, ժամասացութիւնը անհամ. միայն աղօթքն էր այս անգամ վշտոտ ու սրտագին: Եւ քաղում էր քահանան առաւօտեան երկար մաղթանքները, եւ բազմութիւնն աղօթում էր լուռ, աղօթում էր աշխարհի համար, տիրացուի համար:

Քանի՛ դար է, ինչ աղօթում է այդ բազմութիւնը. քանի՛ դար է, նա՛ սպասում է փրկարար ձայնին:

Եւ «սպասուած ձայնն» այսօր յանկարծ հնչուեց եկեղեցում.

— Աստուա՛ծ, երկի՛նք, եկեղեցի՛, տեսէ՛ք… Քառասուն տարուայ բարեպաշտութեանս վարձը ձեզ եմ բերում այսօր… Ա՞յս է հատուցումը…

Բազմութիւնը մի վայրկեան իրար անցաւ այդ ձայնից, ապա սարսափած յետ-յետ քաշուեց՝ բաց թողնելով մի փոքրիկ հրապարակ, ուր ցցուած էր մի մերկ մարդ, կամ աւելի շուտ՝ գերեզմանից

դուրս փախած մի մեռել՝ սոսկալի տեսքով։

Տիրացո՛ւն էր... Նա՛ էր այդպէս խօսողը...

Բայց ո՞վ կարող էր հաւատալ։ Մերկ մարմինը պատած էր արեան բոսորային շերտերով, որոնք անցնում էին զանազան ուղղութեամբ՝ նողկալի զարդ կազմելով այդ քրքրուած մսի վրայ։ Երկու ձեռները դեռ թակարդի մէջ էին, որ նա բարձրացրել էր վեր, վեր, ուղղած դէպի սեղանը, բողոքաւոր շարժումով։ Միրուքը կիսով չափ խանձուած ու այլանդակ, երեսի կաշին այրուած, քաշքշուած, մազերը ցաք ու ցրիւ փռուած ճակատին եւ ուսերին —նա սոսկալի էր։ Մարդիկ յետ-յետ քաշուեցին, կանայք չարսաւով ծածկեցին դէմքերը, երեխաները սարսափով ճչացին, քահանան լռեց՝ քարացած։

— Սարսափելի՛ եմ, այնպէս չէ՞, շարունակեց տիրացուն, այո՛ սարսափելի՛... Թշուառնե՛ր. քառասուն տարուայ աղօթքի, բարեպաշտութեան վարձն այս մարմնիս խոցերն են, այս արեան շերտերն են, այս ջարդուած ոսկորները, այս քրքրուած միսս է, այս բազուկներիս վէրքերն են... Սարսափեցէ՛ք, խեղճ ողորմելինե՛ր, եւ թո՛ղ ձեզ հետ միասին դողան և սարսափեն եկեղեցին և Աստուած...

Շշկլուած բազմութեան միջից հազիւ մէկը վերջապէս մտածեց, որ այդ թշուառի ձեռները պէտք է դուրս հանել թակարդից։ Դող անցաւ բազմութեան մարմնով ծերունու սոսկալի ճիչից, երբ նրա երկու փշրուած բազուկները դուրս քաշեցին թակարդից։

— Ասին՝ «կապատ տուր», ես արխալուղս էլ տուի իրենց... չէ՞ որ քառասուն տարի այդ էր ասել

ինձ Աւետարանը,— շարունակեց տիրացուն: Գլխիս մի հարուած տուին, ես երեսս էլ դէմ արի. այդ էլ Աւետարանն էր ասել: Յետոյ միրուքս կրակ տուին, յետոյ դանակով կաշիս էին խոցոտում... Աւետարանը չէր ասել, որ միսդ ծակծկեն, ցաւ չզգաս, ես էլ ցաւ զգացի, օ՜, ինչպիսի՜ ցաւ, քարից ձգեցի ինձ եւ փախայ զափթիաների ձեռքից...

Բազմութիւնը հասկացաւ այժմ, թէ բանն ինչումն է: Ցաւերի աշխարհում շատ քիչ բան է հարկաւոր սարսափի մեծութիւնը չափելու համար— երբեմն մի բառ, մի ճիչ, մի հառաչանք միայն...

Մի գիւղացի հանեց իր վերարկուն եւ ձգեց տիրացուի վիրաւոր մարմնի վրայ:

— Դարձեա՞լ զգեստ, ի՞նչու է հարկաւոր, էլի կը տանեն, ասաց նա... Պատան բերէ՛ք ինձ, պատան, հայեր. ինձ հէնց պատանն է մնացել... Ով այսքան լուռ ու անտրտունջ իր շապիկն ու արխալուղը տուել է դուշմանին, իր երեսը դէմ է արել նրա ապտակին, բռունցքի տակ ժպտացել է ինձ պէս, թող այսուհետեւ պատանով շրջի... Վալլա՛հ հայե՛ր, մեզ հէնց պատանն է մնացել, շապիկ ու արխալուղ շատ տուինք: Սե՛ւը մեզ տանի, հո՛ղը մեր գլխին... ասաց տիրացուն եւ թուլացած՝ իր ամբողջ հասակով գետին գլորուեց, ինչպէս փոթորիկով արմատախիլ եղած դարաւոր կաղնի:

Աղօթքը սառեց մարդկանց շրթունքին... Արտասուաթոր աչքերով նրանք նայում էին այս ա-

րիւնթաթաւ, խոցոտուած դիակին, այս վառուած, խանձուած դէմքին. Նայում էին եւ մտածում՝ «Փրկութիւնը ո՞րտեղից պիտի գայ»...

1900

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ

Սեւ, մռայլ գիշեր· դուրսը ցուրտ է ու խաւար: Քամին խաղում է ծխնելոյզի մէջ, խօսում է հազար ու մի բաներ... Այսօր ես ուզում եմ հասկանալ այդ յաւիտենական լալկանի սուգն ու շիւանը եւ ականջ եմ դնում շունչս բռնած, սրտատրոփ: Թւում է թէ նա պատմում է ինձ, խօսում է սրտիս մօտիկ բաներ, խօսում է ծանօթ վայրերից, բայց հէնց այն վայրկեանին, երբ փորձում եմ բռնել որեւէ հասկանալի հնչիւն, նա մի ուժեղ շնչով խառնում է ամէն ինչ, աղմկում է, ոռնում եւ կորչում հեռո՛ւ, հեռո՛ւ... Ո՞ւր է գնում նա այսպէս:

Տաս տարի՛... Այսօր լրացաւ տաս տարին այն օրուանից, երբ ես պանդխտութեան գաւազանը ձեռք առած, թողի վաթանս, դարձայ թափառական, անապաստան, ղարիբ: Մենակ եմ սենեակումս: Վառարանիս մէջ մեղմիւ վառւում են փայտի վերջին կտորները՝ ոլոր մոլոր բոցեր շինելով: Նրանց երերուն լոյսը սենեա՛կի մէջ շինում է դողդոջուն ստուերներ, որոնք նոյնպէս շարժւում են, նոյնպէս անհանգիստ, անհաստատ են: Ամենից տարօրինակը սակայն իմ աթոռի ստուերն է· նա երերւում է մերթ դէպի ձախ, մերթ դէպի աջ, բարձրանում է, իջնում, լայնանում է, նեղանում եւ

կարծես ջանք է գործ դնում մի բան դառնալ, մի ձայն հանել, մի խօսք ասել։

Տարօրինա՜կ գիշեր է։ Շուրջս ամէն ինչ լեզու առած՝ խօսում է ականջիս խորհրդաւոր փսփսուքով, միակերպ, անընդհատ շշուկով։ Խօսում են ե՛ւ քամին, ե՛ւ կրակը, ե՛ւ կարասինները...

Եւ նայում եմ բոցերին ու մտածում լուռ։ Ես մտածում եմ դրսի խաւարի մասին, մտածում եմ մանաւանդ քամու բազմազան ձայների մասին, որ չի դադարում սգալ իմ ծխնելոյզի մէջ։ Օտար երկրում, ցուրտ, խաւար գիշերին, մենաւոր սենեակում քամու լալկան հառաչանքներ... Ո՞րտեղից են գալիս նրանք. չե՞ն անցել արդեօք այն մոռացուած գիւղի վրայով, ուր շատ տարիներ առաջ ես օր ու արեւ եմ տեսել, խնդացել եւ արտասուել, վշտացել եւ ուրախացել եմ։ Վա՜յ թա՜ն...Խեղճ էիր, երբ վերջին անգամ քո օդը ծծեցի, քո ջուրը խմեցի, քո արեւը, քո երկինքը տեսայ. ի՞նչ ես դու այժմ. մի՞թէ էլի խեղճ, էլի ցաւոտ... Ծանր, սեւ բոպէներ, ի՞նչպէս ազատուել ձեզանից, ի՞նչպէս ցրուել մենակութեան, օտարութեան ձանձրոյթը, մռայլ գիշերուայ այս ճնշող թախիծը։

Ցուրտ էր դուրսը, ոռնում է քամին։ Ի՜նչ փոյթ. ես կ՚ուզէի այդ լալկան թափառականի պտոյտների մէջ ընկնել այս ժամին, տարուել նրա փոթորկածին թեւերի վրայ. պատռել այս սրտաճաք գիշերուայ խաւարը եւ՝ աստղերի տակից, ամպերի վրայից կարելով սեւ անհունութիւնը տեսնել այն խրճիթները, ուր երեւի քամին չի լալիս, ուր բոցերը չեն

խօսում, ուր ստուերները չեն երեւում, ուր մենաւոր սենեակը չի ճնշում, այլ հարազատ մերձաւորներ, մեծ ու փոքր, շարուած են տաք թոնրի շուրջը եւ պառաւ տատի հէքիաթներին ականջ դընելով՝ յօրանջում են ձմերային երկար գիշերուայ երեսին եւ անկողին մտնում խաղաղ ու հանդիստ։ Երջանկութեան քաղցրիկ երազներ, ո՞վ կըտայ ձեզ ինձ։ Եւ դրսում ոռնում է քամին մերթ ինչպէս ապաստան խնդրող թափառական, մերթ ինչպէս զաւակը փնտռող մայր, որ աղերսում է ասել, թէ ո՞ւր է իր թանկագին կորուստը։ Ներսում օրօրւում են բոցերը եւ սենեակի պատերի վրայ խաղում են ստուերները յեղյեղուկ ձեւերով։ Փայտերը վառուեցին. մնաց մի հատիկ կրակ, նա դեռ պլպլում ! շուրջն իշխող մոխիրների մէջ։ Ամէնքը մեռան, նա միայնակ է. սգո՞ւմ է արդեօք իր ընկեր լոյսերի մահը, թէ ապրելու ցանկութիւնն է բուռն։ Ինձ ինչ փոյթ, ես գոհ եմ, որ նա դեռ պլպլում է. առանց նրան իմ մտքերը ձայն կ՚առնեն, կը գոռան, ոգի կ՚առնեն եւ կը խաղան սենեակիս մէջ, ինչպէս այն աթոռի ստուերը։

Եւ բոցը շարունակում է պլպլալ, եւ ստուերը շարունակում է երերալ, եւ քամին խօսում է ծխնելոյզի մէջ։ Յանկարծ քամու մի ուժգին հոսանք վերից վար իջաւ ծխնելոյզով եւ իմ խղճուկ բոցը մարեց, ինչպէս մի չար հրեշտակ, որ խլում է հոգեվարք մանկան վերջին շունչը։ Սենեակս կորաւ խաւարի մէջ, եւ զարմանալի բա՛ն... աթոռի ըստուերը չջնջուեց. նա դեռ շարունակում է խաղալ

պատի երեսին, բայց գունափոխուած․ միապաղաղ խաւարի մէջ այդ նախկին ստուերն այժմ լուսաւոր կերպարանք առաւ եւ դարձեալ երերում է։ Ես զարմացած նայում եմ․ սա ի՛նչ հրաշք է․ խաւարից լոյս ծնուեց...

Եւ շարունակում է դողդողալ այս անօրինակ լոյսը։ Ահա նա ձգուեց, երկարացաւ, սենեակը լուսաւորեց, եւ իմ առաջ կանգնեց մի գեղանի կոյս, արեւելքի մի դիւթիչ գեղեցկուհի։ Մազերն անխնամ փռուած ուսերին, աչքերը խորունկ ու սեւորակ, հայեացքը տխուր ու անհուն, դէմքը վշտոտ ու գունատ եւ երկու կաթիլ մարգարտանման արցունք կախուած են իր չքնաղ կոպերից։ Նա դողդողում է․ մի թափանցիկ ծածկոյթ հազիւ սքօղում նրա դիւթիչ մերկութիւնը․ նա մրսում է կարծես եւ աշխատում է կծկուել անկիւնում։ Գեղանի աչքերի ցաւոտ հայեացքն ինձ ուղղած՝ նա նայում է անթարթ եւ լուռ է։

— Ո՞վ ես դու, կո՛յս, հարցնում եմ ես։

— Ե՞ս... չե՞ս ճանաչում ինձ, ես այն երկրի Ազատութեան Ոգին եմ, որի կարօտով այրւում ես դու, որից հեռացել ես ահա տաս տարի։ Ես էլ եմ ղարիբ...

— Դո՞ւ, ի՞նչու։

— Ե՞ս ինչու... եւ այդ դո՞ւ ես հարցնում։ Եթէ դու ղարիբ ես միայն տասը տարով, ես ղարիբ եմ իմ վաթանից դարերով։ Ինձ այնտեղ չեն ճանաչում այլեւս։ Ես հալածուած եմ ու թափառական․ ես դողում եմ երկնքի անսահմանութեան մէջ,

ես տարւում եմ մրրիկների հետ եւ Նրանց հետ միասին սրտաճաք ողբեր եմ ասում, վերի՛ց, վերի՛ց, աշխարհի վրայ, որ լսեն ամէնքը, լսեն մանաւանդ ղարիբ-ղուրպաները։ Ամբողջ դարեր է, որ ես սգում եմ, արտասւում եմ այսպէս, բայց ահա տասը տարի է, ես արիւն-արցունք եմ լալիս, եւ ամպերն են դողում իմ հառաչանքից, երկինքն է լալիս իմ անհուն ցաւով, իսկ երկիրը խուլ է, երկիրը անսիրտ... Ա՛խ, ժայռ են կտրել մարդկանց սրտերը։

— Իսկ այստեղ՝ ինձ մօտ ի՞նչու ներս մտար։

— Դո՛ւ կանչեցիր ինձ։

— Ե՞ս քեզ կանչեցի։

— Հապա դու չէի՞ր կարդում քամու ձայները, դու չէի՞ր ուզում տարուել մրրիկների հետ դէպի այնտեղ, որտեղից մենք երկսով էլ հալածական ենք. ես քամու մէկ մասն եմ, Նրա ընկերն եմ։ Դարձեալ ուզո՞ւմ ես այնտեղ գնալ.

— Ուզում ե՛մ, իհարկէ, բայց դու կարո՞ղ ես տանել ինձ։

— Գնանք, թէ ուզում ես։

— Հիմա՞։

— Այո, հէնց հիմա. բռնի՛ր ձեռքս։

Ես բռնեցի Նրա աջ ձեռքը. Նա չէր դողում։ Միւս ձեռքով Նա մեղմիւ քսեց աչքերիս. սենեակը կորաւ իմ հայեացքից, եւ յանկարծ մենք թափ առանք միասին. եւ Նա ինձ իր յետեւից քաշեց։ Էլի մի վայրկեան, եւ մռնչացող քամու այլանդակ պըտոյտների հետ՝ մենք տարւում էինք դէպի արեւելք։

Եւ թռչում ենք մենք ինչպէս մրրիկ: Շատ ճանապարհ կայ: Անցնում ենք գետեր՝ լայն ու ահաւոր, անցնում ենք ծովեր՝ զայրացած ու աղմկալի, որոնց ալիքների դղրդը երկինք է դողացնում:

— Ահա մեր գետը, ճչացի յանկարծ ես ուրախաձայն:

— Իզո՛ւր, այդպէս մի ոգեւորուիր, դա ձեր գետը չէ:

Ես լռեցի. Թռչում ենք դարձեալ:

— Ահա ձեր գետը, ասում է ինձ ուղեկցուհիս:

Ես նայում եմ: Ժայռոտ ափերի մէջ հոսում է նա ինչպէս կատաղած վիշապ, յորձանքներ է տալիս ու մռնչում, բայց ամբողջապէս կարմիր է:

— Սա չէ մեր գետը, բացականչում եմ ես. մեր գետը վճիտ է, ինչպէս վաղորդեան ցօղ. նրա մէջ խաղում են պլպլան աստղերը, նա երկնքի հայելին է, իսկ սա պղտոր-կարմիր է հոսում:

— Այս է ձեր գետը. ձեր երկրում այժմ ջրերը կարմիր են, հողերը սեւ...

— Դէ՛, շուտ անցնենք այստեղից. ես շշմում եմ, գոլորշիները խեղդում են ինձ...

Եւ մենք թռչում ենք շտապով:

Ահա մեր ոտքերի տակն է մեր մեծ լիճը՝ ձկնաշատ ու վճիտ, որի ափերին տասն տարի առաջ ես թողեցի այնքան չէն գիւղեր ու աւաններ: Ես զգում եմ յանկարծ իմ ձեռքի վրայ արտասուքի կաթիլներ— ուղեկցուհիս է. նա դողդողում է եւ արտասւում:

— Ի՞նչու ես արտասւում, հարցնում եմ ես:

— Ինչո՞ւ եմ արտասւում... Ամենախոր վէրքը վշտացած հոգուս այստեղ հասցրին։ Արեան ու սգի այն սեւ օրերում ոչ ոք չուզեց ճանաչել ինձ այստեղ. ամէնքը լուռ կռացան փոթորկի առաջ, որ արեան հեղեղում խեղդեց ամէն ինչ... Այժմ մեծ մեռելութիւն է իշխում այստեղ։ Ամէն տեղ, ուր հալածում են ինձ, մահին է մնում իշխանութիւնը։ Եւ ամէն անգամ, երբ մոլորուած ու վշտաւոր ես անցնում եմ այս արիւնոտ վայրերից, ուր բանական, ազատ մարդը մի օր անարգեց ինձ իր անպատիւ, սարկական մահով, ես դողում եմ ցաւից, եւ ակամայ արցունքը թափւում է աչքերիցս։ Ողբալի՜ Արճէշ, վերա՜ն Ալջաւազ...

Վար ենք իջնում։ Մի գիւղ է, լուռ, մեռած գիւղ. կեանք չկայ, ո՛չ խօսք, ո՛չ զրոյց, ոչ ճիչ, ո՛չ ծիծաղ։

— Այս լռութիւնն է, որ հալածում է ինձ, ասում է ուղեկցուհիս.եւ քանի՜սն են այդպէս. կեանք չկայ, եւ ես փախչում եմ։

Տներից մէկում լոյս կայ։ Ներս ենք մտնում։ Ճրագը հազիւ պլպլում է, ճիշդ ինչպէս իմ վառարանի մեռնող բոցը։ Միայն այստեղ ստուերներն աւելի սարսափելի են. Նրանք խօսում են ինչ որ ահագին ցաւից, որ հազարգլխեան վիշապի պէս իր երկաթեայ ճիրաններում ճնշում է այս խրճիթները եւ ստիպում է, որ լռեն, չճչան, չհառաչեն իսկ։ Լուռ են այն պառաւն ու ծերուկը, որոնք կծկուել են սառը թոնրի վրայ ցնցոտիների տակ։

— Ո՞ւր են ձեր երեխաները, հարցնում ես ծե-

րերին: Պատասխանի փոխարէն իմ վրայ են ուղղըւում չորս մարած աչքեր եւ նայում են առանց հասկանալու իմ հարցը, առանց թարթելու. նայում են՝ ինչպէս կը նայեն ապակուց շինուած աչքերը: Զարհուրելի է. ես դողում եմ այդ հայեացքի ցրտութիւնից, ես զարհուրում եմ ցաւի մեծութիւնից...

— Գնանք, ասում եմ ուղեկցուհուս. ի՜նչ ցուրտ է այստեղ...

Եւ մենք գնում ենք: Հեռու երեւում է մի գիւղ, ամբողջապէս լուսաւոր:

— Ա՛յ, անտեղ գնանք, տես, այնտեղ կեանք ու կենդանութիւն կայ, այնտեղ լոյս-ճրագ կայ, այնտեղ երեւի այսպէս ցուրտ չի լինի, երեւի մարդիկ ուրախանում են. տե՛ս, կարծես երգի ձայները մինչեւ մեզ են հասնում:

— Լո՛ւռ կաց, իմ ընկեր, լո՜ւռ: Դու ծաղրում ես թշուառութիւնը. առանց այն էլ նա շատ է ծաղրուած անսիրտ աշխարհում, գէթ դու լուռ եղիր: Այդ բոցերում մի գիւղ է խորովւում... Մարդիկ երգում են, բայց մահու մեղեդին. լեռներն են ճըչում նրանց հառաչանքից... Լո՛ւռ, ծածկիր աչքերդ եւ անցնենք: Այդ խոհեմութիւն է, այժմ ամէնքը ծածկում են աչքերը:

Եւ թափով անցնում ենք ծխի ու բոցի վրայով եւ իմ ականջներում հնչում են սարսափելի ձայներ...

— Այս չէ իմ վաթանը, ճչում եմ ես:

— Այո՛, իրաւունք ունիս. անտէր ու անպաշտ-

պան ձգուած վաթանը տաս տարուց յետոյ էլ չի ճանաչուի։

Ուղեկցուհիս նայում է ինձ· այժմ նա է հարցնում·

— Ի՞նչու ես արտասւում։

— Ես չեմ արտասւում, այստեղ արցունքը անկախ է մարդուց, այստեղ նա ինքնիրան հոսում է, հոսում... Նա հոսում է վշտից, զայրոյթից, հոսում է մանաւանդ ամօթից։

— Ամօթի արցո՛ւնք,— այո՛, այդ լաւ է, բայց նրանից աւելի՝ ես սիրում եմ զայրոյթի արցունքը —բուռն կատաղութեան, անյագ վրէժի փրկարար արցունքը... Այդ արցունքից թափել գիտե՞ս դու։

— Ասա ինձ, ո՞րտեղից եւ ո՞վ թափեց այս երկրում այս ծով ցաւերը· ո՞րտեղից փչեց այս հրեղէն փոթորիկը· ո՞վ է հեղինակն այսքան տանջանքի։

— Ո՞վ—մի մա՛րդ, ո՛չ, մի գազան։ Գնանք, կը տեսնես։

Դարձեալ թռչում ենք։ Այժմ մեր ոտների տակն է մի մռմռացող հսկայական քաղաք չորս կողմից պատած ջրերով։

— Ո՞ւր ենք մենք։

— Այնտեղ, որտեղից ծնւում է ահագին չարիքը եւ չէն երկիրներ աւերակ դարձնում։ Սա Մեծ Գազանի որջն է։ Այստեղ է լափում նա իր արիւնոտ զոհերը։ Տես այն ջրերը· իրենց խաղաղութեան տակ անհուն ցաւերի շտեմարան են թաքցընում, աստղերն ամաչում են պլպլալ այնտեղ, երկինքը մթնում է այնտեղ նայելիս։ Երբեմն լուռ գի-

չերին ես նայում եմ վերից. ալիքները աղմկում, յուզւում են գազանի ոճիրներից, բայց այդ նրա փոյթը չէ. նա թաղում է այս ջրերի տակ հարիւրաւոր անմեղներ ու նրանց հառաչանքներին պատասխանում է քրքիջով... եւ ես փախչում եմ լալով անհունութեան մէջ խեղդելու իմ վիշտը: Անէ՛ծք այս ծովին, անէ՛ծք իր ջրերին...

Մեր ոտքերի տակն է մի մեծ, սեւ զանգուած, մռայլ ու այլանդակ, ինչպէս խորհրդաւոր հրէշ: Այնտեղից հասնում են մեզ տարօրինակ ձայներ, հառաչանք, հեծեծիւն, երկաթի չխինդ, խուլ ու ահաւոր:

— Լսո՞ւմ ես այդ ձայները:

— Մտքի ու խղճի վրայ բազմած դարաւոր սֆինքսն է այն, որ ուշ գիշերին կատակ է անում իր զոհերի հետ: Նրա երկիւղից դողում է երկիրը, եւ տիեզերքի Ազատ Ոգին՝ իմ մայրը, մռայլում է իր պայծառ ճակատը: Այնտեղ ժամանակը չի քայլում այլեւս. նա անշարժ է ու սառած: Ներսում ամէն օր, ամէն ժամ անարգւում է մայր բնութիւնը. դա նրա չքնաղ մարմնի վրայ զզուելի պալար է,— դա մի բանտ է: Քանիսն են այնտեղ իմ սիրելիներից, եւ քանիսը կախաղանների վրայից իրենց զայրոյթի վերջին աղաղակն ինձ յանձնելով, բռնութեան երեսին փրփուր թքելով, փչեցին շունչերը: Ես ծով վրէժի կտակներ ունեմ, որ ման եմ ածում ինձ հետ ամպերում եւ մխում եմ կայծակներով: Ե՞րբ կը ճայթի... Մի օ՛ր... օրերի օրը...

Այժմ մեր առաջն է մի ուրիշ շինութիւն, բարձր

ու ընդարձակ, բազմաթիւ դռներով ու լուսամուտներով։

— Նայի՛ր այստեղ, ասում է ինձ ուղեկցուհիս. եթէ դիակներով յղփացած այդ ալիքների ափին, տանջանքով լեցուն այդ բանտի կողքին, մարդակեր գազանի որջից ոչ–հեռու չլինէր այս շէնքը իր յիշատակներով, ես ցաւից ու զայրոյթից սրտաճաք կը լինէի այս տեղով անցնելիս։

— Բայց այդ շէնքը լուռ է ու խաւար. ես ոչինչ չեմ տեսնում, որ մխիթարէր, որ...

— Ոչի՞նչ... Զգոյշ, իմ ընկեր, մի՛ շարունակիր։ Յիշատակներ կան իմ թափառական դարաւոր կեանքում, որոնք վառ ջահերի պէս լուսաւորում են անհունութեան մէջ իմ խաւար ուղին։ Այստեղ է նրանցից մէկը։ Այս շէնքը միշտ այսպէս լուռ ու խաւար չէր։ Մի օր նա լուսաւորուած էր շանթերի փայլով. մի օր նա ոռնում էր ինչպէս վիրաւոր առիւծ եւ բոց էր ժայթքում բոլոր անցքերից եւ մահ էր թափում իր չորս կողմում։ Այն էլ մի օ՛ր էր... Ռումբերի որոտի հետ բանտերի զոհերը ցնցում էին թափով իրենց շղթաները ահաւոր շռինդով. Մեծ Գազանը դողում էր իր ամուր որջում եւ իր արբանեակները այս խուլ պատերի տակ պատառ–պատառ փողոտւում էին վերից տեղացող գնդակներից ու արիւն որձկալով՝ գալարւում էին գետնի երեսին։ Վերից էին ընկնում մահացու հարուածները, մինչ վարում երկիրը դողում էր ահից։ Վրէժխնդրութեան արդար հատուցման մի վսեմ օր էր։ Ես սաւառնում էի վերից, դիտում էի սիրով իմ սիրելի–

ներին, եւ մահաբեր գոռոցների հետ իմ խորունկ ծիծաղն էր հնչում բոցերի ու ծխի մէջ:

Ա՛խ, այդ մի օր էր... Այդպիսի օրեր շատ են հարկաւոր, որ ես դադրեմ Թափառելուց երկրէ երկիր, մոլար ու անապաստան:

— Անապաստա՛ն... Մի՞Թէ այս իմ ընդարձակ վաԹանում ոչ ոք քեզ մի անկիւն չի տալիս երբեք, որ գէԹ մի օրով դու հանգիստ առնես, որ գէԹ մի ժամի ապաստան ունենաս:

— Օրերի ապաստան ես շատ ունեցայ, գնանք, կը տեսնես: Անցնենք դարձեալ դէպի մեծ լիճը:

Մենք կրկին Թռանք նոյն գիւղերի վրայով, կրկին չափեցինք նոյն սարերն ու ձորերը: Առաջներս մի քաղաք է մեծ լճի ափին: Ես լսում եմ ուղեկցուհուս մեղմ մրմունջները. աղօԹո՞ւմ է արդեօք, Թէ՞ դարձեալ արտասւում. բայց պարզ լսում եմ «Պետօ՛», «Վազգէ՛ն» անունները, որ սիրահարի շեշտով հնչւում են իմ ականջներում:

— Այստեղ էր, իմ ընկեր, ուր ամբողջ ամիսներ Վազգէնի ու Պետօյի հետ ես շրջում էի... Ի՛նչ կեանք էր, օրե՛ր տեսայ, շո՛ւնչ առայ, ազատ շունչ, որ փչեց անցաւ այս քաղաքի եւ իր շրջակայքի վրայով, մի պահ լուսաւորեց խաւար հոգիները, Թափ տուեց մեղկացած մարմինները եւ յետոյ... է՛հ, լաւ է լուռ կենալ. անցնենք:

Եւ մենք դիմում ենք դէպի հարաւ, ուր ցցուած են շարէշար լեռներ:

— Տես այս լեռնաշղԹան, ասաց ուղեկցուհիս, լճից էպի հարաւ: Ամիսներ առաջ ես վար իջայ այս-

տեղ մի քաջի կողքին եւ նրա հետ միասին ապրում էի այս ձորերում. նրա հետ պառկում այս ժայռերի մէջ. նրա հետ շրջում ու նրա հրացանի հովանու ներքեւ հանգիստ էի առնում: Հսկայ էր Սերոբը, սարերի տէրն էր, մենք ազա՜տ էինք… Բայց մի փարթամ վարդն էլ գարուն չի բերի. դաւաճան ձեռքերը այն էլ պոկեցին այս չոր անապատից, եւ ես մնացի դարձեալ թափառական ու սգաւոր: Անցնենք այստեղից. դաւաճանութեան պատճառած ցաւը ամենից մեծ է:

Առաջ գնացինք:

— Նայիր: Այստեղ այս հսկայ լեռների խրոխտ կատարներին արծիւների հետ բուն դրած մարդիկ իմ սիրահարներն են: Այստեղ երբեմն մի քանի օրով ես հանգիստ եմ առնում. այստեղ է, ուր ես չեմ ամաչում, չեմ դողում, չեմ արտասւում, մի քանի անգամ նոյնիսկ ժպտացել եմ: Կայծակի թափից չեն հառաչում այս կարծր ժայռերը, փոթորկի առաջ չեն ծռւում այս լեռները, մարդն այստեղ չի դողում որոտից, եւ գնդակների տարափի տակ արցունք չքամեցին սասունցիք. մեռան ընկնուած, բայց դա մի մահ էր… փառաւո՜ր ու վսե՜մ, եւ ես ժպտացի… Նրանք էլ ընկնում էին մի հպարտ ժպիտով. մեռելութիւնն այստեղ գործ չունի. ես այստեղ տէր եմ: Տէր եմ եւ այնտեղ:

— Ո՞րտեղ:

— Ա՛յ, այնտեղ, եւ նա մեկնեց մատը դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Այս ծովից այն կողմը լեռներ կան, սրանց պէս հսկայ, սրանց պէս խրոխտ: Սա-

սունի մեծ եղբայրն է այնտեղ, քինոտ ու ըմբոստ, յիշաչար ու հպարտ: Այս կողմերի ամենախուլ հառաչանքը այնտեղ որոտի է փոխւում— հրացանի որոտ, զայրոյթի որոտ: Զէյթո՛ւնն է այնտեղ... Երբ այստեղ ցուրտ է, այնտեղ եմ գնում. տեղ ունեմ այնտեղ... Լո՛ւռ. էլ չխօսենք...

Մենք թողնում ենք նաեւ այս հպարտ լեռները, որոնք իմ ուղեկցուհու սիրած վայրերն են, եւ թռչում ենք արագ: Մեր ոտքերի տակն է այժմ մի ընդարձակ դաշտ, ուր սեւ-սեւ բլուրներ, ինչպէս հսկայ ուրուականներ, պառկած իրար կողքի անշարժ ու լուռ, նիրհում են խաւարի մէջ:

— Խանասո՛ր, Խանասո՛ր... ճչաց ուղեկցուհիս: Օրհնուա՛ծ բլուրներ, սրբազա՛ն վայրեր, ողջո՛յն ձեզ: Տե՛ս, իմ ընկեր. այստեղ էին ձգուած չարէչար վրանները այն գազանների, որոնք Գարահիսարի ժայռոտ փէշերը սիրելիներիս արիւնով ցօղեցին մի օր եւ խաղաղ ու հանդիստ ամարային պայծառ գիշերին՝ պառկած թաւ կանաչի վրայ, նայում էին երկնքի պլպլան աստղերին, յօրանջում էին ու պատմում իրար արիւնոտ գործերի սեւ պատմութիւնը եւ երգում էին իրենց յաղթանակի գոռոզ երգերը: Եւ յանկարծ մի օր այն լերան մէջքից մի քանի հարիւր հրացանի որոտը խեղդեց նրանց կոկորդում երգի հնչիւնը եւ մարեց նրանց շրթունքներին հպարտ խօսքերը: Վրէժխնդրութեան ժամն էր հնչել: Այստեղ էլ ես սաւառնում էի վերից եւ գազանների օրհասական հռնդիւններին ականջ էի դնում սիրով, ժպիտով: Այդ էլ մի օր...

Եւ մենք թռչում ենք դարձեալ:

— Ո՞ւր կ՚ուզես, որ այժմ տանեմ քեզ:

— Տա՛ր ինձ էլ այնտեղ, ուր դու ես գնում: Տար քեզ հետ՝ վեր, վեր: Ես էլ եմ ուզում այնտեղից անցնել, սահել աշխարհի վրայով փոթորկի կատաղի պտոյտների մէջ, մռնչացող քամու ոլորտների հետ... Քեզ պէս ուզում եմ մտնել ծխնելոյզների մէջ խաւար գիշերին, ողբ ու սուգ տանել, հառաչանք երգել, հեծեծել, թոյն խառնել երջանիկների անհոգ վայելքին, թափառել անվերջ երկրի վրայով՝ մինչեւ մեղմանայ ցաւը վաթանում, մինչեւ որ դադարի արցունքն մեր երկրում... Ա՜խ աղաչում եմ, տա՛ր ինձ էլ քեզ հետ. ես էլ եմ քեզ պէս հալածական ու սգաւոր, ես էլ եմ քեզ պէս դարիբ ու անապաստան:

— Գնա՛նք, իմ խեղճ, թափառական ընկե՛ր, գնանք պատմելու ինչ որ տեսել ենք. գուցէ աշխարհը միշտ խուլ չմնայ, գուցէ սրտերը միշտ քար չմնան...

Եւ մենք թռչում ենք անհունութեան մէջ, խառնում ենք մեր հեծեծանքը քամու մռնչոցին, նրա հետ միասին ցաւեր ենք երգում եւ սուգ ենք տանում խուլ ականջներում, թափով ցնցում ենք նիրհող ոգիները, վրէժխնդրութեան ժամն ենք պատրաստում... Տաս տարուայ թափած ծով արիւնն է բողոքում մեր շրթունքներով.

Խանասո՜ր, Խանասո՜ր...

1900

ԿՌՈՒԻ ԴԱՇՏՈՒՄ

Նա էլ ընկաւ։

Կռիւն անողոք էր։ Հազարաւոր մարտիրոսների աղաղակող վրէժն էր խօսում հայդուկների հրացանների փողերով, որոնց որոտը ինչ որ կենդանի, խօսուն բան ունէր իր խրոխտ արձագանքների մէջ— գայրոյթի մի շեշտ, բողոքի մի հնչիւն։ Խաւարն ակօսող բոցերը ձգւում էին առաջ, դէպի թշնամին, ինչպէս զայրացած օձեր, վայրկենաբար լուսաւորում էին մի յանդուգն ու մռայլ դէմք, ապա մարում մի թշնամու կեանքի հետ։ Ի՞նչ էր կատարւում խաւարի մէջ, այդ դժուար էր իմանալ. պարզ էր միայն, որ երկու կողմից էլ կռուողները ընկնում էին — քրդերը անէծքով ու ոռնոցով, իսկ հայդուկները՝ լուռ ու հպարտ, եւ կռուի դաշտը մի մահասարսուռ ճշտութեամբ կրկնում էր հրացանների որոտները, կարծես այդ ձայները Նախկին Նահատակներին հաղորդելու խորհրդաւոր պարտքն էր յանձն առել նա։

Նա էլ ընկաւ, մենա՛կ, հեռաւոր սարալանջի վրայ, եւ միայն երկինքը տեսաւ, թէ ինչպէս ընկաւ այդ անվեհեր տղամարդը, որ կռուի բոլոր ժամանակ վազում էր առաջ եւ կարծես բոլոր ընկերներին անծանօթ, ամէնքին անյայտ մի բան էր փնտռում հէնց թշնամիների շարքերում։ Իզուր անցան ըն-

կերների յորդորները, խրատները ու աղաչանքը նրան յետ պահելու համար, իզուր անցաւ նաեւ խմբապետի հրամանը. նա գնում էր առաջ անընդհատ եւ նրա հրացանի պայթիւնը լսւում էր միշտ թշնամիների առաջին շարքերի մօտ, ուր նա մահ էր սփռում, առանց մահ գտնելու:

Վերջապէս նա էլ ընկաւ եւ փակեց աչքերը մի երանաւէտ անյուշութեան մէջ, որ տալիս է մարդուս նուիրական գործի գիտակցութիւնը եւ դառն իրականութեան յաւիտենական մոռացումը: Երկար մնաց նա այսպէս եւ երբ աչքերը բացեց, էլ չէր յիշում, թէ ինքն ո՞ւր է եւ նոյնիսկ ի՞նչ է ինքը: Գլխի փոխարէն նա մի ծանր ժայռի կտոր ունէր ուր մարել էին բոլոր յուշերը եւ ուր իշխում էր այժմ անցեալի, ներկայի, գուցէ եւ մօտաւոր յաւիտենականի մի զարմանալի ժխոր. միայն չռած աչքերը դեռ նայում էին վեր, նայում էին առանց տեսնելու. միտքն անկարող էր այլեւս արտաքին տպաւորութիւններից պատկերների ամբողջութիւն կազմել: Կուրծքն էլ էր ծանր. այնտեղ սառն արճիճի մի գունդ կար դրած կարծես, որ անընդհատ ճնշում, ճնշում էր հազիւ թրթռացող արիւնոտ սիրտը: Երկար մնաց նա այդպէս անշարժ՝ դէպի վեր, դէպի անհունութիւնը նայելով, ուր երկինքը գունատ, պաղ ցոլքերով թարթում էր իր անդիտակից աստղային աչքերը, ճիշդ ինչպէս մահամերձ վիրաւորի սառած աչքեր. եւ ոչ մէկը միւսին չէր հասկանում:

Ժամեր անցան: Լուսաստղը բարձրացաւ լերան

թիկունքից եւ առաջանում էր կոյսի մեղմ, երկչոտ, բայց գրաւիչ ընթացքով. ծիր խաւարմանը գունատուեց, աղօտացաւ եւ միւս աստղախմբերը կամաց-կամաց կախուեցին դէպի արեւմուտք: Նայում էր վիրաւորն այս բոլորին եւ չէր տեսնում: Հեռո՜ւ, հեռո՜ւ, լերան միւս կողմից, լսուեց մի փողի ձայն, որ տխուր, յուզիչ ոլորներով տարածուեց լուռ դաշտի վրայ եւ կարծես խօսում էր արիւնաթաթախ դիակների ականջին: Այստեղ՝ սարալանջի վիրաւորին էլ հասաւ այդ ձայնը, նա էլ լսեց... եւ յանկարծ, ինչպէս մի մոռացուած երազ, հին օրերի աղօտ յիշողութիւն, մի բան զարթեց նրա գլխում, մտքի խաւարի վրայ լուսոյ մի շող ցոլաց: Փողը շարունակում էր հնչուել եւ նա ականջ էր դնում... ապա կամացուկ շարժեց կրծքի վրայ ընկած ձեռքը եւ հանդարտութեամբ տրորեց աչքերը. նա այժմ ականջ էր դնում, ջանք էր անում հասկանալ թէ ի՞նչ է այդ ձայնը, ո՞ւր է ինքը. փողը շարունակում էր հնչուել աւելի եւ աւելի ուժգին. նա նորից տրորեց աչքերը... նայեց... Այժմ հասկանում էր... Այդ ձայնը նրան ծանօթ էր, լսել էր առաջ, մարտադուլի հրաւէրն էր, կռիւը վերջացել էր, կանչում էին ընկերներին, մոլորուածներին, կանչում էին նոյնիսկ վիրաւորներին, եթէ այդ հնար էր: Կամաց-կամաց նա յիշեց բոլորը, յիշեց կատաղի կռիւը, կոտորածը. յիշեց, որ ինքը շարունակ մենակ առաջ էր վազում. յիշեց, որ վերջին անգամ այստեղ, լեռնալանջի վրայ, մուրճի պէս մի բան դիպաւ իր կրծքին եւ ինքը վար ընկաւ անզգայ: Նա

հասկացաւ, որ վիրաւոր է, ծանր վիրաւոր, եւ մենակ ձգուած դաշտում․ զգաց, որ հրացանը պինդ սղմել է կրծքին եւ իր ամբողջ մարմինը լողում է զաղջ, լպրծուն հեղուկի մէջ, որ հոսում էր վէրքից․ դանդաղ, արիւնաքամ մահը մօտենում էր։ Նա փորձեց շարժուել, բարձրանալ, վիրաւոր թըռչունի պէս ցնցուեց, բայց ի զուր— գլուխը ծանր էր, կուրծքը ճնշւում էր, իսկ թիկունքը մըսում էր արեան մէջ ճապաղած։

«Ինչո՞ւ վեր կենալ, մտածեց նա, մէկ չէ՞, այստեղ՝ այսօր, կամ մի ուրիշ օր՝ մի այլ դաշտում»․․․ Ապա հանդարտ ձգուեց իր տեղում սպասելով անխուսափելի ճակատագրին, որ գալիս էր մահու կերպարանքով։ Այժմ վերջին անգամ մէկիկ-մէկիկ դառնում էին նրա գլխում իր անցեալի յուշերը, երիտասարդ կեանքի հազար ու մի յեղյեղումները։ Կամաց-կամաց հին պատկերները բոլորն էլ աղօտացան, կորան եւ մնաց մի կոյսի չըքնաղ պատկեր, որ իր բոլոր գրաւչութեամբ կանգնեց նրա առաջ։ Այդ նրա սէրն էր, իր միակ եւ անբիծ սէրը։ Այդ սիրոյ վերյուշը ամենից քաղցր էր, եւ նա աշխատում էր էլի մի քանի վայրկեան պահել իր թուլացած յիշողութեան մէջ այդ աղօտ, եթերային պատկերը, որ կարծես մօտ էր միւսներին հետեւելու, մօտ էր հեռանալու, կորչելու խաւարի մէջ ընդմիշտ, յաւիտեան։ Նա շտապում էր վերջին անգամ վայելել կեանքը անցեալի յուշերի աշխարհում, երազների պարզեւած վաղանցուկ երանութեան մէջ։ Դա մի վսեմ վայելք էր, որ նա

իրաւունք էր համարում ճաշակել, վատաբախտ հայրենիքի փրկութեան սեղանի վրայ՝ զոհերից վեհագոյնը, կեանքի զոհը, բերելուց յետոյ:

Բախտը, կոյր պատահականութիւնը չէր, որ նրանց միեւնոյն ճանապարհի վրայ գրեց, այլ Թըշուառ ազգի ցաւերի խորին գիտակցութիւնը եւ այդ ցաւերն ամոքելու առաքինի վճռականութիւնը: Գունատ, փոքրահասակ աղջիկ էր նա. չգիտես, ինչ մի անհանգիստ, բոցոտ բան ունէր իր հոգու մէջ, որ անկարող է կրել նրա թոյլ, նեղ կուրծքը, որ մղում էր այդ թուլակազմ կանացի մարմինը հեռու կեանքի հեշտութիւններից դէպի մի փշոտ ապագայ եւ ծանօթ հոգիների առաջ պեղւում, դուրս էր թափւում կրակոտ բառերով: Այն խղճուկ, հիւանդ կրծքում մի ամբողջ ժողովուրդ էր ապրում իր ցաւերով, իր անլուր տառապանքներով:

Միւսը՝— ժողովրդի զաւակ: Դեռ այն տարիքում, երբ վայելքները, կեանքի քաղցրութիւնները պաշարում, չշմեցնում են երիտասարդ գլուխները, երբ կեանքը վարդ եւ ցաւը՝ ցնորք է թւում. եւ սակայն նա ծնուած չէր երիտասարդական վայելքների համար. վաղ կնճռուեց նրա բաց, ազնիւ ճակատը հայրենիքի աղէտներով, շատ վաղ հասկացաւ մեծ զոհի խորհուրդը եւ գնաց այնտեղ, ուր տանում էին նրան անհանգիստ սրտի նուիրական մղումները: Այնպէս պատահեցին նրանք իրար: Եւ առաջին իսկ վայրկեանից հին ծանօթներ էին, հոգիների նմանութիւն կար. երկուսի մէջ էլ ապրում էր տանջուած ժողովուրդը, երկուսն էլ ողողուած էին

խեղճերի արցունքով։ Երկուսն էլ ապրում էին միենոյն ցաւերի կսկիծով։ Տեսան եւ սիրեցին իրար, ամէն մէկը միւսի մէջ սիրեց իր վիրաւոր, արիւնքամ հայրենիքը, իր փայփայած իղձերը, սիրեց մեծ ցաւը։

Վիրաւորն այժմ յիշում էր... Կարճ եղաւ այդ սէրը եւ ինչպէս մի լուսաւոր մոլորակ անցաւ նրա մռայլ հորիզոնով։ Արշաւանքից մի քանի օր առաջ էր, մի աստղազարդ գիշեր նրանք անցկացրին մի քանի ժամ մենաւոր ուռենու սաղարթների տակ։ Գլուխ գլխի տուած՝ նրանք խօսում էին կեանքից ու վայելքից. նրանց ձայների մեղմ հնչիւնները խաւարի եւ առանձնութեան մէջ գուրգուրիչ էին, տաք, անհանգիստ շնչերը խառնւում էին իրար, եւ ձեռքերի հպումը ախորժ դողով ցնցում էր կենսալից, երիտասարդ մարմինները։ Երազ էր եւ երազներից ամենից գրաւիչը, որ նրանց օրօրում էր իր խաբուսիկ, բայց քաղցր մոռացութեան մէջ։

—Լսիր, հոգիս, ասաց երիտասարդը, ինչո՞ւ մենք էլ չենք կարող ընդմիշտ միասին լինել, մինչեւ յաւիտեան, եւ սիրոյ երջանկութեան մէջ կեանքը վայելել. ինչո՞ւ...

Ձայնը վշտի շեշտ ունէր, երիտասարդ կեանքն էր խօսում։

—Ընկե՛ր, դեռ շատ եւ շատ այսպիսի սէրեր պիտի զոհ բերուեն աւելի մեծ սիրուն, պիտի կուլ գնան մեծ չարիքի անդունդը լցնելու համար, եւ այն ժամանակ միայն թո՛ղ սիրեն ուրիշները. իսկ մեզ, հոգիս, վիճակուած է սիրել նրանց սէրը. այդ

է մեր երջանկութիւնը, եւ առաջիկայ արշաւանքը հէնց դրա համար է։

— Արշաւա՛նքը... հա՛, արշաւանքը, մռմռաց երիտասարդը քնից արթնացածի պէս, բայց խոմ մարդ անպատճառ չի մեռնում արշաւանքում. արշաւանքից յետոյ...

Նա չկարողացաւ աւարտել խօսքը. վերեւում ծառի սաղարթների մէջ, մի ճնճղկան օրհասական ծվծվոցը լսուեց, որով նա օգնութիւն էր աղաղակում իր դահիճի ճանկերի մէջ։ Բայց ո՞վ պիտի տար օգնութիւն. թառած թռչունները լուռ էին, կծկուած, եւ այդ մի հատիկ ճիչը կորչում էր խաւարի եւ լռութեան մէջ։ Կամաց-կամաց զոհի ծվծըվոցը մեղմացաւ, թփրտոցը դադարեց, եւ մի քանի խղճուկ փետուրներ մեղմով ընկան երկու սիրահարների գլխին։ Մի առժամանակ նրանք լուռ էին։

—Այսպէս են անում այնտեղ, ասաց աղջիկը։

— Այո՛... այսպէս են անում... մռմռաց երիտասարդը։ Երազը, երջանկութեան ցնորքը ցնդըուեց, մնաց դառն, խեղդող իրականութիւնը եւ նրա հետ այնուամենայնիւ մի քաղցր յիշատակ՝ վայրկենական, անխառն, որ անցաւ սարալանջի վիրաւորի գլխով եւ երջանկութեան թէ՞ ցաւի արցունքի երկու խեղճ կաթիլներ ցայտեցին նրա աչքերից։

Պատկերները փոխուեցին։ Գիշեր էր. մի ժամից յետոյ ճանապարհ պիտի ընկնէին. խումբը բաժանւում էր տասնեակների, յիսնեակների, հարիւրեակների. հայդուկները զննում, փորձում էին հրացանները, պնդացնում ոտնամանների կապերը,

մէջքերի կապոցները։ Երիտասարդն իզուր էր փնտռում բարի երթ մաղթողների մէջ Նրան, որին գուցէ այլեւս երբեք տեսնելու չէր։ Նա զարմացաւ եւ անհանգիստ հոգով ինքը գնաց վերջին մնաս բարեւն ասելու։ Դռան առաջ նա կանգ առաւ, կարծես վախենում էր ներս մտնել. տխուր նախազգացումը ճնշում էր նրա սիրտը եւ նա մի վայրկեան ականջ դրեց... Ձայն չկար. քնա՞ծ է արդեօք... Դուռը սղմեց, բաց էր... ներս մտաւ եւ քար կտրեց... Սիրած աղջիկը ձգուած էր անկողնի վրայ անկենդան մի ձեռքում ջղաձգաբար սղմած փոքրիկ ատրճանակը եւ միւս ձեռքը անկողնից թոյլ-թոյլ ցած էր կախուել. քունքի վրայ բացուած վէրքը պարզում էր ամէն բան։ Նա վերջ էր տուել իր կեանքին... Բայց ինչո՞ւ... Երիտասարդը շուրջը նայեց. սեղանի վրայ փոքրիկ լապտերի առաջ մի բաց նամակ կար ուղղուած իրեն։

«Սիրելի՛ս, գրում էր նա, արիւնովս եմ գրում այս տողերը. մի քանի ժամից յետոյ դու անշուշտ մեկնելուց առաջ ինձ տեսնելու կը գաս, մնաս բարեաւ ասելու, եւ այն ժամանակ ինձ այլեւս կենդանի չես գտնի։ Մի անիծիր ինձ հոգիս, ես քեզ սիրեցի այնպէս, ինչպէս երբեք մի կին չէ սիրել մի տղամարդի, որովհետեւ դու սիրում էիր մեր վատաբախտ հայրենիքն այնպէս, ինչպէս գուցէ ոչ ոք։ Յիշի՛ր սակայն անցեալ օրը մենաւոր ուռենու տակ քո արտասանած վշտոտ խօսքերը՝ «ինչո՞ւ մենք էլ չենք կարող ընդմիշտ միասին լինել»... Խոստովանիր, որ դու կարծես ցաւում էիր մեր անջատման

համար, ցաւում էիր, որ գուցէ մահը յաւիտեան խլի մեզ իրարից: Թուլասրտութիւնը, վատութիւնը չէր, որ քո մէջ խօսեց — օ՛, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ — այլ երիտասարդ կեանքը, նա, որ իր իրաւունքներն ունի եւ երբեմն ուժեղ հոգիներում անգամ վսեմ պարտքի գիտակցութիւնը կարող է թուլացնել:

«Սիրելի՛ս, հայրենիքի փրկութեան համար մղուած նուիրական կռւում, գուցէ դու, յիշելով ինձ, մի վայրկեան թուլանայիր. գուցէ խնայէիր կեանքդ ինձ համար, մեր ապագայ երջանիկ կեանքի համար եւ կամ գուցէ յետ-յետ նայէիր եւ մէջքիդ գնդակ ընդունէիր, կամ հայրենիքի սէրը ստորադասէիր իմ սիրուն, մոռանայիր այնքան արիւնն ու արցունքը, այն ծով ցաւերը, որոնք մեր սրտերը միացրին, մեր բուռն սիրոյ նուիրական շղթան կազմեցին: Իմ անզուգական ընկե՛ր, մի՛ մեղադրիր ինձ. ես չէի կարող այդքան ծանր ոճիր բարդել իմ խղճի վրայ, իմ գոյութիւնն այնքան յանցաւոր դարձնել: Այդ բեռը կը խեղդէր ինձ, ես չկամեցայ անտէր, հեծեծող ժողովրդից խլել մի օգնող ձեռք, չկամեցայ խլել նրանից մի մեծ սիրտ, որ ծնուած է նրա ծոցից, հետեւապէս նրա համար պիտի բաբախի եւ ոչ մի կնոջ: Ի՞նչ ասել է մի կին, երբ հարիւր հազարաւոր անարգուած կանայք ամէն օր արիւն-արցունք են թափում: Օ՛, մեր այս սեւ օրերում, տառապանքի այս արիւնոտ շրջանում ոճրագործ է այն կինը, որ մի տղամարդ կը խորթացնի ապաբախտ հայրենիքից, թշուառ ժողովրդից: Այդ

ոճիրը ես չկամեցայ գործել, մի՛ անիծիր ինձ, հոգիս:

«Ես վերջ տուի իմ կեանքին քո ձեռքն ու սիրտն ազատ թողնելու համար: Ո՞վ գիտէ, գուցէ դա միակ ծառայութիւնն է, որ ես կարող էի մատուցանել իմ դժբախտ ազգին: Քո սիրուն միայն այսպէս կարծեցի արժանի լինել. այլապէս մի օր, երբ կ՚իմանայիր, որ ընկերներդ մէկիկ-մէկիկ ընկել են սրբազան կռուի դաշտերում եւ դու դեռ ապրում ես մի կնոջ համար, ո՞վ գիտէ, գուցէ ամօթով ծածկուէր ճակատդ, գուցէ եւ անիծէիր ինձ...

«Այսպէս, գնաս բարեաւ... Յիշիր, որ ես այլ եւս չկամ, կայ միայն հայրենիքն իր բիւր ցաւերով, իր ծով արցունքով:— Գնաս բարեաւ»...

Նա ծալեց նամակը, դրեց ծոցում, վերցրեց լապտերը, մօտեցաւ դիակին եւ երկա՜ր-երկա՜ր նայում էր այդ գունատ դէմքին, այդ սիրուն կուսական ճակատին, ուր արիւնն ու թաւ խոպոպները սեւ ու կարմիր պսակ էին կազմել: Ապա կռացաւ, մի երկար համբոյր դրօշմեց նրա սառած շրթունքներին եւ դուրս գնաց:

Եւ այժմ նա ընկաւ կռուի դաշտում այնպէս, ինչպէս կը կամենար իր սիրած աղջիկը, որի պատկերը կանգնած էր նրա առաջ եւ կամաց-կամաց հեռանում, մաշւում, եթերանում էր եւ մօտ էր չքանալու: Վիրաւորն իզուր էր աշխատում բռնել, պահել այդ դիւթիչ պատկերը. նա աղօտանում, փախչում էր... Դարձեալ մի քանի րոպէներ անցան, սի-

րած պատկերն իսպառ չքացաւ, եւ Նրա աչքերը մեղմութեամբ փակուեցին։

Եւ վերջին անգամ սարի միւս կողմից փողը կանչում էր ընկերներին, մոլորուածներին, վիրաւորներին, բայց ձայնն այլ եւս անկարող էր զարթեցնել սարալանջի վրայ մենակ պառկած երիտասարդին... Նրա տխուր ելեւէջները տարածւում էին մռայլ դաշտի վրայ եւ հնչում էին որպէս օրօր Հայրենիքի փրկութեան Նահատակին, որ քնեց յաւիտեան։

1900

ՀԱՅԴՈՒԿԻ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ

Լո՛ւռ․ մի մրմնջար․ քայլիր հանդարտ, ընկեր, տղամարդի կրծքից թռած հառաչը ժպիտ է բերում չար բախտի դէմքին։ Զինուոր այս լեռը պիտի անց կենանք․ չէ՞ միւս կողմից է բերում մեզ քամին ողբ ու հառաչի աղեխարշ ձայներ․ այնտեղ, կ՚ասես, ձորերն են տնքում․ սղմիր հրացանդ թարմ վէրքիդ վրայ, պինդ, պինդ, եւ առաջ քայլենք։ Նոր տարին մօտ է․ չլինի՞ թէ նա հասնի եւ մեզ թոյլ, ընկճուած, յուսահատ տեսնի։ Տե՛ս, երբ այն սիրուն աստղը պլպլան այս բարձր լերան կատարին հասնի, ա՛յ, այն ժամանակ Նոր տարի կը լինի…

Վերելքը ծանր է, մեր ճամբան երկար, բայց շատ ենք անցել։ Լո՛ւռ քայլիր, ընկեր․ առաջդ լաւ նայիր․ ձեանը չհաւատաս․ ինչպէս երբեմն սրտերի քէնը, հոգիների թոյնը մարդիկ ծածկում են նենգ ժպիտների խաբուսիկ քօղով, այնպէս էլ ձիւնի սպիտակ սաւանը պաղ գեղեցկութեան դաւաճան տեսքով անդունդ է ծածկում մեր ոտքերի տակ։ Այսքան քայլել ենք եւ ի՛նչ օրերով,— մեղք է, որ յանկարծ Նոր տարուն մօտիկ կուլ գնանք այստեղ մի փորխորատում։ Տես, աստղը հեռու չէ լեռան կատարից․ էլի մի փոքր—եւ Նոր տարի կը լինի…

Ի՛նչ ցուրտ է, ընկե՛ր․ գիտեմ, մրսում ես։ Դէ՛ մենակ մենք չենք․ քանի՛ քանիսները մեզ պէս մըր-

սում են, դողում, սարսռում. Ձմեռ է պատել մեր ողջ երկիրը. որբեր, այրիներ դողում են ցրտից, ծերերն էլ իրենց չորցած բազուկներ կծկած ծոցերում՝ դողում են, դողում: Եւ ում որ միսը չի դողում, ում պարարտ մարմինը պատած է ոսկի-արծաթ զրահով, նրա էլ հոգին է մրսում, դողդողում, նրա էլ սիրտն է սարսռում ահից: Եթէ որ մենք էլ նրանց պէս դողանք, էլ ո՞վ պիտի դիմաւորի Նոր տարուն: Տե՛ս, աստղը մօտ է լեռան կատարին, եւ Նոր տարին հեռու չէ մեզնից...

Էլի՞ մրմնջացիր, ցաւո՞ւմ է վէրքդ. կեցի՛ր, իմ ընկեր, թո՛ղ որ իմ շնչով մի փոքր փչեմ, տաքացընեմ նրան: Հաւատա՛, ընկեր, մտերմի շունչին. նա փրկարար է, վէրք է բժշկում, հոգի է տալիս, սիրտ է տաքացնում, բոցեր է վառում: Թո՛ղ, թո՛ղ որ փչեմ այդ վէրքիդ վրայ. հաւատա, հոգիս, այդ հզօր ճար է. այ այս լաթովս էլ կը կապեմ վէրքդ... Այսպէս լա՞ւ է. այժմ հանգի՞ստ ես. դէ՛հ բռնիր հրացանդ, փողը դեռ տաք է. պինդ սղմիր ձեռքիդ. լաւ չէ, որ Նոր տարին քեզ տեսնի անզէն եւ անհրացան: Տե՛ս, աստղը մօտ է. էլի մի փոքր եւ Նոր տարի կը լինի...

Մռայլ է չորս կողմերս, խաւարը թանձր. լուռ է ամէն ինչ, ասես մեռել է ողջ տիեզերքը. սարսափն է խաղում աշխարհի վրայ, մարդիկ վախում են ձայն տալ իրարի, նոյնիսկ մոռացել են, թէ Նոր տարի է գալիս. ցաւերի մեծ բեռը մէջքերին դրած՝ արիւնոտ չրթունքներով ժպտում են երկիւղից բռնութեան դէմքին եւ սարսափի հանգստի

մահաբեր ծոցում լռել են, մնջել եւ սպասում են… Ինչի՞… Հրա՞չքի… Անմիտ գլխին՝ բարիքով ամուլ ու չար երկինքը միայն չանթ ու փոթորիկ ունի: Եթէ որ մենք էլ նրանց պէս լռենք, ո՞վ պիտի դիմաւորի Նոր տարուն: Դէհ քայլիր, ընկեր…

Տե՛ս, տե՛ս, սիրելիս, ի՛նչ հանդարտ, վըստահ սահում է աստղը երկնքի վրայ. ցոլքերը պայծառ, շողերն յստակ, ասես լողում է անսահմանութեան մէջ՝ մարդկանց ցոյց տալու, թէ ի՞նչ ասել է ազատ, անկախ կեանք. Նրան չեն հասնում վարի մռայլն ու սեւ խաւարը. նա չգիտէ՛, ինչ ասել է շղթայ. բռնութիւնը չի կարող նրան կանգնեցնել. հպարտ պատռում է խաւարի քօղը եւ առաջ գնում: Ով կ'ուզի լինել նրա պէս ազատ, նրա պէս անկախ, թող չուտով պատառի քօղը բռնութեան եւ առաջ գնայ: Քայլենք դէպի վեր. կատարը մօտ է, եւ հէնց այնտեղ էլ տօնենք Նոր տարին մեր հրացանի ահեղ որոտով…

Դեռ արշալոյս էր, երբ ճամբայ ընկանք: Քանի՛ հոգի էինք. այժմ մնացել ենք երկուսով միայն: Որքա՛ն ենք քայլել. ծանր էր ճանապարհը. ստոր մատնութիւնը բռնութեան արիւնոտ թաթիցը բըռնած քայլում էր ուշով մեր յետեւից. որքա՛ն զոհ տուինք. բուքն ու փոթորիկը խլեցին տարան. ցուրտն ու խաւարը մէկէն կուլ տուին… Մենք ենք մնացել, մի զոյգ ըմբոստներ, ի՞նչ փոյթ թէ քիչ ենք. ամէն ընկնողի վերջին հառաչից մենք հիւսել ենք մեր վայրենի երգը. Նրանց զայրոյթի թունոտ կաթիլներով մենք համեմել ենք մեր ատելութիւնը չար

բռնութեան դէմ. Նրանց մեծ սրտի սրբազան բոցից մի մի շիթ խլած մեր խիզախ ոգու թեւերն ենք հիւսել եւ սլանում ենք վրէժի շնչով՝ ուր կանչում է մեզ նուիրական պարտքը. մենք կը հանդռենք յուսահատութեան խոպան, կոշտացած հողը եւ նրա կրծքին կը ցանենք յուսոյ սերմերը արիւնոտ ձեռքով... Դէ՛հ, քայլիր, ընկեր: Մօտ է աստղը: Տե՛ս, երբ նա այս լեռան կատարին հասնի, այն ժամանակ կէս գիշեր կը լինի, Նոր տարի կը լինի...

Կանգ առ մի փոքր: Այս ի՞նչ պատահեց. խաւարը սաստկացաւ, տես, ընկեր, աստղը ծածկուեց կատարին չհասած. այն մռայլ ամպը իր սեւ ծոցի մէջ կուլ տուեց նրան: Մօտալուտ տարուայ պլպլան նշանն էլ չենք տեսնում. էլ կա՞յ այս երկրում մի ուրիշ նշան, որ մենք իմանանք Նոր տարու մուտքը: Ե՞րբ կը գայ նա եւ ե՞րբ կ՚անցնի, այդ մենք այլեւս գիտենալ չենք կարող: Քանի՛ տարի է, որ մենք չը գիտենք, թէ ինչպէս գալիս է ու անցնում Նոր տարին. Թո՛ղ այս էլ անցնի, գնա՛ մեր գլխով: Բռնութեան ճիրաններում կեանքը մեր երկրում դարձել է արիւնոտ ժամերի մի շարք. ի՞նչ անել է այստեղ Նոր տարի, երբ օրերը սեւ են, հողերը կարմիր... Խաւարը թանձրացաւ. մռայլը ճնշում է. ցուրտը սաստկացաւ, ասես ժայռերն էլ են ցրտից դողդողում... Ահա եւ լեռան կատարը. հասանք վերջապէս: Տե՛ս այնտեղ ներքեւում սեւ սեւ ստուերները. գիւղեր են նրանք. լուռ են ու մեռած. Նոր տարու աստղը չի կարող տալ նրանց յոյս, կենդանութիւն. երկնքից իջնող լուսոյ շողերը միշտ փոփոխական

են եւ անհաստատ, ինչպէս երկնքից իջած ձրի շնորհը, որով դեռ ոչ ոք երջանիկ չի եղել երկրիս երեսին...

Փոյթ չէ այդ, ընկեր. իջնենք վար շուտով, թողնենք երկինքը հանգիստ իր տեղում, հրացանի որոտով պատռենք հոգեհան այս լռութիւնը. խօսենք այն լեզուով, որ ամենասոսկալին է բռնութեան համար, ազատութեան լեզուով, որոտի լեզուով, չանթերի լեզուով. կռուի գոռոցի մէջ խեղդենք բռնութեան լպիրշ քրքիջը, քանդենք այս գիւղերի լեզուի կապանքը. մի փոքրիկ կայծ դնենք նրանց չրթունքներին. մի փոքրիկ բոց դնենք նրանց սրտերում. չորացնենք այնտեղ լացի աղբիւրը. եւ այն ժամանակ մենակ չենք մնայ. եւ այն ժամանակ կը գնայ Նոր տարին, մեր փրկարարը. փոյթ չէ՛ թէ աստղը ծածկուի ամպերով. փոյթ չէ, թէ երկինքը կորչի խաւարում...

1899

ԼՈՒՍԱԲԱՑԻՆ

Խումբն իջնում էր ձիւնապատ լեռնալանջից դանդաղ ու զգոյշ։

Նրանք քայլել էին ամբողջ գիշեր։

Լուսաբաց էր եւ դեռ քայլում էին։

Արեւի առաջին շողերը դալուկ ու խեղճ՝ խաղում էին ճերմակ լեռնակատարների վրայ վախլուկ, անհամարձակ ձեւով։ Իսկ մռայլ ձորում ձիւնի հաստ սաւանը դեռ կապտին էր տալիս ստուերի տակ։

Թւում էր, թէ ճամբորդների պէս այն անհամբոյր բնութիւնն էլ անքուն էր անցրել գիշերը խիտ ցրտի տակ, դողացել էր ու տանջուել։

Եւ այժմ նայում էր արեւին առանց հաճոյքի, առանց վաղորեղան յօրանջի, որպէս քարացած սփինքս։

Անտարբեր էին դէպի շրջակայքը նաեւ յոգնած ու մրսած ճամբորդները։

Միայն երբ լեռան վերնագոյն մասերից նրանց ոտքերի դղրդիւնով ձիւնի մի շեղջ էր պոկւում ու ցած հոսում, նրանք կանգ էին առնում մի վայրկեան, եւ վերեւ նայում։ Ձիւնահիւսը վար էր գլորւում փոշու ամպեր բարձրացնելով, անցնում էր նրանց առաջից եւ գնում էր ցրիւ գալու ձորի մէջ։

Խումբը շարունակում էր քայլել։

Երբեմն էլ խմբապետն էր կանգ առնում յանկարծ, դիտակն աչքին էր դնում, նայում էր դէպի ձորը, դէպի հորիզոնը եւ գլուխը քաշ ձգած՝ առաջ էր գնում:

Ձիւնոտ արահետը գալարւում էր այլանդակ ժայռերի եւ հեղեղատների միջով՝ մերթ ծածկւում, մերթ յայտնւում էր խուսափող օձի պէս: Եւ նրանք՝ այն ճամբորդները, իրար յետեւից քայլում էին նոյնպէս լուռ, նոյնպէս մռայլ, որպէս իրենց գլխաւորը:

—Հօ, հօ, վայլահ իմ որան եկաւ, յանկարծ բացականչեց հայդուկներից մէկը, որ կաղալով քայլում էր խմբի վերջից:

—Սո՛ւս, Թա՛չօ, կամաց սաստեց խմբապետը, եւ դիտակը կրկին դրեց աչքերին, ուղղեց դէպի ձորակի խորքը: Այնտեղ մի անորոշ բան սեւին էր տալիս:

Ամէնքը կանգ առան:

—Թաչօ՛, գիտես այն ի՞նչ է, ասաց խմբապետը յետ նայելով:

—Ի՞նչ է, քեզ մատաղ:

—Քեզ նման մի կենդանի, մի ահագին գէ՛լ որ քեզանից լաւ է, վիրաւոր չէ:

—Հը՞ տէրը մեռնի գիլուն, ես կարծեցի քիւրդ էր, բացականչեց Թաչօն դժկամակութեամբ. զարկե՞մ:

—Տօ, անխելք մոռացա՞ր, որ մենք չտապում ենք մեր հետքը ծածկել:

Թաչօն լռեց եւ կրկին հրացանի վրայ յենուելով, սկսեց քայլել խմբի յետեւից:

Թշնամու գնդակը թափ էր անցել Նրա աջ ոտքի սրունքի միջից․ վէրքը վտանգաւոր չէր, կապուած էր, բայց նա դժուարանում էր քայլել առանց հրացանին յենուելու։

Նախընթաց երեկոյ կռիւը տաք էր ու յամառ։ Խումբն ահագին զոհեր էր տուել հեռո՛ւ, անիծուած ու արիւնոտ ձորերում, եւ այժմ ողջ մնացածները խոյս էին տալիս նզովուած ձորերից, կրծքերի մէջ մի ահագին կսկիծ եւ վրէժի զգացմունք։

Բոլորի ճակատները մռայլ էին, բոլորի հոգիները խռովուած։

Նրանք այնպէ՛ս էին տառապել։

Խմբի մէջ միակ վիրաւորը Խաչօն էր, փոքրահասակ, վտիտ մարմնով, բայց ջլուտ, կենսուրախ երիտասարդը, որ ամենածանր պարագաներում անգամ մի զուարճալի խօսք էր գտնում ընկերների թախիծը վանելու համար։

Գնդակների տարափի տակ՝ նա շարունակ մըռմռում էր իր սովորական երգը՝

«Հէ, հէ, հէ, հօ, հօ, հօ,
Եղսօ՛ ջան,
«Եղսօն նստէ կով կը կթէ»․․․

Մնացածը նա չը գիտէր, եւ այսքանով բոլորովին գոհ էր։

Եւ երբ մի մոլորուած գնդակ չեչտակի գալիս էր նրա առջեւի ժայռը փշրելու ահագին չրխկոցով, Խաչօն դարձեալ չէր մոռանում իր կատակները եւ բոլոր ուժով գոռում էր Թշնամուն․

—Հը՛ ես ձեր քեօռ աչքը․․․ մի քիչ վեր բռնե-

ցէք, վե՛ր. գնդակն ափսոս է, էյ կռի՛ւ մուստա-ներ։

Եւ Խաչօն անվնաս մնաց։

Բայց քանի՛սն ընկան վերջին անիրաւ կռուի մէջ այն արիւնոտ ձորերում։ Եւ ամէն մէկը իր հետ տարաւ Խաչօի մի ժպիտը, մի կատակը, կեանքի եւ եռանդի մի մասը։

Խաչօն լռեց։

Նա միայն կռւում էր ատամները իրար վրայ սղմած, աչքերն արիւնոտ, դէմքը գունատ, յօնքերը կիտած։

Եւ ամէն անգամ, երբ ընկերներից մէկն ու մէ-կը նրա կողքին տնքում էր ու խորտակւում, Խաչօն աւելի պինդ էր սղմում հրացանը ձեռքի մէջ, աչ-քերն աւելի խոժոռւում եւ յօնքերն աւելի կախւում։

Կռիւն անհաւասար էր. Թշնամին ժամ առ ժամ զօրանում էր եւ սպառնալի դառնում. դիրքերը վը-տանգւում էին։ Խմբապետը նահանջի հրաման տը-ւեց։ Պէտք էր փոյս տալ եւ գիշերուայ վրայ հաս-նող խաւարից օգտուելով, հետքը կորցնել խոտոր ճամբաներով։

Հազիւ տեղից շարժուել էին, երբ վերջին գըն-դակը սուլելով եկաւ եւ Խաչօյի ոտքից Թափ ան-ցաւ։

—Հա՛յ, հա՛յ. էս բարի ճանապարհն էր, ասաց վիրաւորը, ոտքը բռնեց ու նստեց։

—Խաչօ՞, կոչեց խմբապետը խնամոտ ձայնով։

—Ոչի՛նչ, պատասխանեց Խաչօն, եւ վարտիկը պատռելով չտապ-չտապ կապեց վէրքն ընկերների օգնութեամբ։

—Կարո՞ղ ես քայլել:

—Որտեղ մնամ, էնտեղ ձգէք գէլերին:

Եւ ամբողջ գիշերը, ցրտի տակ ձիւների միջից նա քայլում էր կաղալով, հրացանին յենուած, առանց տնքալու, առանց տրտնջալու:

Քայլում էր եւ լուռ էր:

Լուսաբացին նրա ձայնը վերստին լսուեց: Նա սկսեց կամացուկ սուլել:

Մերթ լսւում էր նրա հրացանի կոթի խշշոցը ձեան վրայ, մերթ ընդհատ–ընդհատ սուլոցը:

Միաժամանակ նա աչք էր ածում չորս կողմը, հորիզոնի բոլոր ծայրերը պրպտում էր սրատես հայեացքով:

Եւ նրա բաղդից տեսածը միշտ կամ մի մացառ էր, կամ փախչող գազան եւ կամ այծեամ:

Խումբն իջնում էր, հա իջնում եւ Խաչօն յետեւից քայլում էր սուլելով ու կաղալով:

Արեւն արդէն բարձրացաւ եւ նրա շողերը խաղում էին հանդիպակաց բլրի ձիւնապատ լանջի վրայ, անդրադառնում, բեկբեկւում էին ու ցոլքեր արձակում:

—Վալլահ եկաւ· վերստին լսուեց Խաչօի ձայնը· եւ նա կանգ առաւ ու հրացանը պատրաստեց:

Խմբապետը դիտակով նայեց· Խաչօի սրատես աչքերը չէին սխալւում· արդարեւ դիմացի բլրից հանդարտ իջնում էր մի մարդ, ըստ երեւոյթին մի քիւրդ:

—Խմբապետ զարկե՞մ, կրկին ձայն տուեց Խաչօն:

—Սպասիր մօտենայ, տեսնենք ո՞վ է:

—Ո՞վ պիտի լինի, չե՞ս տեսնում գլխի քօլօզը, նրանցից է, կամ Թալանից է գալիս, կամ գնում է Թալանի. դրանց հոգի չը կայ…

—Խաչօ ամէն քօլօզաւոր թշնամի չի՛, խիստ կերպով ընդհատեց խմբապետը:

Մինչ այդ մենակ ճամբորդը անխռով իջնում էր արեւի շողերով ողողուած՝ եւ երեւի այդ էր պատճառը, չէր նկատում հակառակ կողմից եկողներին:

Արդէն շատ մօտ էր, երբ յանկարծ գլուխը բարձրացրեց, մտահոգութեամբ կանգ առաւ հակառակ կողմը, ու քարացաւ իր տեղում: Այդ տեւեց սակայն մի քանի վայրկեան, ապա նա հաստատ քայլերով ու համարձակ առաջացաւ դէպի անծանօթները:

Մի փոքր յետոյ զինուած խումբը եւ մենակ ճամբորդը դէմ առ դէմ կանգնեցին:

Նա բարեւ տուեց. խմբապետը պատասխանեց:

Կտրիճ արտաքինով, գեղատեսիլ մի քիւրդ էր, լեռնային մի հոյակապ բարբարոս, մէկը բնութեան այն զաւակներից, որոնք կարծես սեփական քմահաճոյքով ժայռերի ծոցից են ծնւում եւ իրենց հետ բերում ժեռ մայրերի գոռոզ հմայքը:

Նա բարձրահասակ էր, արծուաքիթ, հայեացքը դժնեայ եւ պարանոցը բարձր, ինչպէս լինում է լեռնականներինը:

Մազոտ եւ ուժեղ կուրծքը բաց ձգած վաղորդեան ցրտի դէմ, ահագին թաթերով յենուած իր հրացանի փողին, նա հանդարտ նայում էր անծանօթներին հպարտ ու անխռով: Կուռ կազմուածքով

եւ երկաթի պէս թուխ այդ մարդն ամբողջապէս կեանք էր եւ ոյժ։

Խմբապետը հիացմունքի հետ խառն զարմանքով էր դիտում այս վայրի լեռնականին, եւ ըստ երեւոյթին վայելում էր նրա առնական գեղեցկութեան հաճոյքը։

Ամէնքը լուռ էին ու անշարժ. Խաչօն էլ դադարեց սուլելուց եւ առաջանալով պտոյտ էր գործում քրդի շուրջը նրան ամէն կողմից լաւ զննելու համար։

—Ո՞ւր ես գնում քիւրդ, հարցրեց վերջապէս խմբապետը։

—Թէ Աստուած յաջողի ձեր «սայայից» գնում եմ Սեւ Սարերը.

—Սեւ սարե՛րը... խմբապետը վայրկենապէս խոժոռուեց, կանգնած տեղում անհանգիստ շարժում գործեց, մի ոտքից միւսի վրայ յենուելով, ապա գլուխը քաշ ձգեց, աչքերը յառեց մի կէտի եւ մտածմունքի մէջ ընկաւ։

—Փոթորիկ կայ, կամացուկ փսփսաց Խաչօն մօտիկ կանգնած ընկերոջը, տեսնելով խմբապետի կնճռած ճակատը եւ խոժոռած յօնքերը։

Սեւ Սարե՛ր...

Այնտեղ՝ այն դուժանոտ սարերումն էին կռւում երէկ, այնտեղ ընկան այնքան ընկերներ, այնտեղ մնացին թշնամիները։ Եւ այս քիւրդը գնում է հէնց այնտեղ. գնում է եւ իր հետ կը տանի խուսափող խմբի թագստեան գաղտնիքը, նա բաց կանի այն ճանապարհը, որով անցել են սարսափելի գիշերին, նա խմբի յետեւից կ'ուղարկի թշնամիներին ինչպէս

որսկան չներ: Եւ ինչպէս վստահիլ նոյն իսկ, որ թշնամիներն արդէն չեն հետեւում, արդէն չեն պրպտում շրջակայքը:

Ի՞նչ անել, ի՞նչպէս դուրս գալ դժուարին կացութիւնից:

Թէ քիւրդը կենդանի մնար, իրենք մատնուած էին. բայց ի՛նչպէս ձեռք բարձրացնել այսքան հոյակապ կեանքի վրայ, որին ո՛չ թէ թշնամութիւնը, այլ մի անիրաւ, մի ճակատագրական դիպուած է հանել նրանց այս արիւնոտ ճանապարհին:

Խեղդող առեղծուած էր:

Խմբապետը տանջւում էր ներքուստ. ընկերները լռութեամբ նայում էին, առանց բան հասկանալու, իսկ Խաչօն անհամբերութեան նշաններ էր ցոյց տալիս:

Քիւրդն սպասում էր.

—Ինչո՞ւ ես գնում Սեւ Սարերը էս ձիւն ձմրանը:

Քիւրդը ժպտաց եւ նրա հայեացքը անուշացաւ.

—Գնում եմ մերոնց մօտ, նշանուած եմ, դուք էլ ջահիլ էք, գիտէք էլի:

Վերստին լռութիւն տիրեց. արեւն սկսեց խաղալ քիւրդի դէմքի վրայ, խմբապետը գլուխը բարձրացրեց նայեց նրան եւ իսկոյն աչքերը կախեց վար. նա կարծես ամաչում էր այն մտքից, որ իր գլխով անցաւ:

Նրա առաջ կանգնած էր մի բոլորովին անմեղ մարդ. երիտասարդ, լի յոյսերով, որ գնում էր տեսնելու իր նշանածին այս ձիւն ձմրանը:

Դիպուածը զարհուրելի էր: Իր բոլոր կռիւների

մէջ, բոլոր վտանգների ժամանակ նրա ուղեղը չէր տանջել մի այսքան ծանր, այսքան հոգեմաշ խընդիր։

Նա նորից վերեւ նայեց․ քիւրդի դէմքի վրայ դեռ խաղում էր քիչ առաջուայ ժպիտը եւ հայեացքը դեռ մեղմ էր։ Խմբապետը գլուխը դարձեալ քաշ ձգեց, դարձեալ նոյն անիծուած միտքը, ինչպէս փակուած դուռը յամառ կերպով ծեծող մի երկաթէ բռունցք, ներսից սղմեց նրա գանգը։ Նա ձեռքը տարաւ դէպի ճակատը, մի քանի անգամ շփեց կարծես անախորժ միտքը վանելու համար։

—Գնում ես Սեւ Սարե՞րը… կրկնեց խմբապետն առանց գլուխը բարձրացնելու եւ միշտ աչքերը մի կէտի յառած․ գնում ես Սեւ Սարերը, հա՛ա…. բայց գիտես ի՞նչ, այս ճանպարհը մենք նոր անցանք․ սարսափելի ճանապարհ է․ ձիւնը բռնել է ամէն կողմ։ Եկ դու ինձ լսիր, ցա՛ծ իջիր դաշտը, եւ դաշտով գնա ապահով կերպով։

—Դաշտի ճանապարհը երկու անգամ երկար է, պատասխանեց քիւրդը առանց ըմբռնելու անծանօթի առաջարկի իմաստը։ Եւ յետոյ՝ ես այս ճանապարհով առաջին անգամը չէ, որ գնում գալիս եմ։

—Այս կողմերում նաեւ ղաչաղներ շատ կան․ մեզ էլ վրայ տուին․ տես մեր ընկերը վիրաւոր է, սաղ-սալամաթ տեղ չես հասնի, ձորերում հարամիներ կան։

—Է՛հ, ղաչաղներն էլ ձեզ պէս մարդ են, ես քարուան չեմ տանում, մի չոր գլուխ մարդ եմ, ասաց քիւրդը եւ դարձեալ ժպտաց։

—Հա՛, մի չոր գլուխ ես, ղաչաղներից չես վա-

խենում, կրկնեց խմբապետը ցրուած ձեւով կարծես ինքն էլ չը լսելով իր ասածը:

Դարձեալ լռութիւն տիրեց:

Քիւրդն սկսում էր անհանգստանալ. եւ կարծես դրութիւնը պարզելու համար առաջ անցնելու փորձ փորձեց.

—Կա՛ց, անխելք, ո՞ւր ես գնում, որոտաց խմբապետը, կատաղած քաշելով նրա թեւը. քեզ ասում են, որ այս ճանապարհը վտանգաւոր է:

Քիւրդը կանգ առաւ աչքերը չռած, եւ այս անգամ աւելի անհանգիստ եւ աւելի գունատ: Նա մութ կերպով զգում էր, որ այս բոլոր հարց ու փորձի, այս խօսակցութեան տակ մի գաղտնի միտք կայ թագնուած, որ իր ըմբռնողութիւնից խուսափում է: Նա էլ իր հերթին գլուխը քաշ ձգեց, մտածում էր, բայց հասկանալ չէր կարողանում: Նա լաւ գիտէր, որ բաց դաշտում, ամայի լեռներում անծանօթ մարդիկ կարող են, իրաւունք ունեն ճամբորդի առաջը փակել, կողոպտել, նոյն իսկ սպանել. այդ բոլորը նրա վայրենի հասկացողութեանը բոլորովին մատչելի էր: Բայց հակառակորդի տարօրինակ վարմունքը, մտահոգութիւնը նրա ըմբռնողութիւնից խուսափում էր:

Նրա վայրենի աչքերի մէջ փայլում էր մութ անհանգստութիւն ու կասկած. թաւամազ կուրծքը անորոշ յուզմունքից բարձր ու ցածր էր լինում եւ քթածակերից շունչը դուրս գալիս փնչացնելով, ինչպէս խրտնած եզը:

Նրանից աւելի յուզուած էր խմբապետը, եւ քանի քիւրդը թափանցում էր հակառակորդի մտա—

ծողութեան խորքը, այնքան վերջինս ե՛ւ ընկճւում էր, ե՛ւ զայրանում, թէեւ մեծ ճիգ էր գործ դնում չը մատնել իրեն:

Սկսուած էր մի ծածուկ մենամարտ, ուր մէկն աշխատում էր մի գաղտնիք քօղարկել, եւ միւսն զգալով, որ իր կեանքի եւ մահուան խնդիրն է այն, ճգնում էր կարդալ հակառակորդի հոգին:

Խմբապետը դարձեալ մտածում էր:

Մի վայրկեանի գործ էր մէջտեղից վերցնել իրենց ապահովութեան սպառնացող այս կենդանի վտանգը, այս վրդովեցուցիչ քիւրդին. ընկերներ նոյն իսկ զարմանում էին, որ նա դանդաղում է եւ թանկագին ժամանակ կորցնում: Սակայն խմբապետի համար, մահու չափ ծանր է ձեռք բարձրացնել այս հոյակապ կեանքի վրայ, այս մենակ ճամբորդի վրայ: Եւ յետոյ այնքան կորով, այնքան բացճակատ առնականութիւն կար այդ գեղատեսիլ դէմքի վրայ, այդ հարուստ մարմնակազմի, լայն թիկունքի, յաղթ բազուկների մէջ:

—Զինաթափ արէ՛ք սրան, եւ մեզ հետ տանենք, հրամայեց խմբապետը, ուրիշ ճար չը կայ, թէ չէ կը գնայ եւ կը մատնի:

Խաչօն վաղուց էր այդ հրամանին սպասում. նա առաջինը ձեռքը մեկնեց եւ նրա հրացանի փողը բռնեց: Քիւրդը ինքնապաշտպանութեան մի յուսահատ փորձով՝ յետ քաշեց զէնքը, վիրաւոր ոտքը դաւաճանեց Խաչօին, եւ նա երեսի վրայ փռուեց ձիան մէջ աղխողորմ ճիչ արձակելով վէրքի ցաւից:

Այնուհետեւ ի՞նչ պատահեց, այդ առաջին վայրկեանին ոչ ոք չը հասկացաւ. միայն լսուեց մի

հրացանի որոտ, ծխի փոքրիկ ամպը պատեց քիւր-
դի գլուխը, եւ նա ոռնալով գետին փռուեց։

Խաչօն էր, որ ընկած տեղում մի վայրկեան իր ցաւը մոռացած՝ գնդակահար արեց նրան։

Նոյն վայրկենին՝ խմբապետը, գունատ ու զարհուրելի, քաշեց հրացանը եւ ուղղեց տակաւին ձիւնի մէջ թաւալած Խաչօի կրծքին։

Միաժամանակ բոլոր ընկերները հասկանալով սարսափելի վտանգը, վրայ պրծան, շրջապատեցին իրենց զայրացած գլխաւորին, ոմանք նրա ձեռքերը բռնեցին, ուրիշները ծունկ չոքեցին, նրա ոտները գրկեցին աղաչանքով։

—Շո՛ւն, անողո՛րմ շո՛ւն, մռնչաց խմբապետը հրացանը բաց թողնելով ձեռքից։ Ապա զայրոյթից դողալով ամբողջ մարմնով նա ձիւների վրայ ընկաւ ինչպէս փոթորկից խորտակուած ծառ եւ գլուխը ձեռների մէջ առաւ։

Ահագին քիւրդը շարունակում էր թրպրտալ ու խռխռալ երեսի վրայ ընկած եւ արիւնը փռւում, տարածւում էր նրա շուրջը ճերմակ ձիան հետ բոսորային, նողկալի շաղախ կազմելով։

Խաչօն դժբաղդ ու ոչնչացած՝ ոտքի կանգնեց եւ քարացած մնաց մի կէտում առանց համարձակուելու գլուխ բարձրացնել։

Խմբապետը աչք չէր հեռացնում հոգեվարքի ցնցումներով ձգձգուող քիւրդից։ Եւ երբ նա իր վերջին շունչը փչեց ու անշարժացաւ ձեան վրայ, արցունքի կաթիլները կախուեցին խմբապետի աչքերից եւ իջնելով, թրջեցին այտերը։

Մարտիկները ապշած էին. այս հզօր, ահարկու

տղամարդը, որ արցունք չէր թափել իր այնքան զինակիցների մահուան առաջ, երեխայի պէս հեծկլտում էր մի անծանօթ քիւրդի համար...

Արեւը բարձրացաւ. նրանք վերստին քայլել սկսեցին, ծանր դժնդակ ճանապարհներով դէպի իրենց փոթորկոտ ճակատագիրը։

Լուսաբաց էր. արեւը հաշտ փայլում էր նրանց վրայ. բայց դեռ հեռու էր այն միւս լուսաբացը, երբ այլեւս չէր հոսի ո՛չ անմեղ արիւն եւ ո՛չ արցունք։

ՕՏԱՐ ՀՈՐԻԶՈՆՆԵՐԻ ՏԱԿ

Անզուգական ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻՆ

Եւ կարաւանը կանգ առաւ յոգնած...

Օտար, հեռաւոր հորիզոնների տակ մի գերեզման կայ անզարդ ու մռայլ։

Ուշ գիշերներին պլպլան աստղերը սիրում են նայել այն գերեզմանին դալուկ ու տրտում, մեղմ փափսուկով իրար են պատմում գաղտնիքը մահու, ապա սահում են, անցնում արեւմուտք։

Բունաւոր ու այրի թռչունը մոլար հասնում է այնտեղ հեռու տեղերից, պտոյտ է գործում դամբանի վրայ, իր ցաւն է լալիս, աւերը բոյնի, անցնում է գնում, տանելով իր հետ էլի մի նոր վիշտ աւելի խորունկ, աւելի կիզիչ։

Ու մի դժբաղդ երկրի հովերը բոլոր, այստեղ են սուրում անվերջ վայինով, երբ ցասում ունին, հեծկլտանք խորունկ, մութ գիշերների լացը սըրտաբեկ եւ շղթաների շռինդը բռնութեան։

Եւ կարաւանը կանգ առաւ յոգնած...

Հովերի յետեւից քայլել էին նրանք դանդաղ ու խոհուն, փուշոտ ճամբայով, քարոտ սարերով, քայլել էին ցաւի բեռի տակ կքած, առանց տնքոցի, առանց տրտունջի, որպէս փրկութեան համր նախադներ։

Եկած էին այն ահաւոր երկրից, ուր ժպիտը

յանցանք է, արցունքը՝ անէծք, ու մահը փրկիչ· ուր հառաչանքից երկինքն է այրուած եւ հողն է տնքում ցաւերի բեռից։

Եւ անցել էին ծովեր ու գետեր, ոտի տակ տուել լեռներ ու ձորեր, բողոքը՝ չրթներին, կսկիծը՝ սրտներին, անցել էին ու եկել դէպի մենաւոր այն գերեզմանը։

Եկա՜ն, եկան ու չարան չարան կանգ առան այնտեղ, ուր հովերը մրրկւում էին, գալարւում, ոռնում։

Եւ կանգ առաւ ծերունին, ճերմակ ալիքները հովերին տուած, եւ իր լայն կրծքից հառաչանք հանեց, գետին զարկեց մաշուած գաւազանը, եւ հողը դրնդաց Նրա հարուածից։ Նրա հետ մէկտեղ տառապողների վշտոտ կարաւանը կանգ առաւ յոգնած։

Ու այսպէս խօսեց ծերունին.

«Դու այստեղ ես, քնա՜ծ, ո՜վ մարգարէ, նահատակ, առաքեալ, այստեղ՝ օտար հորիզոնների տակ։ Տես մենք երկաթէ ոտնաման հագած, երկաթ գաւազան ձեռքերնիս առած, հովերի հետ մէկտեղ քեզ փնտռել ենք երկրէ երկիր, սարեր ու ձորեր։ Մենք եկել ենք բոլոր նրանց համար, որոնք լալ են ուզում, բայց արցունք չունին, հառաչանք ունին, բայց կրծքերն է փլած, սեւ կսկիծ ունին, առանց սփոփանքի, գանգատներ ունին, որոնց սիրտ չի դիմանայ, եւ անթարթ աչքերով նայում են հեռուն, հատուցման ու վրէժի սասանեցնող ու ահաւոր օրին են սպասում։ Եւ դու քնա՜ծ ես։

«Արդարութեան ու ազատութեան դու հսկայ

վարպետ, ի՞նչ եղաւ քեզ. երկի՞րն էր անողորմ, որ շուտ գրկեց քեզ, թէ՞ երկինքն անսիրտ, որ փակեց աչքերդ:

Հսկումի գիշերն այս ի՞նչ երկար է. ասա՛, ի՞նչ եղաւ Օրը Հատուցման:

Ինչո՞ւ ուշացաւ:

Չէ՞ նրա համար մեր մեռելներն իսկ թանձր հողի տակ հեւում են, սպասում. ու մեր հիւանդները մահու դէմ ըմբոստ, օրհասն են վանում, մեռնելուց առաջ քո գոռ փոթորկիդ չէկ կայծակների փայլը տեսնելու:

Եւ մանուկներն օրօրոցի մէջ ու ծերունիները չիրիմի թմբին քո մրրկածին մեծ արշալոյսի ցոլքն են երազում:

Եւ դու քնա՛ծ օտար հորիզոնների տակ անդորր ու խորո՛ւնկ քնով:

Ի՞նչ եղաւ քեզ ո՛վ դու սրտերի եւ ու կամքերի հզօր վարպետ, փրկարար փոթորկի վիթխարի վարիչ. ո՞վ տուեց քեզ այդ քունը եղերական. չէ՞ հազար ու հազար հոգիների մէջ հաւատն է լալիս այրի ու սգաւոր. չէ՞ հազար ու հազար սրտերի մէջ ծլած յոյսը կենսատու շողերին է կարօտ:

Փոթորիկ անցաւ՝ սեւ ամպը մնաց, կայծակը չանթեց՝ ու խոտոր անցաւ:

Եւ դու քնեցիր, երբ այնքան հոգիներ երազում էին քո մեծ եւ ահաւոր ու սքանչելի երազը…

Տե՛ս, քեզ բերել եմ բեռը ցասումի, ցաւի, կըսկիծի. սրանք ամէնքը ասելիք ունին, սրանք ամէնքը գանգատ են եկել. զարթի՛ր ու ասա՛ քո խօսքը դիւթական, ասա՛ ո՞ւր է վախճանը մեր ցաւի:

Ո՞վ է անիծել մեզ եւ ինչո՞ւ։

Նայիր, նայիր մեզ, ո՛վ մեծ, ո՛վ ըմբոստ հոգի, եւ երբ որ նայես, գիտեմ, քո հսկայ սիրտը էլ տոկալ չի կարող, էլ քնել չի կարող եւ դու վեր կը ցցուես բոլոր վեհութեամբ, այն բաց ու հպարտ ճակատով, որ բոլոր դժբաղդներն ու պայքարողներ երազեցին, այն հրաշագեղ աչքերովդ, որոնց տակ նուիրական ու փրկարար կայծակն էր մխում, այն սքանչելի նայուածքովդ, որից հաւատն էր կաթկաթում բալզամի պէս՝ աւեր ու վշտոտ հոգիների վըրայ, այն լայն կրծքովդ, որ հզօր կաղնու պէս փոթորիկների տակ երբէք չը տնքաց եւ որի վրայ բաղդի բոլոր խորթ զաւակները գլուխ դնելու տեղ ունէին։

«Զարթի՛ր ու վե՛ր կա՛ց. ո՞ր անսիրտ հողը կարող է կաշկանդել քեզ իր խոնաւ ծոցում, երբ մենք տառապում ենք անլուր ցաւերով։ Ո՞ւր է այնքան լայնարձակ շիրիմ, որ քո զայրոյթն ու կսկիծը պարտկել կարողանայ, երբ քո երազներից ամէնից վսեմը, ամէնից ըմբոստն դեռ երազ մնաց. այն՝ որ կայծակների մէջ էր փթթել փոթորկոտ գիշերներին եւ քո մեծ հոգին էր յուզում միայնութեանդ թախծոտ ժամերին, այն՝ որի համար մենք օր ու գիշեր ծնկաչոք օրհնում էինք քո դժար ուղին։

Եւ այն երազը դեռ երազ մնաց, իսկ դու քնած ես... ո՞ր չար աստուածը թափեց քեզ վրայ այս խորունկ քունը։

«Դէ՛հ, շարժուիր ու վեր կաց, ցնցիր ու թափ տուր այդ հողակոյտը, կանգնիր մրրկոտ հովերի առաջ, որոնք մռնչում են մեր աշխարհի գլխին։

Մի կոյր դիպուածն ինչպէ՞ս կարող է այդքան հոյակապ կեանքը սպառել, այդքան մեծ հոգու Նուիրական հրդեհի բոցերը մարել, այդ հզօր մըտքիդ Թռիչքը սանձել:

Շարժուիր ու վեր կաց, այդ մենք ենք ասում, մենք՝ որ գուրգուրեցինք քեզ մեր հոգիների մէջ, մենք՝ որ հազար ու հազար մեռելներ ունինք վրէժի ծարաւ, մենք՝ որ յոգնած ենք գերեզման փորելով, օ՛ զարթի՛ր, զարթի՛ր ու վեր կա՛ց»···

Գերեզմանն անշարժ է, հողաթումբը համր եւ նրա վրայի խոտերն են օրօրում իրենց գլուխները անյոյս ցաւով:

Եւ արցունքի կաթիլները ուռած ու խոշոր ցայտում են ծերունու աչքերից, կնճռոտ այտերի վրայից վար գլորւում, իջնում, իջնում, թրջում ալեզարդ միրուքը եւ կաթիլ կաթիլ շաղւում գերեզմանի վրայ: Եւ նրա հետ մէկտեղ իր վշտոտ հոտը հեծեծում է ու լալիս եւ թափուած արցունքից հողաթումբը թրջւում է, քրքրւում, եռում:

Արցունքը թափուեց եւ հողը թրջուեց, արցունքի ցաւից՝ շիրիմը խօսեց·

«Գիտե՛մ, գիտե՛մ, բոլորը գիտեմ··· փոթորիկը պայթեց, սեւ ամպը մնաց, կայծակը շանթեց ու խոտոր անցաւ: Տուէ՛ք, տուէ՛ք ինձ ձեր բոլոր բեռը, բարդ բարդ շարեցէք այս կրծքիս վրայ, եւ առանց արցունքի ու յուսահատութեան, վերստին յետ դարձէք, այնտեղ, լեռների վրայ թառած արծիւներ կան, որ բոլոր շանթերի գաղտնիքը գիտեն, դէպի լեռնե՛րը, դէպի լեռնե՛րը հայրենի··· փոթորիկն այնտեղ է, եւ նա կը պայթի ահագին որո-

տով, երկնքի վրայ սեւ ամպ չի մնայ, կայծակն այնտեղ է, նա կը շանթի ու էլ խոտոր չի անցնի։

Դէպի լեռնե՛րը, դէպի արծիւնե՛րը, իսկ ե՛ս... օօ՛ֆ...»

Լուռ գիշերներին ուշացած աստղերը դարձեալ գալիս են երազելու մենաւոր դամբարանի վրայ ու լալիս են անհունութեան մէջ. բունաւեր, այրի թռչունը մոլար այստեղ է հեծեծում իր ցաւի երգը, եւ դժբաղդ երկրի հովերն անհանգիստ նրան են պատմում իրենց տեսածները։

Եւ գերեզմանը լուռ երազում է աստղերի, ամպերի եւ հովերի հետ իր մեծ, իր սքանչելի երազը...

Եւ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ լեռներում թուխ ամպերը բարդ բարդ դիզւում են, հա դիզւում. ճայթի՛ր, ճայթի՛ր փոթորիկ...

ՋԱՀԱԿԻՐԸ

ԶԱՒԱՐԵԱՆԻՆ

Համատարած խաւար էր։

Յոգնած ճամբորդը կանգ առաւ, դալուկ ճակատից քրտինքի կայլակները սրբեց ու խորը հառաչեց։

Նա ոտաբոպիկ էր ու գլխաբաց․ անխնամ, երկար մազերը գիշերային հովն էր ծեծում եւ լեռնալանջի ծաղիկները մեղմիւ շոյում էին նրա մաշուած գարշապարները։ Խորունկ աչքերի մէջ մի ծանր ու անհանգիստ վիշտ էր լողում եւ Տեսողի իր հայեացքը հեռուն մի երազ էր փնտռում, որ ասես նոր ծածկուեց մութ հորիզոնում։ Ոսկրոտ թիկունքը կռացած, ուսերը քաշ մի անտեսանելի բեռի տակ, նա յենուել էր երկաթէ ցուպին, որի ծայրին պլպըլում էր կախարդական մի բոց համատարած խաւարի մէջ, որպէս անհունից թարթող մի դժգոյն աստղիկ, որպէս մոլորուած շող անծանօթ արեւի։

Ու շուրջը խաւարը հզօր էր դեռ, «աղամա մութն էր» լոյսի ու խաւարի յաւիտենական պայքարը երկնող արշալոյսի համար։ Ջահի բոցը նուաղում էր, նուաղում եւ ճամբորդը շատ էր յոգնած։

Նա այնքան էր քայլել կեանքի դժնդակ, փոշոտ ճամբաներով, անլոյս, խեղդող խաւարի մէջ միշտ բարձր տանելով իր կախարդական ջահը։

Այն վիրաւոր եղնիկն է տնքում ճամբից ոչ հեռու մօտիկ ձորում։

Նա ականջ դրեց․

«Իմ ոտների տակ երբէք միջատ չմեռաւ», մրմնջեց նա եւ աչքերը թացացան։ Ապա հայեացքը դէպի հորիզոնը դարձրեց, արշալոյսն էր փնտռում, նայում էր այնպէս, ինչպէս մայրը կը նայէր իր սիրասուն, մինուճար զաւակի ճամբին։

Եւ արշալոյսը չկա՛ր ու չկա՛ր…

«Աղամա մութն էր», այն թանձր, խորունկ խաւարը, որ լուսաբացի չէմքին կարաւաններ է մոլորեցնում եւ անդունդները գահավիժում, պայծառ հաւախօսը դարձնում դիւական պատրանք եւ լոյսին ակնդէտ հոգեվարք հիւանդի կրծքից ցաւագին անէծքը խլում։

Մունջ, լայնածաւալ դաշտը նիրհում էր լուսաբացի իր խորունկ նիրհը․ հարթավայրում, ձորերում գիւղերն էին հանգչում, որպէս երեսնիվար ընկած վիթխարիներ եւ լուռ անտառը լեռնալանջին սեւին էր տալիս, որպէս մի մութ երազ երկար գիշերի։ Եւ ճամբան անծայր ու քարքարոտ, որ կորչում էր խաւարի մէջ ու հեռուն, շատ հեռուն, թանձր ու ծանր ստուեր՝ թուխս նստած էր դաղտնիքի վրայ։

Ականջ էր դնում ճամբորդը… Ո՛չ մի ձայն․ միայն վիրաւոր եղնիկն էր տնքում մօտակայ ձորում․ մայր երկիրը թրթռում էր ոտների տակ ու սառը հովը խառնում էր մազերը, շշնչում ականջին հեռաւոր դաշտերի, ձորերի, խրճիթների հին անվախճան հէքիաթը, եւ ծաղիկներն օրօրում էին ի-

րենց գլխիկները, քնքշօրէն համբուրում էին նրա տանջուած գարշապարները իրենց թաց շրթունքներով։

Ճամբորդը պրպտեց հորիզոնը ու նրա յոգնած գլուխը անյուսօրէն կռացաւ աջ բազկին․ Նա խորհում էր իր կարմիր խոհերը, որոնց վրայ միշտ վառ էր պահել իր այս կախարդական ջահը, որի բոցն այժմ քամու ուժեղ հեւքի տակ նուաղում էր, ցոլքերը խեղճանում էին ու մօտ էին հանգչելու։

Նա գլուխը բարձրացրեց, ջահին նայեց․

«Ջա՛հ, իմ բոցո՛տ ընկեր, փայլ տուր, լուսաւորի՛ր այս ճամբան, չէ՞ այս գիշերն անվախճան չէ, չէ՞ արշալոյսը վերջապէս պիտի ծագի»… մրմնջում էր նա։

Հովը հեկեկաց ու քրքջաց հեռուում։

Ջահի բոցը թուլանում, կծկւում էր, նրա ցոլքերը խեղդւում էին խաւարի մէջ։ Ու ճամբորդի գլուխը նորից քաշ ընկաւ բազկին, ջահի բոցն այժմ լուսապսակ էր կազմում նրա ճակատի շուրջը ու ժպտուն պատկերներ, խռներամ փէյաների պէս, պաշարեցին նրա տանջուած երեւակայութիւնը։ Իր հին վճիտ երազն էր, քնքոյշ՝ որպէս մանկան առաջին ժպիտը, խնկաբոյր, որպէս կոյսի առաջին համբոյրը, որ համատարած խաւարի մէջ մի յետին թափով փթթեց նրա տառապած հոգում։ Ահա արեւն էր բարձրանում ոսկեշող երկնքում, գարնանային պերճ արեւը ու նրա վառ ցոլքերի մէջ, որպէս ոսկէ ծովում ալեծածան դաշտն էր ծփծփում։ Գեղանի աղջիկները եղնիկների կայտառ երամով անցնում էին ցօղազարդ հովիտներով, աչքերի մէջ

սէր ու կեանք, կրծքերը թրթռուն, հոգիների մէջ շող ու ցոլք ու նրանց երգը գալարուն ու քրքիջը խանդավառ՝ հնչում էին ձորերում կախարդիչ ելեւէջներով: Հնձւորների հուժկու թիկունքները կռանում ու շտկւում էին ջլուտ բազուկների թափի հետ, գերանդիները զրնգոցով բարձրանում, համբուրւում էին արեւի ցոլքերի հետ, բեկբեկուն փայլ արձակում ու կրկին սուզւում խոտ ու ծաղկի բուրաւէտ թանձրութեան մէջ: Հեռուն՝ հաստավիզ եզն ու գոմէշը ամոլ—ամոլ քաշում էին գութանը, մաճկալը՝ դէմքը հողագոյն, աչքերն արեւով լի, լիաթոք շնչում էր թարմ ակօսի բոյրը, պատանի հօտաղը, լծան վրայ նստած՝ հայրենի «հօրօվէլի» վճիտ ու առնական հնչիւններն էր արձագանգում ու մայր երկիրը իր յուռթի կողերն էր բաց անում քրտինքն ու սերմն ընդունելու համար: Հօտերը հանդարտ բարձրանում էին լեռն ի վեր, ինչպէս ոսկեզօծ մշուշը վաղորդեան, եւ հովուական սրինգի հնչիւնները ծաղիկները համբուրելով՝ գնում էին լեռնակատարների ջինջ հովերի հետ համբուրուելու: Ու ողջ դաշտավայրը իր խինդ ու ժպտով, իր խոտ ու ծաղկով, արտ ու արօտով, հօտ ու հօտաղով, մի վիթխարի օրհներգ էր, որ թրթռում էր արեւի տակ վաստակի, արդարութեան ու ազատութեան լուսաշող աստծուն:

Եւ հեռուն, գիւղն էր, ճերմակ, ժպտուն տնակները ծառ ու ծաղկի մէջ կորած, ուր յարկերի տակ արցունքն էր չորացել, երջանկութեան ու խնդութեան ժպիտն էր փթթում: Մանուկները խռներամ ու կանչուռտոցով շտապում էին դէպի դպրոց, ծե-

բուկ պապը ջրում էր ծաղիկները, հարսն ու աղջիկ գործում էին ու երգում, մայրը վաստակաւորների սեղանն էր պատրաստում:

Աշխատանքի իրաւունքն ու պաշտամունքն էր թագաւորում ամէն կողմ, Թշուառ, հիւծուած վաստակաւորը վերջապէս շտկել էր իր թիկունքը, պորտաբոյծ ու լկտի գիշատիչների, իր արիւն-քըրտինքի ծծողների լուծն էր փշրել եւ այժմ լեռները թնդում էին նրա մուրճերի յաղթ հարուածներից, մայր երկիրը բաց էր անում նրա առաջ իր բեղուն ծոցը, նրա ճիգերը պսակելու, նրա կեանքը դրախտի վերածելու համար:

Կախարդի՛չ, ցնորական երազ, իր կեանքի Մեծ Երազը, որի յետեւից վազեց նա ողջ կեանքում, որպէս մանուկը խայտաբղէտ թիթեռի յետեւից. դիւթական արշալոյս, դէպի որը սլացաւ նրա հոգին, որպէս գառնուկը դէպի իր մօր ստինքները:

Եղնիկը տնքաց վերստին, երկար ու ցաւագին ու ճամբորդը գլուխը բարձրացրեց, նայեց արեւելքը, ուր այդ արշալոյսը պիտի ծագէր. ի զո՛ւր. հեռուն դարձեալ խաւար էր, իսկ իր ջահը պլպլում էր աւելի թոյլ, աւելի նուազ. Նրա դալուկ բոցը թարթում էր օրհասական ճիգով ու մօտ էր հանգչելու:

«Մի՞թէ չես հասցնի ինձ արշալոյսին, ո՛վ իմ աստանդական կեանքի լուսաշող ընկեր»...

Ու հովը շշնջաց.

«Չի հասցնի, չի, չի, չի»...

Ճամբորդի ծունկերը դողդողում, թուլանում էին, հեւքը դառնում էր ընդհատ ու խուճապոտ, ու նա զգում էր, ինչպէս իր կենսական յետին զօրու-

թիւնը կամացուկ հաւաքւում է կրծքի տակ, թրպրտում, պատրաստւում է խոյս տալ, որպէս թռչունը, որ լքում է իր մաշուած ու աւեր բոյնը: Ու յետին անգամ թրթռաց ջահը հոգեվարքով, ու յետին անգամ Ջահակիրը նայեց հեռուն, ուր թանձր էր խաւարը, ապա կամացուկ ծնկները ծալուեցին սառը, խոնաւ հողի վրայ:

«Լսի՛ր, մա՛յր երկիր, մրմնջաց նա, քո բարի, քո բեղուն կրծքից ծնունդ առայ ես մի օր, որպէս քո թախծոտ, յաւիտենական ժպտի մի ցոլքը մոլորուած․ քո կարեկից ու վճիտ հոգին իմ փխրուն մարմնի մէջ դրիր եւ քո յուռթի, չքեղ ստինքներից արդարութեան, ազատութեան ու ճշմարտութեան կաթը ջամբեցիր ինձ: Քո արգանդում եռացող կրակէ մրրկի մէջ սիրտս մխեցիր ու տիեզերական ցաւի անդունդը բաց արիր իմ երազուն աչքերի առաջ․ քո նուիրական քրտինքի գաղջ ամպերի մէջ իմ մանուկ էութիւնը թրթռաց, ինչպէս նորածինը խանձարուրի մէջ: Դու կամեցար, մա՛յր, որ բիւրաւոր խեղճերի, անճարների, հալածական թշուառների բեռը ծանրանայ իմ ցաւատանջ թիկունքին ու նրանց հառաչանքի ու բողոքի արձագանգներով աշխարհի անիրաւութեան երկաթ դռները բաղխեմ արդարութեան անունով:

«Եւ ես այնպէս ապրեցի, վկայ է այս ջահը, որ դու դրիր իմ ձեռքը, որպէս դու կամեցար մա՛յր․ երկրէ երկիր անցայ, ուր համատարած ու անողորմ իշխում էր Զարիքը, ուր իրաւունքն էր ցեխերի մէջ տրորուած, արդարութիւնը՝ հալածական, խեղճութիւնը հզօրների ժանիքների տակ արիւնլուայ:

Քրտնաթոր աշխատանքը տեսայ թիկունքը վիթխարի բեռի տակ կռացած եւ կատաղի քաղցը վիշապի պէս սրունքներին գալարուած:

«Եւ ո՛չ մի թշուառի հեծեծանք ի զուր չեկաւ իմ հոգին խռովելու եւ ո՛չ մի խրճիթի դուռ, որի յետեւում անյոյս ցաւն էր մռնչում, իմ առջեւ փակ չմնաց:

«Մռայլ ու ցուրտ յարկերի տակ ես սիրտս վառեցի որպէս լուսաւոր ջահ եւ հոգուս կրակը ցանեցի խեղճերի դողդոջուն մարմինները ջերմացնելու համար: Իմ խօսքը հալուած երկաթի կաթիլներով տրոփում ու այրի հոգիների մէջ ընկաւ, ես արդար ցասումի հրդեհը վառեցի այնտեղ, ուր սառնամանիքն էր իշխում: Դաժան, նզովուած խիղճերի մէջ հայեացքիս սառը պողպատը մխեցի եւ ժպտուն կեղծիքի եւ լպիրշ նենգութեան դիմակները չորթեցի նրանց բիւրաւոր զոհերի առաջ: Վաստակաբեկ ու քաղցած աշխատաւորի կռացած թիկունքը շըտկեցի եւ նրա հանազանդ հայեացքի մէջ աստուածային կայծը դրեցի:

«Ազատութեան ու արդարութեան արշալոյսին ես ընդ առաջ գնացի այս ջահը վառած եւ եղունգներովս առապարների քարերը չանգռեցի իրաւունքի ճամբան հարթելու համար· Թունոտ իժերն իմ կրունկները լիզեցին եւ ցուրտն ու մրրիկը այս տառապած ճակատը ծեծեցին:

«Եւ այժմ ուժասպառ՝ ահա ծունկի եմ քո առաջ մայր երկիր, որովհետեւ այս ջահը, ուր քո տուած բոցն է վառւում, այլ եւս անզօր է ինձ առաջնորդելու այս խաւարի ճամբաներով եւ գիշերը վերջ չու-

նի եւ արշալոյսը հեռու է դեռ: Տե՛ս ես յոգնած եմ, մայր, յոգնած եմ, որպէս իմ ջահը կախարդական, որ ահա հազիւ պլպլում է ու մօտ է հանգչելու: Ա՛ռ ինձ ծոցդ, մայր, ու հանգիստ տուր, տես, ես շատ եմ յոգնած եւ քո զաւակն եմ, մայր»:

Եղնիկը վերջին անգամ տնքաց ու լռեց... Հովը խառնեց ծաղիկները, որոնք մեղմ շշուկով կրկնեցին երկրին յոգնած ճամբորդի աղերսը եւ երկիրը թրթռաց, լուռ ու խոհուն:

«Տես, մայր իմ, ահա ծունկի եմ քո առաջ եւ ջահս հոգեվարք՝ ձեռքիս մէջ է դողդողում եւ կեանքս քամուեց, քամուեց, կրծքիս տակ ծուարեց, հազիւ թրթռում է, ինչպէս եւ ջահս. անզօր եմ ես եւ յոգնած, բաց գիրկդ, մայր եւ տուր ինձ հանգիստ, թող որ հանգչե՛մ, հանգչե՛մ, հանգչե՛մ...»

Եւ ծաղիկները խշրտացին, սգաւոր քոյրերի պէս գլուխները կախեցին, բուրաւէտ ցօղը ցանեցին Նրա խոշտանգուած ոտներին ու լացեցին իրենց խորունկ արցունքները, հովը քրքջաց անմտօրէն, ապա թափանցեց այրերը ու Նրա անմիտ քրքիջը սրտապատառ ու խելայեղ ողբ դարձաւ, որից լեռները դղրդացին. հոգեվարք ջահը յանկարծ բռնկուեց մի գերեզմանային փայլով, Նրա շողերի մէջ լեռ ու դաշտ դողդողացին մի վայրկեան, ապա ճամբորդի ձեռքից վայր ընկաւ ջահը ու մարեց, մայր երկիրը տնքաց երկար ու ցաւագին, բացեց իր գթոտ ծոցը ու Ներս առաւ իր յոգնած, տանջուած, աստանդական զաւակին:

Արշալոյսը հեռու չէր . . . .
. . . .

239

Լուսաբացին հովիւները հեռաւոր լեռնալանջի ծաղիկների մէջ ընկած մի անօրինակ ցուպ գտան երկաթէ եւ նրա ծայրին մի այրուած սիրտ, որ դեռ մխո՛ւմ էր, մխո՛ւմ էր…

1913

ՅԱՐԳԱՆՔ ՔԵԶ

Յարգանք քեզ, նահատակ ժողովուրդ:

Ո՞վ չափեց երբ եւ իցէ քո տառապանքի անդունդները, ո՞ր սգաւոր կարապը եկաւ մի օր յուզելու հոգուդ խորունկ ցաւի խորունկ լճերը, ուր եռում են պղտոր ալիքները անէծքի մրմունջով: Ինքդ միայն գիտես անօրինակ ցաւիդ մեծութիւնը. ինքդ միայն ես վարում քո անղեկ ու ալեծուփ նաւը դէպի անծանօթ հորիզոններ, ո՛վ դու ծովերի մոլար, տանջուած ճամբորդ, մրրիկների յաւիտենական ուղեկից. յարգա՛նք քեզ:

Հազար տարիների արիւնի մառախուղի միջից դու քայլում ես անյողդողդ, յամառ ու վսեմ դէպի մի վեհագոյն, մի սքանչելի նպատակ, գրաւիչ՝ որպէս փարոս, դիւթական՝ որպէս ժպիտը կոյսի. քայլում ես հեւ ի հեւ, վիրաւոր, խոշտանգուած, քո հսկայ թիկունքին կրելով մի բեռ, որի ծանրութեան տակ այնքան ազգեր լացով խորտակուել են ու կորել, որպէս մրրիկների վարած փոշու ամպեր. յարգա՛նք քեզ:

Հազար տարի բարձրից ընկնող կաթիլները կամաց կամաց կրծում են հսկայ ժայռը եւ յորձանքներին յանձնում, լեռներ են փուլ գալիս դարերի բոցոտ երկունքից, իսկ դու, մարտիրոս ժողովուրդ, քո գլխին տեղացող անթիւ հարուածների տակ դեռ

քայլում ես պղնձուած, անողորմ անապատների միջով, ուր օձերը իրենց թունաւոր հեւքով լիզում են արիւնոտ գարշապարդ, ուր փշերը յօշոտում են ներբանդ. քայլում ես դէպի այն տեղ, ուր մղում է քեզ քո անօրինակ ճակատագիրը ո՜վ գիտէ, ո՛րչափ փառքի, կամ ո՛րպիսի նոր պայքարների համար. յարգա՜նք քեզ:

Այնքան դարեր վառուող խրճիթներիդ բարկ ու գորշ ծուխը՝ մորթուող զաւակներիդ արիւնով ու մայրենի անէծքով բեռնաւորուած գնում է սեւով խարանելու երկնքի ճակատը. արեւը յոգնեց շրջան անելով քո արիւնոտ հորիզոնով, եւ լուսինը դողդողալով քաշում է իր գունատ ցոլքերը քո արեան երեսից, եւ դու հեծեծանքդ խեղդած՝ քո հսկայ ցաւը հսկայ կրծքիդ տակ շղթայած, մենաւոր ու հալածական գնում ես անշեղ խաւար ճանապարհներով, հայեացքդ միշտ դէպի հեռուն, ուր ծածկուել է արշալոյսը եւ որ պիտի ծագի, պիտի ծագի մի օր. յարգա՜նք քեզ:

Հազար ձեռներ կան հոգուդ հսկայ թռիչքը սանձելու, հազար ճիրաններ՝ ազատութեան քո վարդագոյն երազները բզքտելու. կեանքդ պատրանքներով անցաւ եւ հաւատը քեզ չթողեց, թէ կան արշալոյսներ, որոնք պիտի փայլ տան մի օր քո մըռայլ հայեացքին. յոյսիդ փթթած վարդերը հազար անգամ խամրեցին խորշակների երեսից, եւ դու չես յոգնում նորերը տնկելուց, ո՜վ դու մռայլ ու համր պարտիզպան: Խաւար ու խեղդող ճանապարհիդ վըրայ քեզնից անբաժան, քեզ հետ շաղկապուած քայ-

լում է չարիքը, հազար գլխանի հրէշը, եւ քո շուրջը՝ արտերի մէջ ոռնում են քաղցած գազանները· Թափառական հողմերի հետ լոկ անտառներն են մութ գիշերներին հեծեծում ու լալիս քո հսկայ ցաւը· յարգա՛նք քեզ։

Բրոնզէ ու երկաթէ սահմաններ կան զաւակներիդ իրարից բաժնելու, նրանց հոգեւոր կեանքի ամբողջական թափը, ցեղիդ ստեղծագործող հանճարի թռիչքը փշրելու համար։ Պողպատէ շղթաներ կան բազուկներդ պրկելու եւ ոտներիդ վերելքը խափանելու համար։ Երբ գալիս է կարմիր ոճիրը երկգլխանի արծուի թեւերի վրայ, գալիս է սանձարձակ ու կատաղի պարուրելու քո չարատանջ մարմնին, մահացու համբոյր դրոշմելու քո խոհուն ու տքնած ճակտին, սահմանները ջնջւում են, եւ Մասիսից՝ Գրգուռ ու Նպատ, Արագածագից՝ Վարագ ու Սիփան, դաշտ ու ձորեր ողջ հեւում են արիւնոտ մշուշի մէջ, ոճիրը քրքջում է երկնքի երեսին եւ դու դարձեալ քայլում ես· յարգա՛նք քեզ։

Ասա՛, կենդանի մարտիրոս, ո՞վ դրեց քու հոգում այդ զարմանալի բոցը, որ քո խանդի աղբիւրն է ցաւի ու սեւի օրերում, ո՞վ տնկեց քո կրծքի տակ խորունկ հաւատքի այդ հսկայ ծառը, որի վրայ այնքան սգաւոր թռչուններ են թառել։ Թէ նա մի բարի Աստուած էր, ինչո՞ւ կապեց քո սրունքներին ոռնացող ցեղերը, կիզիչ անապատների փուժանը, որ անկարող է ըմբռնել քո մեծ երազները գեղեցկի ու բարւոյ, քո հուր տենչերը, որոնք հրդեհում են հոգիդ ուժգնօրէն։

Քո տառապանքի ու կսկիծի մեծութիւնից մայր երկիրը քրքրուած ոտներիդ տակ զառանցում է ցաւագինօրէն: Լսի՛ր նրան, տանջուող, մարտիրոսուող ազգ. նրա մրմունջների, նրա լացի մէջ բողոքի դառն շեշտ կայ. այնքան դարեր դու հերկեցիր, բեղուն դարձնելու նրա կուրծքը, եւ ոճրագործները պղծեցին նրան: Այժմ ականջ դի՛ր, իւրաքանչիւր փշրուած հասկ, տրորուած ծաղիկ, բողոքում է քո դէմ, քո խաղաղ, անձնուրաց, արիւնաքամ առաքինութեան դէմ, որ քո շուրջը ոչ ոք չի հասկանում, ոչ ոք չհասկացաւ երբեք: Ա՛հ այդ առաքինութիւնը, որքան եւ վսեմ լինի նա, թո՛ղ այն աստուածներին, ոտքի ել եւ զա՛րկ, զա՛րկ թափով — ողջ աշխարհն է զարկում. վա՛յ նրան, ում առաքինութիւնը մարտական չէ, ում բռունցքը չի բարձրանում հարուածելու արիւնածարաւ, անողորմ թշնամուն:

Դարձեալ յարգա՛նք քեզ, յարգա՛նք քո արիւնին, քո ցաւին, քո լաց ու արցունքին, յարգա՛նք նոյն իսկ քո հսկայ համբերութեանը, որ քո զրահն եղաւ սեւ օրերում, յարգա՛նք քո մեծ հաւատքին դէպի բարւոյ յաղթանակը:

Բայց բաւակա՛ն է: Դարերի հարկը թող դարերը տանեն: Թշնամին չափազանց անողորմ է, բիրտ ու ոճրագործ, որպէս զի համբերութիւնը շարունակի առաքինութիւն մնալ, վե՛ր կա՛ց ու զա՛րկ, զա՛րկ ուժգին եւ թող հազար տարիների մեռելների ոսկորները դողան հարուածներիդ շանթից: Զա՛րկ երբ հալածում են քեզ, զա՛րկ, երբ փակում են քո

փառաւոր ընթացքը, զա՛րկ, երբ մերժում ու հեգնում են քո պարզած ձեռքը, զարկ չարունակ, մինչեւ կարմիր ոճրի նողկալի քրքիջը խեղդուի, մինչեւ արդարութեան ու ճշմարտութեան վսեմ գործը յաղթանակի։

Եւ այն ժամանակ հաւատա՛, նահատակ ժողովուրդ, արիւնարբու թշնամիդ անգամ ծունկ կը չոքէ ու կը կոչէ՝ «յարգա՛նք քեզ»...

THEOLOGY LIBRARY
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
CALIFORNIA

440621

ՑԱՆԿ

«Խայը» 5

Պատիւը 19

Էլ Մի Աղօթիր 29

Մայրը 45

Արիւնոտ Թթխմոր 55

Ջաւօն 67

Աշուղը 79

Ուխտաւորը 89

Արիւնի Ձայնը 95

Արտը 109

Վազրիկ 119

Հազրէն 131

Մեր Ճանապարհը 143

Տիրացու Գրիգորը 163

Ազատութեան Ոգին 177

Կռուի Դաշտում 193

Հայդուկի Նոր Տարին 205

Լուսաքացին 211

Օտար Հորիզոնների Տակ 225

Ջահակիրը 231

Յարգանք Քեզ 241

10522
5-42
C
B-T

PK
8548
A33
A9
1926

Aharonian, Awetis, 1866-1948.
[Azatowt'ian chanaparhin ... 3d ed. Bostc
Hairenik Press] 1926.
245p. 21cm.

In Armenian.
Title romanized.

I. Title.

440621

CCSC/mmb